

**FATİH SULTAN MEHMET VAKIF ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI PROGRAMI**

KUTADGU BİLİG'DE DİL VE DÜŞÜNCE İLİŞKİSİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TUĞÇE KABAKCI

İSTANBUL, 2023

**FATİH SULTAN MEHMET VAKIF ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI PROGRAMI**

KUTADGU BİLİG'DE DİL VE DÜŞÜNCE İLİŞKİSİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**TUĞÇE KABAKCI
(210101017)**

**Danışman
(Prof. Dr. Hanifi Vural)**

İSTANBUL, 2023

19/06/2023

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk Dili ve Edebiyatı tezli yüksek lisans programı öğrencisi 210101017 numaralı **Tuğçe KABAKCI**'nin hazırladığı “Kutadgu Bilig’de Dil ve Düşünce İlişkisi” konulu Yüksek Lisans tezi ile ilgili Tez Savunma Sınavı, 19.06.2023 Pazartesi günü saat 11:00’da yapılmış, sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin **Kabulüne Oy Birliği** ile karar verilmiştir.

Tez adı değişikliği yapılması halinde: Tez adının .....
.....
şeklinde değiştirilmesi uygundur.

Jüri Üyesi	Karar
1. Prof. Dr. Hanifi VURAL (Danışman)	KABUL
2. Prof. Dr. Musa DUMAN	KABUL
3. Prof. Dr. Murat ELMALI	KABUL
4. (İkinci Danışman)*	

*2. Danışman varsa doldurulması gerekmektedir.

ETİK BİLDİRİM

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bağlı olduğum üniversite veya bir başka üniversitedeki başka bir çalışma olarak sunulmadığını beyan ederim.

Tuğçe Kabakcı

TEŞEKKÜR

Öncelikle bu tezin yazılma sürecinde akademik birikimi ve kişisel tecrübeleriyle beni destekleyen ve yönlendiren danışmanım Prof. Dr. Hanifi VURAL'a katkılarından dolayı çok teşekkür ederim.

Kaynaklar konusunda bana yardımcı olup gerektiğinde abilik yapan değerli hocam Prof. Dr. Murat ELMALI'ya teşekkürlerimi sunarım.

Eğitim hayatım için maddi ve manevi her açıdan desteğini hiçbir zaman esirgemeyen aileme minnettarım.

Son olarak lisans eğitimimden itibaren gerek maddi gerekse manevi olarak varlığını her daim yanımda hissettiğim KOCAV'a ve çatısı altındaki her bir üyeye teşekkürü borç bilirim.

Tuğçe Kabakcı

KUTADGU BİLİG'DE DİL VE DÜŞÜNCE İLİŞKİSİ

Tuğçe Kabakcı

ÖZET

Kutadgu Bilig, Türk dilini ve Türk toplumunu temsil eden önemli bir eser olarak kabul edilmektedir. Bu tez çalışması, Kutadgu Bilig adlı eserde dil ve düşünce arasındaki ilişkiyi dilbilim ilkelerini kullanarak tahlil etmeyi ve günümüzde dilbilimsel terimlerle temsil edilen fikirlerin Kutadgu Bilig'de Yûsuf Has Hâcib tarafından ortaya atıldığını göstermeyi amaçlamaktadır. Araştırmanın en temel kaynakları, R.R. Arat'a ait Kutadgu Bilig çevirisi ile M. Kaçalın'e ait Kutadgu Bilig'in metin neşridir. Kutadgu Bilig'de dil ile düşünceye bağlı fikirlerin yer aldığı tespit edilen beyitlerin sayısı ise 140'tır.

Bu çalışma, temelde dil ve söz arasındaki ayrımı, düşünce kavramını ve dil ile düşünce arasındaki ilişkiyi içermektedir. Çalışmanın teorisi, Kutadgu Bilig'de dilin, bir biliş kaynağı olarak ele alınması ve kişinin dünya görüşünü etkilemesidir. Bu çalışmanın önemi, Kutadgu Bilig'in dilbilimsel analizine ve eserin yazıldığı dönemdeki Türk düşünce yapısının anlaşılmasına katkı sağlamasıdır.

Bu araştırma, Kutadgu Bilig'de anlatılan dil ve düşünce sistemini, dilbilimcilerin görüşleri ve dilbilim kavramları temelinde incelerken beyitleri Saussure'ün dil-söz ayrımı, Sapir-Whorf hipotezi, Chomsky'nin derin-yüzey yapı ayrımı ve Humboldt'un dilin bir eylem olduğu fikri ile ilişkilendirmektedir.

Tezde Yûsuf Has Hâcib'in, insanların dünyayı algılamalarında ve bilişsel süreçlerinde dilin rolü ile ilgilendiği sonucuna ulaşılmaktadır. Yûsuf Has Hâcib bir toplumun kültürünün, dünya görüşünün, yaşam felsefesinin ve inançlarının, toplumun yaşam tarzına yansımalarıyla dilin şekillendiğini ortaya koymaktadır. Aynı zamanda dilin, düşünceyi ortaya çıkaran bir unsur olduğunu vurgulamakta ve dil ile akıl ve bilgi arasında bir bağlantı olduğunu belirtmektedir. Bu tezdten, Kutadgu Bilig'in beyitlerinde dilin hem bir kişinin düşüncesini, davranışını ve karakterini

belirleyen hem de bir ulusun düşünce tarzını ve karakterini etkileyen bir şey olduğu sonucu çıkarılmaktadır.

Anahtar kelimeler: Kutadgu Bilig, Yûsuf Has Hâcib, Dil-Düşünce İlişkisi, Dil-Söz Ayrımı, Sapir-Whorf Hipotezi, Derin Yapı-Yüzey Yapı.

THE RELATIONSHIP BETWEEN LANGUAGE AND THOUGHT IN KUTADGU BILIG

Tuğçe Kabakcı

ABSTRACT

Kutadgu Bilig is regarded as an important work that represents the Turkish language and society. The purpose of this thesis is to use linguistic principles to evaluate the link between language and mind in the literary work. In this thesis work, In this thesis work, proving that the concepts represented by modern linguistic terminology were proposed by Yûsuf Has Hâcib in Kutadgu Bilig. R.R. Arat's translation of Kutadgu Bilig and M. Kaçalın's edition of the text are the key sources for this study. It has been found that Kutadgu Bilig has 140 poems that include notions about language and mind.

The distinction between language and speech, the notion of thinking, and the link between language and thought are the primary focus of this research. This study's theoretical approach holds that language in Kutadgu Bilig is a cognitive source that shapes an individual's worldview. The importance of this research rests in its contribution to the linguistic analysis of Kutadgu Bilig and the comprehension of Turkish thinking structure at the time it was written.

The language and mental system represented in Kutadgu Bilig is investigated in this study in connection to linguists' perspectives and linguistic notions. The poems are linked to Saussure's separation between language and speech, the Sapir-Whorf theory, Chomsky's distinction between deep and surface structure, and Humboldt's view that language is an activity.

It may be inferred that Yûsuf Has Hâcib is interested in the role of language in human perception and cognition. He emphasizes that a society's culture, worldview, philosophy of life, and beliefs shape language, which shapes the society's lifestyle. Furthermore, he emphasizes the role of language in revealing cognition and

establishing a link between language, mind, and knowledge. This thesis indicates that language is significant in forming not only an individual's thoughts, actions, and character, but also the thought style and character of a nation in the poems of Kutadgu Bilig.

Keywords: Kutadgu Bilig, Yûsuf Has Hâcib, Language-Thought Relationship, Language-Speech Distinction, Sapir-Whorf Hypothesis, Deep Structure-Surface Structure.

ÖN SÖZ

“Kutadgu Bilig’de Dil ve Düşünce İlişkisi” başlıklı bu çalışma, yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır. Bu çalışmanın kapsamında Kutadgu Bilig’de dil ve düşünce arasındaki ilişki, dilbilimsel ilkeler temel alınarak incelenmiştir.

Çalışma sürecinde bazı zorluklarla karşılaşmıştır. Bu zorluklardan biri, tezde kuramları ele alınan dilbilimcilerin ana dili Almanca olduğu için eserlerinin okunamamasıdır. Bu sebeple bu çalışmada, Almanca kaynaklar yerine eserlerin İngilizce çevirilerine ve varsa Türkçe çevirilerine başvurulmuştur.

Çalışmada karşılaşılan bir başka güçlük ise tarihî eserlerin kapsamlı bir dilbilimsel incelemeden yoksun olmasıdır. Zira bu tez çalışmasına örnek teşkil edecek bir makale dışında başka bir kaynak bulunamamıştır. Bu açıdan bu tez çalışmasının, bundan sonraki dilbilimsel incelemelere katkı sağlaması beklenmektedir.

Haziran, 2023

Tuğçe KABAKCI

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	v
ABSTRACT	vii
ÖN SÖZ.....	ix
ŞEKİL LİSTESİ.....	xii
KISALTMALAR	xiii
GİRİŞ	1
A. ARAŞTIRMANIN KAPSAMI.....	1
i. ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI, SINIRLARI	1
ii. ARAŞTIRMANIN SORULARI	2
iii. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ.....	2
iv. KONU İLE İLGİLİ KAYNAKLAR.....	3
B. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ.....	7
BİRİNCİ BÖLÜM.....	9
1. KURAMSAL ÇERÇEVE	9
1.1. YÛSUF HAS HÂCİB VE KUTADGU BİLİĞ.....	9
1.1.1. Yûsuf Has Hâcib.....	9
1.1.2. Kutadgu Bilig.....	11
1.2. YÛSUF HAS HÂCİB'İN YAŞADIĞI DÖNEM VE KUTADGU BİLİĞ'İN DİLİ 15	
İKİNCİ BÖLÜM	18
2. DİL VE DÜŞÜNCENİN TEORİK ÇERÇEVESİ.....	18
2.1. DİL VE DÜŞÜNCE	18
2.2. DİL VE DÜŞÜNCE İLE İLGİLİ GÖRÜŞ ORTAYA KOYANLAR	21
2.2.1. Wilhelm von Humboldt	21
2.2.2. Ferdinand de Saussure	25
2.2.2.1. Saussure'ün Dil ve Düşünceye Yaklaşımı	27
2.2.2.2. Saussure'ün Dil ve Söz Ayırımı.....	29
2.2.3. Edward Sapir–Benjamin Lee Whorf	30
2.2.3.1. Edward Sapir	30
2.2.3.2. Benjamin Lee Whorf.....	32
2.2.3.3. Sapir – Whorf Hipotezi	33
2.2.4. Noam Chomsky	36
2.2.4.1. Chomsky'nin Dil ve Zihin Üzerine Düşünceleri.....	37
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	42
3. KUTADGU BİLİĞ'DE DİL VE DÜŞÜNCE İLİŞKİSİ.....	42
3.1. KUTADGU BİLİĞ'DE DİL VE DÜŞÜNCENİN ÖNEMİ.....	42
3.2. KUTADGU BİLİĞ'DE DİL VE DÜŞÜNCENİN KARŞILIĞI İFADELER.	46
3.2.1. Dil ve Söz	47
3.2.2. Köñül.....	50

3.2.3. Ög-Ukuş-Bilig	56
3.3. KUTADGU BİLİG’DE DİL VE DÜŞÜNCEYLE İLİŞKİLİ BEYİTLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ.....	60
3.3.1. Kutadgu Bilig’de Dil ile İlgili Beyitler.....	61
3.3.2. Kutadgu Bilig’de Düşünce ile İlgili Beyitler	68
3.3.3. Kutadgu Bilig’de Dil-Düşünce İlişkisi ile İlgili Beyitler	72
3.3.3.1. Dil Yetisi	72
3.3.3.2. Dil, Düşünce ve İnsan Davranışı İlişkisi.....	75
3.3.3.3. Dilin Kullanımı ve Sözcüklerin Anlamı.....	80
3.3.3.4. Düşüncenin Aracı Dil	85
3.3.3.5. Düşüncenin Dili Belirlemesi	89
3.3.3.6. Bilginin Aracı Olarak Dil.....	91
3.3.3.7. Dünyayı Algılama Biçimi.....	97
3.3.3.8. Bilgili Kimsenin Sözleri.....	101
3.3.3.9. Bilgi ve Anlayış Düzeyinin Söze Etkisi	105
3.3.3.10. Bilgi ve Dilin İman ile İlişkisi	108
3.3.3.11. Düşünce, Dil ve Akıl	110
3.3.4. Kutadgu Bilig’de Dil-Söz İlişkisi ile İlgili Beyitler	113
3.3.4.1. Dil-Söz Ayrımı	113
3.3.4.2. Sözün Çeşitliliği ve Bireyselliği.....	116
3.3.4.3. Dilin Bilgi Aktarımını Sağlaması	118
3.3.4.4. Sözün İşlevi	123
3.3.4.5. Düşünce, Dil ve Söz	125
SONUÇ.....	130
KAYNAKÇA	143

ŞEKİL LİSTESİ

	Sayfa
Şekil 1. : İş Akış Şeması.....	8
Şekil 2. : Dil.....	133
Şekil 3. : Düşünce	133
Şekil 4. : Dil Yetisi	134
Şekil 5. : Dil, Düşünce ve İnsan Davranışı	134
Şekil 6. : Dilin Kullanımı ve Sözcüklerin Anlamı	135
Şekil 7. : Düşüncenin Aracı Dil	135
Şekil 8. : Düşünce Dili Belirler	136
Şekil 9. : Bilginin Aracı Olarak Dil.....	136
Şekil 10. : Dünyayı Algılama Biçimi.....	137
Şekil 11. : Bilgili Kimsenin Sözleri.....	138
Şekil 12. : Bilgi ve Anlayış Düzeyinin Söze Etkisi	138
Şekil 13. : Bilgi ve Dilin İman ile İlişkisi	139
Şekil 14. : Düşünce, Dil ve Akıl	139
Şekil 15. : Dil-Söz Ayrımı	140
Şekil 16. : Sözün Çeşitliliği ve Bireyselliği	140
Şekil 17. : Dil Bilgi Aktarımını Sağlar.....	141
Şekil 18. : Sözün İşlevi	141
Şekil 19. : Düşünce, Dil ve Söz	142

KISALTMALAR

a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
a.g.t.	Adı geçen tez
bkz.	Bakınız
C.	Cilt
ev.	Çeviren
Ed.	Editör
Haz./Yay. Haz.	Hazırlayan/Yayına Hazırlayan
s.	Sayfa/sayfalar
S.	Sayı
t.y.	Basım tarihi yok
y.y.	Basım yeri yok

GİRİŞ

A. ARAŞTIRMANIN KAPSAMI

i. ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI, SINIRLARI

İlk devirlerdeki milletlerin kısıtlı yazılı kaynaklarından o dönem insanların dil yapılarına, düşünce sistemlerine dair birtakım çıkarımlar yapılmıştır. Çünkü dil, konuşulduğu toplumun dünya görüşü, değerleri, kültürü, inançları gibi konularda ipuçları vermekte ve toplumun düşünceleri onun millî kimliği olarak ön plana çıkmaktadır. O hâlde bir toplumun dilini anlamak, o toplumun düşünce yapısı hakkında önemli bir bilgi kaynağı olmalıdır. Bu motivasyonla yola çıkılan bu tez çalışmasında, 11. yüzyılın manzum yadigârlarından, Türk dilini ve Türk devlet ve sosyal yapısını ortaya koyması açısından Türk edebiyatı ve dilinde önemli bir yer tutan Kutadgu Bilig'in dil ve düşünce yapısı araştırılmak istenmiştir. Kutadgu Bilig'in dili ve söz varlığı üzerine pek çok çalışma yapılmıştır. Üstelik bu çalışmalar yalnızca dil araştırmacılarınca değil, felsefe ve siyaset bilimi gibi çeşitli disiplinlerin uzmanları tarafından da yapılmıştır. Ancak Kutadgu Bilig, dilbilim çalışmalarına yeni yeni konu edilmeye başlanmıştır.

Bu tez çalışması, Kutadgu Bilig'in modern dilbilim düzeyinde incelenecek dil ve düşünce ilişkisini konu edinmektedir. Bu çalışma için dilbilimin kavramlarından yararlanılacaktır. Yûsuf Has Hâcib, modern dilbilimciler gibi dil ve sözün önemini daha 11. yüzyılda vurgulamış ve dil ile sözün düşünce, akıl ve bilgiyi ortaya çıkaran unsurlar olduğunu ifade etmiştir. Ona göre duygu ve düşüncelerin söze dökülüp sunulmasını sağlayan dildir ve dil, insanların düşünce sistemleri ile dünyayı algılayış biçimlerini etkilemektedir.

Yûsuf Has Hâcib, dil ve düşünce ile ilgili olarak elbette modern dilbilimin kullandığı kavram ve teorileri kullanmamıştır, buna rağmen eseri Kutadgu Bilig'de bu kavramlarla benzerlikleri olduğu düşünülen birtakım ifadeler bulunmaktadır. Yûsuf Has Hâcib'e göre dil, düşünceyi ortaya çıkaran bir unsurdur ve ikisi arasında

önemli bir etkileşim vardır. Toplumun dili ile düşünce yapısı arasında bir bağlantı vardır. Bu çalışma, dilbilimin kavramlarının Yûsuf Has Hâcib tarafından Kutadgu Bilig’de benzer şekilde ifade edildiğini ortaya koymayı amaçlamaktadır.

İnsan, sahip olduğu dil ve düşünce yetisi sayesinde diğer canlılardan ayrılmaktadır. Bir insanın düşünce sistemi; çevresi ve deneyimleri yoluyla şekillenmektedir. İçine doğulan toplumun kültürü, inançları ve değerleri ile düşünce sistemi ve dünya görüşü belirlenmektedir. Bu dünyayı algılayış tarzı ve düşünceler ise dil ile ifade yolu bulmaktadır. Kutadgu Bilig’de hâkim olduğu öngörülen bu görüşe, çeşitli dilbilimcilerin kuramlarında da rastlanmaktadır. Bu araştırma, bu anlayışı benimseyen dilbilimcilerin görüşleri dayanak noktası kabul edilerek yapılacaktır. Ancak çalışma, görüşlerini bir kurama dayandırarak geliştirmiş olan ve dilbilim alanında akla gelen ilk isimler olan Humboldt, Saussure, Sapir, Whorf ve Chomsky’nin görüşleri ile sınırlandırılacaktır.

ii. ARAŞTIRMANIN SORULARI

Kutadgu Bilig, Türkçenin önde gelen dil yadigârlarındandır. Dil ve düşüncenin üzerinde önemle duran bu eserin şairi de yüksek bir dil şuuruna sahiptir. Bu çalışma ile Yûsuf Has Hâcib’in eserinde “dil olgusuna bakış”, “dil ve söz ayrımı”, “düşünceye bakış”, “akıl ve bilginin önemi” gibi konular tetkik edilecektir.

“Dil ve söz birbirinden ayrı şeyler midir?”, “Onları birbirinden ayrı kılan şey nedir?”, “Yûsuf Has Hâcib’in yaptığı dil-söz ayrımı ile dilbilimcilerin hipotezleri arasında benzerlik var mıdır?”, “Düşünce nedir?”, “Kutadgu Bilig’de düşünce hangi sözcüklerle ifade edilmiştir?”, “Dil ile düşünce arasında nasıl bir ilişki vardır ve bu ilişkinin modern dilbilimdeki karşılığı nedir?” gibi soruların cevapları aranacaktır.

Bu araştırma ile hedeflenen, tarihî bir metin olan Kutadgu Bilig’de dilbilimin izlerini bulmaktır.

iii. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ

Eser incelemelerinde, geleneksel usullerle pek çok çalışma yapılmıştır. Bilhassa Kutadgu Bilig, Türkoloji sahasında üzerinde çokça araştırmanın yapıldığı ve hâlen yapılmaya devam ettiği büyük bir eserdir. Bu eser; başta metin neşri, çeviri

ve dil incelemelerinin araştırma konusu olmasına rağmen sonrasında daha spesifik konulara değinen araştırmaların da odağı hâline gelmiştir. Bu eserin dil ve düşünce üzerine söylediklerinin önemi bugüne dek hep vurgulanmıştır. Ancak özellikle bu konuya odaklanan bir çalışma meydana getirilmediği gibi eser üzerinde yapılmış kapsamlı bir dilbilimsel araştırma da bulunmamaktadır. Bu eserin, dil ve düşünceyi beraberce konu edinecek bir çalışmaya ihtiyacı vardır; çünkü beyitlerin arka planı, o dönemin dil ve düşünce yapısına dair ipuçları sunmaktadır. Bu yüzden Kutadgu Bilig’de dilbilimsel yönden yapılacak incelemelerin alana farklı katkılar sunacağı öngörülmektedir. Bu noktada bu çalışmanın ufuk açıcı olacağı ümit edilmektedir. Zira tarihî eserleri daha iyi anlayabilmek ve tahlil edebilmek adına dilbilim çalışmalarından yararlanmakta fayda vardır. Böyle bir çalışma, eserin yazıldığı dönemdeki Türk düşünce yapısının ve dünya görüşünün anlaşılmasına da katkı sunacaktır.

Ayrıca bu çalışmanın konusu dilbilimin yanı sıra psikoloji, antropoloji ve felsefe gibi diğer disiplinler tarafından da incelenebilecek bir konudur. Bu yüzden pek çok disiplinin bu çalışmadan istifadesini de mümkün kılacaktır.

iv. KONU İLE İLGİLİ KAYNAKLAR

Türkoloji sahasında üzerinde çokça araştırmanın yapıldığı ve hâlen yapılmaya devam ettiği büyük bir eser olan Kutadgu Bilig, 11. yüzyılda kaleme alınmış olmasına rağmen eser üzerinde çalışmaların başlaması 19. yüzyılı bulmuştur. Sekiz yüzyıl gibi büyük bir aradan sonra eser üzerinde çalışmaların ancak başlaması, eserin yüzyıllarca kayıp olması ile ilgilidir. Kutadgu Bilig’in keşfinden sonra ise onun üzerinde yapılan çalışmalar her geçen gün artarak devam etmiştir. Bugün eserle ilgili yapılmış çok sayıda çalışma olmasına rağmen burada ancak gerekli görülenlerin bilgisi verilecektir. Bu bölümde öncelikle eser üzerindeki temel çalışmalara, ardından önemli görülen başka çalışmalara kronolojik olarak yer verilmiştir.

Kutadgu Bilig’i *Journal Asiatique* dergisindeki Notice d’un manuscrit turc en caractères ouigoures, envoyé par M. de Hammer, à M. Abel-Rémusat başlıklı

yazısıyla ilim alemine ilk kez tanıtan Amedee Jaubert olmuştur.¹ Bu yazıyla pek ilgi uyandırmayan eser, ancak 45 yıl sonra, 1870’te Macar Türkolog Vambery’nin metnin okunuşu ve Almanca çevirisi ile birlikte verdiği neşri ile dikkat çekmiştir. Ancak bu yayın da eserin tüm beyitlerini kapsamamaktadır. Radloff ise eser üzerinde ilk ciddi ve büyük çalışmaları gerçekleştirmiştir. Eserin tamamının hem neşrini hem çevirisini ilk defa yapan Radloff olmuştur. 1890 yılında tıpkıbasımını yaptığı eserin, 1891’de Uygur harfli neşrini yapmıştır. Eserin Mısır nüshasının da ele geçirilmesiyle birlikte Radloff; Mısır ve Herat nüshasını karşılaştıran mukayeseli neşrini, Rus transkripsiyon harfleri ve Almanca çevirisiyle birlikte yayımlamıştır.²

Kutadgu Bilig’in üçüncü nüshası olan Fergana nüshasını bulan Zeki Velidi Togan ise bir yazı ile bu buluşunu açıklamıştır. Ancak ardından bu nüsha tekrar kaybedilmiştir. Bu kez Özbek âlimlerinden Fıtrat, nüshaya ulaşarak *Maârif ve Okutguçı* mecmuasında eseri tanıtmıştır.³

1942’de Herat nüshasının tıpkıbasımı; 1943’te Fergana ve Mısır nüshalarının tıpkıbasımının yapıldığı Kutadgu Bilig’in üzerinde Türkiye’de en önemli çalışmaları gerçekleştiren kişi ise Reşid Rahmeti Arat’tır. Reşid Rahmeti Arat, eser üzerinde uzun yıllar çalışarak önce 1947 yılında üç nüshayı karşılaştırarak ortaya koyduğu metin çalışmasını yayımlamıştır.⁴ Daha sonra 1959’da eserin tercümesini neşretmiştir.⁵ Eserin indeksi ise R. R. Arat’ın vefatından sonra 1979’da Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya ve Nuri Yüce tarafından yayımlanmıştır.⁶

1983’te Robert Dankoff ise eserin İngilizce çevirisini yapmıştır.⁷ Dankoff’un bu çevirisi, Arat’ın eleştirel baskısına dayanmaktadır ancak Dankoff, Arat’ın neşrinde yaklaşık 150 düzeltme yapmıştır. Bu düzeltmeler Clauson tarafından önerilen okumalara ve S. Tezcan’ın sunduğu iki öneriye dayanmakla birlikte

---

¹ Ahmet B. Ercilasun, **Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi**, 20. baskı, Ankara, Akçağ Yayınları, 2019, s. 336; DİA, “Kutadgu Bilig”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Ankara, 2002, C: 26, s. 479.

² a.g.e., s. 336.

³ a.g.e., s. 336-337.

⁴ Arat, R. R. (1947). **Kutadgu Bilig I: Metin**, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

⁵ Arat, R. R. (1959). **Kutadgu Bilig II: Tercüme**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

⁶ Arat, R. R. (1979). **Kutadgu Bilig III- İndeks**, Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya ve Nuri Yüce (Yay. Haz.), İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

⁷ Dankoff, R., **Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig): a Turko-Islamic Mirror for Princes**, Chicago and London: University of Chicago Press.

çoğunlukla kendisine aittir. Fakat Kutadgu Bilig'deki bazı metin hatalarının, Arat'ın neşrinde kendisi tarafından düzeltildiği de gözden kaçmamalıdır.⁸

Bugüne kadar Kutadgu Bilig üzerinde gerek kitap gerek tez gerek makale ve kitap bölümü olsun çok sayıda araştırma ve inceleme yapılmıştır ve araştırmalar hâlâ devam etmektedir. Bu araştırmalar, eserin pek çok yönden incelendiği çalışmalardır. Bu konuda en önemli çalışmalardan biri A. Dilâçar'ın kaleme aldığı incelemedir.⁹ Dilâçar çalışmasında, Kutadgu Bilig'i çok çeşitli yönlerden incelemiştir. Eserin dili, grameri üzerine yapılan incelemelerden ise A. B. Ercilasun'un yaptığı çalışma önemlidir.¹⁰

Kutadgu Bilig için çeşitli temaların üzerinde durulduğu daha özellikli çalışmalar da yapılmıştır. Mesela Kutadgu Bilig'in Türk düşünce yapısını ve devlet teşkilatını ortaya koyan bir eser olarak incelenmesi bu çalışmaların kapsamına girmektedir. S. Başer'in, H. Akyüz'ün ve M. F. Şeker'in çalışmaları bu konuda örnek teşkil eden çalışmalardandır.¹¹

Kutadgu Bilig'in Türk kültürü içindeki yeri ve önemi de çok sayıda araştırmaya konu olmuştur. Sadri Maksudi Arsal ve Halil İnalçık'ın bu açıdan kıymetli çalışmaları vardır.¹² İbrahim Kafesoğlu ise 1970'te kaleme aldığı yazısında Kutadgu Bilig'in fikrî kaynaklarını incelemiştir.¹³ Reşat Genç'in 1981'de Kutadgu Bilig ve Dîvânu Lugâti't-Türk'e dayanarak Karahanlıların devlet anlayışlarını sergilediği eseri de bu noktada önemli bir çalışmadır.¹⁴

---

⁸ Tâlat Tekin, (Robert Dankoff'un notları ve giriş yazısıyla çevirdiği **Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig): A Turko-Islamic Mirror for Princes. By YUSUF KHASS HAJIB** başlıklı kitabının tanıtımı), Journal of Near Eastern Studies, Ankara, 1989, 48/1, s. 68-70.

⁹ Dilâçar, A. (1972). **Kutadgu Bilig İncelemesi**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

¹⁰ Ercilasun, A. Bican (1984). **Kutadgu Bilig Grameri: Fiil**, Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.

¹¹ Başer, S. (1990). **Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre**, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları; Akyüz, H. (2002). **Kutadgu Bilig'de Sosyo-Pedagojik ve Siyasal Söylem**, Erzurum: Eser Ofset; Şeker, M. F. (2011). **Türk Düşünce Tarihi Açısından Kutadgu Bilig**, İstanbul: Dergâh Yayınları.

¹² Arsal, S. M. (1947). **Türk Tarihi ve Hukuk**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları; İnalçık, H. (1966). "Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Geleneği", **Reşid Rahmeti Arat İçin**, Ankara: Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, s. 259- 271.

¹³ Kafesoğlu, İ. (1970). "Yazılışının 900. yılı münasebetiyle Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi**, S:1, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, s. 1-38.

¹⁴ Genç, R. (1981). **Karahanlı Devlet Teşkilatı**, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Kutadgu Bilig’de Türk kültürünün 11. yüzyıldaki yansımalarının günümüz insanına da hitap ettiğini gösteren kimi çalışmalar mevcuttur. Bunlar, eserin çoğunlukla bir felsefe metni olarak ele alınmasına olanak tanımıştır. Bu minvalde yapılan çalışmalara özellikle tezler örnek verilebilir.¹⁵ Tezler dışında Ayhan Bıçak’ın hazırladığı *Kutadgu Bilig Üzerine Felsefi Araştırmalar* da bu konuda pek çok makalenin birleşiminden oluşan önemli bir kitaptır.¹⁶

Mehmet Ölmez’in 2004’te *Türk Dilleri Araştırmaları*’nda yayımlanan yazısı, Kutadgu Bilig’in Türk dünyasında yapılmış olan çevirilerini göstermesi bakımından dikkate değer bir çalışmadır.¹⁷

Bunlar haricinde eser ile ilgili yapılan bibliyografya çalışmaları da mevcuttur. Zira 19. yüzyıldan beri üzerinde yapılan araştırmaların her geçen gün arttığı bir eserin daha önce çalışılmış konularını tespit etmek yıllar geçtikçe güçleşmektedir. Bu noktada Kutadgu Bilig üzerine yapılan ilk bibliyografya çalışması Tuncer Gülensoy’a aittir.¹⁸ Ancak Gülensoy, 2000 yılında ilk yaptığı çalışmaya bazı eklemeler yaparak bir kez daha yayımlamıştır.¹⁹ Bundan sonra Ö. Bağdatlı, 2008 yılında “Kutadgu Bilig Bibliyografyası” adıyla kaynakça çalışmasını yayımlamıştır.²⁰ 2009 yılında ise iki ayrı bibliyografya çalışması yapılmıştır. Bunlardan biri E. Teres’e aittir.²¹ Diğeri ise Z. Kaymaz’a aittir ve onun çalışması yalnızca Türkiye’deki araştırmaları kapsamaktadır.²² Bunlardan başka E. Uçar’ın

---

¹⁵ Şener, İ. (1997). **Kutadgu Bilig’de Felsefi Kavramlar**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Koca Sarı, S. (2012). **Kutadgu Bilig’de metafor**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Yazıcı, M. (2021). **Kutadgu Bilig’de varlık, bilgi ve insan kavrayışı**, Yüksek Lisans Tezi, Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

¹⁶ Bıçak, A. (2019). **Kutadgu Bilig Üzerine Felsefi Araştırmalar**, İstanbul:Dergâh Yayınları.

¹⁷ Ölmez, M. (2004). “Çağdaş Türk Dillerinde Kutadgu Bilig Çevirileri”, **Türk Dilleri Araştırmaları**, 14, s. 103-126.

¹⁸ Gülensoy, T. (1973). “Kutadgu Bilig Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi”, **Bibliyografya Kitap Haberleri Bülteni**, 4, s. 109-116.

¹⁹Gülensoy, T. (2000). “Kutadgu Bilig Bibliyografyası”, **Türk Dili**, 586, s. 371-377.

²⁰ Ö. Bağdatlı (2008). “Kutadgu Bilig Bibliyografyası”, **Kutadgubilig: Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi**, 14, s. 157-183.

²¹ Teres, E. (2009). **Kutadgu Bilig ve Yusuf Has Hacıp Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi**, İstanbul: Ürün Yayınları.

²² Kaymaz, Z. (2009). “Kutadgu Bilig Hakkında Türkiye’de Yapılan Yayınlar Üzerine Bir Deneme”, **Turkish Studies**, 4/3, s. 1408-142.

2015'te yayımladığı iki çalışması vardır. Bunlardan ikincisi, ilk versiyona yapılmış pek çok sayıda ek künyeyi içermektedir.²³

Kaynakça noktasında yapılan son çalışma yine E. Uçar'a aittir.²⁴ Bu çalışmasında E. Uçar, Kutadgu Bilig ile ilgili 2018 yılına kadar olan bütün araştırmaları ele almış ve daha önce yayımladığı iki yayınındaki eksiklikleri gidermeye çalışmıştır.

B. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Bu çalışma için kaynak tarama yönteminden yararlanılmış ve öncelikli olarak konu ile ilgili kitap, tez, makale ve bildiriler taranmıştır. Taranan kaynaklar ile bir başlangıç bibliyografyası hazırlanmıştır. Bibliyografya, fişleme sistemi ile oluşturulduktan sonra ise kaynaklar okundukça bu fiş genişlemiştir. Bundan ayrı notların, değerlendirmelerin ve alıntılarının aktarıldığı bilgi fişleri de yapılmıştır. Buradaki bilgiler çalışma esnasında hem doğrudan hem de dolaylı olarak yeri geldikçe kullanılmıştır.

Kutadgu Bilig'in okunmasında da tarama yönteminden faydalanılmıştır. Reşid Rahmeti Arat'ın *Kutadgu Bilig II Çeviri* ve Mustafa S. Kaçalın'ın *Kutadgu Bilig Metin* adlı kitapları, çalışmanın başlıca kaynakları olmuştur. Bunun yanında çevirilerde Dankoff'un neşri de göz önünde tutulmuştur. Çalışmaya, R. R. Arat'ın çevirisinin baştan sona kadar taranarak konuyla ilgili beyitlerin tespit edilmesi suretiyle başlanmıştır. Ardından Kaçalın'ın neşrinden, beyitlerin orijinalleri saptanmıştır. Çalışmanın içinde genel anlamda Arat'ın çevirisi esas alınmış olup bazı beyitlerin ise Kaçalın ile Dankoff'un metni bağlamında ve Clauson'un sözlüğü ışığında şahsım tarafından yeni bir çevirisi uygun görülmüştür. Çalışmada, Kutadgu Bilig'deki beyitlerin transkripsiyon harfli orijinal metinlerinin hepsi Kaçalın'ın çalışmasından alınmıştır. Bu yüzden her defasında kaynak belirtilmemiş olup parantez içi bilgisiyle beyitlerin numarasının verilmesi yeterli görülmüştür. Beyitlerin Türkiye Türkçesi ile çevirileri için ise genel olarak Arat'ın neşri kullanılsa

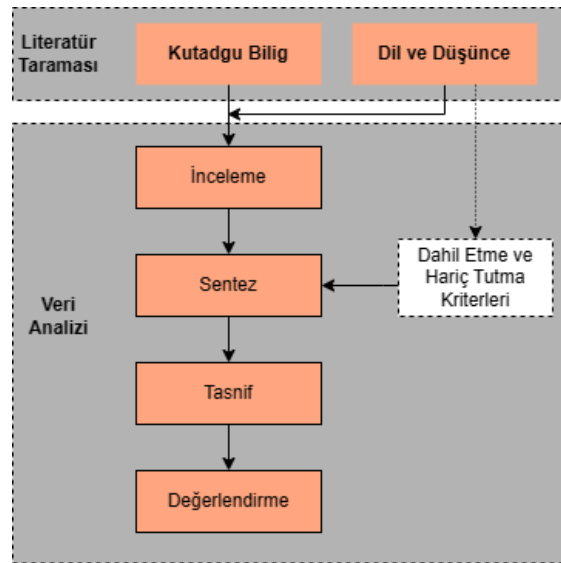
---

²³ Uçar, E. (2015a). "Kutadgu Bilig'in Kronolojik Kaynakçası Hakkında Bir Deneme", **Beşeri ve Sosyal Bilimler Dergisi**, 4, s. 62-100; (2015b). "Kutadgu Bilig'in Kronolojik Kaynakçası (1825-2016) [Tekmilleştirilmiş Versiyon]", **Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi**, 6, s. 6-47.

²⁴ Uçar, E. (2019). "Kutadgu Bilig'in Kronolojik Kaynakçası (1825-2018)", **JOTS**, 3/1, s. 139-239.

da bazı yerlerde yaptığımız yeni çeviriler tercih edilmiştir. Bu çeviriler dipnot sistemiyle belirtilmiştir.

Bu tez çalışması 4 bölümde incelenmiştir. İlk bölümde araştırmanın konusu, amacı, önemi ifade edilerek araştırma sorusu belirtilmiş ve araştırma yöntemi hakkında bilgi verilmiştir. Çalışmanın ikinci bölümünde eserin yazarı Yûsuf Has Hâcib hakkında genel bilgiler sunulduktan sonra Kutadgu Bilig kısaca tanıtılmıştır. Üçüncü bölümde önce dil ve düşüncenin teorik çerçevesi sunularak Humboldt, Saussure, Sapir – Whorf ve Chomsky'nin dil ve düşünceye dair görüşleri ana hatları ile çizilmiştir. Dördüncü bölümde ise öncelikle Kutadgu Bilig'de dil ve düşünceyi ifade eden til, söz, köñül, ög, ukuş ve bilig kavramları tartışılmıştır. Konuyla ilgili olduğu tespit edilen beyitler “Kutadgu Bilig'de Dil ile İlgili Beyitler”, “Kutadgu Bilig'de Düşünce ile İlgili Beyitler”, “Kutadgu Bilig'de Dil-Düşünce İlişkisi ile İlgili Beyitler” ve “Kutadgu Bilig'de Dil-Söz İlişkisi ile İlgili Beyitler” olmak üzere dört grup hâlinde tasnif edildikten sonra beyitler, dilbilimdeki kavramlar ve kuramlar doğrultusunda değerlendirilmiştir. Dil ve düşünce Kutadgu Bilig'de birbirinin içine geçen bir konu olduğu için bazen bir beyit, tasnif edilen dört farklı gruba da örnek teşkil edebilmektedir. Bu sebeple bazı beyitler zaman zaman birden fazla bölümün içinde yer alırken bazılarının ise yalnızca bir bölüme dahil edilmesiyle yetinilmiştir. Bu çalışmanın adımları *Şekil 1*'de detaylı olarak gösterilmiştir.

Şekil 1. İş Akış Şeması

BİRİNCİ BÖLÜM

1. KURAMSAL ÇERÇEVE

Çalışmanın bu bölümünde Yûsuf Has Hâcib'in hayatı ve eseri Kutadgu Bilig hakkında literatür taraması yapılmıştır. Literatür taraması sonucunda Yûsuf Has Hâcib'in yaşadığı dönem ve Kutadgu Bilig'in dili tartışılmış ve değerlendirilmiştir.

1.1. YÛSUF HAS HÂCİB VE KUTADGU BİLİĞ

1.1.1. Yûsuf Has Hâcib

Yûsuf Has Hâcib, İslamiyet'ten sonraki Türk edebiyatından elimize geçebilen en eski eserin yazarıdır.²⁵ Eseri Kutadgu Bilig sayesinde tanınan Yûsuf Has Hâcib'in hayatı hakkında bilgilere ancak eserin takdimi maksadıyla esere sonradan eklenmiş olan manzum ve mensur mukaddimelerden ulaşılmaktadır.

Eseri Kutadgu Bilig'deki sınırlı bilgilere göre Yûsuf Has Hâcib, Balasagun'da doğmuştur. Soylu bir aileden gelmektedir ve ilim, zühd ve takvası ile cemiyette yüksek mertebelerde olan bir zattır. Eserine doğduğu Balasagun'da başlamış, Kaşgar'da devam ederek toplamda 18 ayda tamamlamıştır. Tavgaç Buğra Han'a sunmuş, Han eseri çok beğenmiş ve takdir ederek Yûsuf'a Has Hâcib unvanını vermiştir.²⁶

Yûsuf Hâcib, 11. yüzyıl Karahanlı Türk çevresinde seçkin bir düşünür olmalıdır.²⁷ Zira böyle bir eseri yazmak bir hayli birikim gerektirmektedir. Bu da Yûsuf Hâcib'in tahsilinin çok iyi olmasının yanı sıra onun, toplumu gözlemleyen,

---

²⁵ N. Sami Banarlı, **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi: Destanlar Devrinden Zamanımıza Kadar**, Fasikül: 3, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1971, s. 230.

²⁶ Reşid Rahmeti Arat, **Giriş**, Kutadgu Bilig I Metin, İstanbul, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1947, (s. XXII); Robert Dankoff, **Introduction**, Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig A Turko-Islamic Mirror for Princes, Chicago and London, The University of Chicago Press, 1983, s. 2; Banarlı, **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi: Destanlar Devrinden Zamanımıza Kadar**, s. 231.

²⁷ Ercilasun, **a.g.e.**, s. 309.

devrinde olup bitenleri anlamaya gayret eden bir kimse olduğunu göstermektedir.²⁸ Banarlı'ya göre de yazdığı esere bakarak onun iyi tahsil görmüş, bilgili, iyi düşünen, aydın, ilim, fikir ve sanat adamı olduğu söylenmelidir.²⁹

Yûsuf Hâcib'i eserindeki beyitlerden hareketle tanımak da mümkündür. Hatta öyle ki Ercilasun'a göre Yûsuf Hâcib'in kendisini kahramanlardan Ay Toldı ile özdeşleştirebiliriz. Ona göre Yûsuf Hâcib de tıpkı Ay Toldı'da olduğu gibi kendini yetiştirdikten sonra devletin merkezine gitmiş ve orada hükümdarın hizmetine girmiştir.³⁰ O hâlde Yûsuf Hâcib'in bizzat kendisi hakkında verdiği bilgilerin ötesinde Ay Toldı'dan hareketle de onun hakkında bilgi sahibi olmak mümkündür.

Kutadgu Bilig'den Yûsuf Hâcib'in manevi ve fiziki portresi hakkında da bilgilere ulaşılabilir. Eserdeki beyitlerden hareketle Yûsuf Hâcib; boylu boslu, saç-sakalı düzgün, güzel giyinen, yumuşak dilli, güvenilir, dürüst, takva sahibi ve bilgili bir erkektir.³¹ Hâciblik vazifesinin anlatıldığı XXXI. bölümden yola çıkarak onun bu özelliklere sahip olması dolayısıyla Hâciblik unvanına sahip olduğu düşünülmektedir.

yûsuf uluğ hâs hâcib tıp atı çawı ajunda yayılmış-turur (A 28)

Yûsuf Hâcib eserini 462 (1070) yılında, 18 ayda yazdığını kendisi ifade etmektedir:

yıl (altmış iki) erdi tört yüz altmış iki bile

bu söz sözledim-men tutup cân süre

tükel on sekiz ayda aydım bu söz

üdürdüm adırdım söz ewdip tire (6623-6624)

“Hayatımda bu sözleri söylediğim zaman, sene dört yüz altmış iki idi. Bu sözleri tam on sekiz ayda söyledim; sözleri toplayıp, derleyerek, seçtim ve ayırdım.”

---

²⁸ Kemal Yavuz, “Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, C.: XXXVII, 2009, s. 143.

²⁹ Banarlı, **a.g.e.**, s. 231.

³⁰ Ercilasun, **a.g.e.**, s. 293.

³¹ Banarlı, **a.g.e.**, s. 231.

Eseri yazdığı tarihlerde ise 50'lerine ulaşmış olduğu ve altmış yaşına yaklaştığı şu beyitlerden anlaşılmaktadır:

tegürdi maña elgin elig yaşım

kuğu kıldı kuzğun tüsi teg başım

okır emdi altmış mañar kel téyü

busuğ bolmasa bardım emdi naru (365-366)

“Elli yaşım bana elini değirdi; kuzgun tüyü gibi olan başımı kuğu tüyüne çevirdi. İmdi altmış: “Bana gel!” diye çağırıyor; ecel pususuna düşmezsem, şimdi oraya gideceğim.”

Arat; Kutadgu Bilig’in 18 ayda yazılmış ve 1069-1070’te tamamlanmış olması bilgisinden hareketle ve Yûsuf Has Hâcib’in eseri yazmaya başladığında ellilerinde olduğu göz önüne alındığında, doğumunun 1019 olduğunu öngörmektedir.³² Kemal Yavuz, şairin 1015-17 yılları civarında doğduğunu tahmin etmektedir.³³ Banarlı ise, eseri yazdığında 52-54 yaşındaysa 1077 tarihlerinde ölmüş olabileceğini söylemektedir.³⁴

1.1.2. Kutadgu Bilig

Kutadgu Bilig, İslami Türk edebiyatının bilinen ilk büyük eseridir ve manzum bir siyasetname özelliği taşımaktadır. Sözcük anlamıyla “mutlu olma bilgisi, saâdet bilgisi”, terim anlamıyla ise “siyaset bilgisi, devlet olma bilgisi” manalarına gelmektedir.³⁵

Yûsuf Has Hâcib, eserinin adını ve manasını kendisi de şu sözlerle ifade etmiştir:

kitâb atı urdum kutadğu bilig

kutadsu okığlıka tutsu elig (350)

---

³² Arat, **Giriş**, s. XXIII.

³³ Yavuz, “Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig”, **İÜ Ed. Fak. Türk Dili ve Ed. Dergisi**, s. 143.

³⁴ Banarlı, **a.g.e.**, s. 231.

³⁵ Ercilasun, **a.g.e.**, s. 293; Banarlı, **a.g.e.**, s. 232.

“Kitabın adını Kutadgu bilig koydum; okuyana kutlu olsun ve ona yol göstereyim.”

Kutadgu Bilig, mesnevi tarzında beyitlerle yazılmış manzum bir eserdir. Ancak eserin sonunda gazel tarzında kafiyelenmiş üç bölüm yer almaktadır. Beyitler, Şehnâme vezni olan fa’ülün/fa’ülün/fa’ülün/fa’ül vezni ile kaleme alınmıştır. Esere sonradan ilave edildiği düşünülen 77 beyitlik manzum mukaddime hariç eser, 6645 beyitten oluşmaktadır. Ancak eser, beyitlerle yazılmasının yanı sıra içinde 173 tane de dörtlük bulundurmaktadır.

Kutadgu Bilig'deki ana mesele, toplumun siyasi idealleri ile bireyin dinî vicdanı arasındaki çatışmadır. Bu çatışmalardan biri, hükümdarın ve onun başdanışmanı arasında, diğeri ise münzevi ile akılcı iki adamın arasında dramatize edilmektedir.³⁶ Dört şahsın³⁷ temsil ettiği meseleler üzerinden alegorik bir anlatıma sahip olan eser, karşılıklı konuşma tarzına dayanır. Bu dört şahıs şunlardır: Gündoğdu, hükümdardır ve adaleti temsil eder; Ay Toldı vezirdir ve saadetin temsilcisidir; Ögdülmiş, anlayış ve aklın temsilcisidir ve vezirin oğludur; Odgurmuş ise zahid tiplmesiyle kanâat ve âkıbeti temsil etmektedir.³⁸

Allah, peygamber, dört halife, bahar mevsimi ve devrin hükümdarının methi ile başlayan eserin devamında; yedi gezegen ve on iki burç, insanın değerinin bilgi ve akıl olduğu, dilin fayda ve zararları ile şairin kendi özü işlenmiştir. Eserin devamı ise şu şekilde düzenlenmiştir: kitabın niçin yazıldığı, eserdeki dört temel şahsın tanıtımı ve ardından gelen esas konu.³⁹ Asıl konu 398. beyit ile başlayıp 6520. beyitte son bulmaktadır.⁴⁰

Manzum bir biçimde yazılmış olan Kutadgu Bilig hem Türk dilini ve Türk devlet ve sosyal yapısını ortaya koymasından bakımdan hem de konuları dramatize ederek diyaloglar şeklinde vermesinden ve karakterler için alegorik isimler

---

³⁶ Robert Dankoff, “Qarakhanid Literature and the Beginnings of Turco-Islamic Culture”, **Central Asian Monuments**, Edited by H. B. Paksoy, Istanbul, ISIS Press, 1992, ISBN: 975-428-033-9, s. 64. (<https://philarchive.org/archive/PAKCAM>)

³⁷ Dört şahsın ayrıntılı açıklaması için bkz.: Banarlı, **a.g.e.**, s. 236-237.

³⁸ Ercilasun, **a.g.e.**, s. 296; Banarlı, **a.g.e.**, s. 232.

³⁹ Yavuz, “Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig”, **İÜ Ed. Fak. Türk Dili ve Ed. Dergisi**, s. 167-168; Banarlı, **a.g.e.**, s. 236.

⁴⁰ Ercilasun, **a.g.e.**, s. 300.

kullanması açısından özgün bir eserdir.⁴¹ Ancak eserin manzum bir eser olması, eserin büyük bir şairlik ürünü olduğunu söylemeye yetmemektedir. Çünkü eser edebîlikten ziyade dinî, ahlaki, hukuki, sosyal, siyasi ve pedagojik meselelere değinmek maksatlı kaleme alınmıştır.⁴²

Dankoff, Kutadgu Bilig'in Türk İç Asya ve İran-İslam olmak üzere iki farklı bilgelik geleneğini birleştirmekte olduğuna işaret ederken Ercilasun, Yûsuf Has Hâcib'in, dönemindeki ideal devlet yönetimi nasıl olmalı sorusunun cevaplarını verdiğini ve devrinin toplum ve insan anlayışını da eserinde yansıttığını belirtmektedir.⁴³ Bu açıdan bakıldığında eser, bulunduğu devrin ve muhitin dünya görüşünü, meseleler karşısındaki tutumlarını, vasıf ve meziyetlerini ortaya koyması bakımından da mühimdir.⁴⁴

Eserin Herat, Mısır ve Fergana adında üç nüshası vardır. Herat nüshası, Arap harfli nüshadan Uygur harflerine çevrilmiş bir nüshadır. Nüsha çok itinasız yazılmıştır, bazı kısımları da eksiktir. Adeta müsvedde gibidir. Bu eksiklik, müstensihin dikkatsizliği yüzünden olabileceği gibi çevrildiği Arap harfli asıl nüshadaki eksiklikten kaynaklanma ihtimali de vardır. Arat, müstensihin eseri çok iyi okuyamadığını, bazen de kendi düşüncesine göre okuduğunu veya sadece şekillerini naklettiğini belirtir. Bunun yanında müstensihin, konsonant ile vokallerin okunuşunda da kendi telaffuzunu esas aldığı görülmektedir.⁴⁵

Fergana nüshası, Kutadgu Bilig'in nüshaları arasındaki en mühimidir. Buna rağmen nerede, ne zaman yazıldığı bilinmemektedir. Arap harfli bu nüshayı 1913 yılında Zeki Velidi Togan, bir şahsın hususi kütüphanesinde görmüş ve daha sonra eserden 3 beyit nakletmekle yetinmiştir. Bunun ardından nüsha tekrar kaybolmuştur. 1925'te ise Özbek bilgini Fıtrat tarafından yeniden bulunmuştur. Bu nüshanın da başı ve sonu eksiktir. Arap yazısı mütehasısı olan Moritz, Mısır nüshasına nispetle bu nüshanın daha eski olduğunu, hatta 7. yüzyıla ait olabileceğini öne sürmüştür. Herat ve Mısır nüshası sırasıyla mensur mukaddime, manzum mukaddime, babların fihristi

---

⁴¹ Dankoff, **Introduction**, s. 27.

⁴² Banarlı, **a.g.e.**, s. 231.

⁴³ Dankoff, **Introduction**, s. 4; Ercilasun, **a.g.e.**, s. 309.

⁴⁴ Reşid Rahmeti Arat, **Kutadgu Bilig II Çeviri**, 4. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988, s. VIII-IX.

⁴⁵ Arat, **Giriş**, s. XXXIII.

ve Kutadgu Bilig metni ile devam etmektedir. Fergana nüshasında ise manzum mukaddime yoktur; bunun yerine mensur mukaddime, babların fihristi ve hemen ardından eser gelir.⁴⁶

Mısır/Kahire nüshası ise 1896 yılında Hidiv Kütüphanesi'nin müdürü Moritz tarafından Kahire'de bulunmuştur. Arap harfleriyle yazılı bu nüshanın yazısı oldukça açık ve okunaklı bir nesih ile yazılmıştır. Bir kısmı rutubet gibi nedenlerle zedelenmiştir, bir kısmı da eksiktir fakat büyük bir kısmı iyi muhafaza edilmiştir.⁴⁷

Kutadgu Bilig, 11. yüzyılın ikinci yarısında yazılmasına rağmen eldeki nüshaların 14 ve 15. yüzyıllara ait olması, eserin ilgisinin 15. yüzyıl sonlarına dek sürdüğünü göstermektedir. 400 yıl boyunca bütün Türk dünyasında sürekli ilgi gören eser 16. yüzyıldan itibaren unutulmuş, daha sonra ancak 1825'te ilk kez tanıtılmasının ardından 1870'te Vambery ile gerçek manada tekrar bilim dünyasının ilgisini çekmiştir.⁴⁸

Yûsuf Has Hâcib'in bu eseri yazmaktan maksatı da dileği de dünyayı terk ettiğinde bile unutulmamak ve eserini okuyanlardan dua almaktır.

tilekim bu erdi umınçım bu ok

okığlı maña bir du'â idğa uk (6504)

unutma méni ay okığlı tirig

özüm dünyâ kodsâ töşense yirig (6507)

“Dileğim bu idi, ümidim de budur; okuyan bana herhâlde bir duâ edecektir. Ey bunu okuyan canlı, ben dünyayı bırakıp, toprağa düşünce, beni unutma.”

Ercilasun, Yûsuf Has Hâcib'in bu dileğinin yerine geldiğini şu sözleriyle ifade etmektedir: “Yusuf'un üstüne toprak döşeneli 900 yılı geçti; fakat onun dilinin ve elinin nişanı olan kitap Kâşgar'dan İstanbul'a kadar hâlâ bütün Türklerin elinde”⁴⁹.

---

⁴⁶ Arat, **a.g.e.**, s. XXXVI-XXXVII; Yavuz, “Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig”, **İÜ Ed. Fak. Türk Dili ve Ed. Dergisi**, s. 178.

⁴⁷ Arat, **a.g.e.**, s. XXXVIII.

⁴⁸ Ercilasun, **a.g.e.**, s. 313.

⁴⁹ Ercilasun, **a.g.e.**, s. 313.

1.2. YÛSUF HAS HÂCİB'İN YAŞADIĞI DÖNEM VE KUTADGU BİLİG'İN DİLİ

Yûsuf Has Hâcib'in doğum yeri olan Balasagun, Kaşgarlı Mahmut'un zamanına kadar (1072) Soğdak dil ve kültürünün merkeziydi. İslamiyet'in kabulünden hemen önce de Budist inancına sahip Karahanlı Türkleri bölgeyi ele geçirmişlerdi.⁵⁰ İlk Türk İslam devleti Karahanlı Devleti'nin ilk merkezi Balasagun iken daha sonra Kaşgar olmuştu. Kaşgar, MS VII. yüzyıla kadar Mani, Nastur ve Buda dinlerinin merkeziydi. Ardından Çinlilerin eline geçen bölgeye daha sonra ise Karluklar girdi. Karlukların girmesinden sonra orada bir hükümet kurulmuştu ancak bu Karluk topluluğu, Uygur Türklerine bağlı olarak kalıp Ötüken merkezinden idare edilmişti. Uygur Devleti'nin yıkılması üzerine ise Karluklar artık Karahanlı Devleti'ni kurmuşlardı.⁵¹

Kutadgu Bilig'in yazarı Yûsuf Has Hâcib, işte böyle bir ortamda, Balasagun'da doğup büyümüştür ve eserini, kültürüyle yetiştiği bu ortamda yazmaya başlamıştır. Balasagun halkı her ne kadar Müslüman olsa da geçmişinden getirdiği Soğd ve Budist kültürü de kimliğinde taşımaktaydı. Daha sonra pek çok âlimin yetiştiği Kaşgar'a gidip eserini orada tamamlayan Yûsuf Has Hâcib'in kendisine de eserine de önce yetiştiği ortam Balasagun'un sonra Kaşgar'ın kültürü nüfuz etmiştir.⁵²

İlk Türk İslam Devleti olan Karahanlılar "... yalnız bir [T]ürk devletinin tarihi olması bakımından değil, daha çok bütün [T]ürk milletinin kendi tarihî mukadderatına yeni bir istikamet veren yeni bir kültür çerçevesine girmiş olmasının maddî ve mânevî esaslarını aydınlatması bakımından da mühimdir"⁵³. Karahanlılar Müslüman olduktan sonra Kaşgar önemli bir kültür merkezi hâline gelerek dil ve edebiyat açısından zengin ve verimli bir dönemi ortaya çıkarmıştır. Bu dönemde Türk edebiyatına çok büyük eserler kazandırılmıştır. Kaşgarlı Mahmut'un Dîvânü

---

⁵⁰ A. Dilâçar, **908. Yıldönümü Dolayısıyla Kutadgu Bilig İncelemesi**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 6. baskı, 2020, s. 20.

⁵¹ Dilâçar, **a.g.e.**, s. 21.

⁵² Özen Yaylagül Üstünel, **Edim Bilimi Bakış Açısıyla Kutadgu Bilig**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2020, s. 14.

⁵³ Arat, **a.g.e.**, s. IX.

Lugâti't-Türk'ü, Edip Ahmet Yükneki'nin, Atabetü'l-Hakâyık'ı, Yûsuf Has Hâcib'in Kutadgu Bilig'i böylesi siyasi, kültürel ve sosyal çeşitlilikleri barındıran bir bölgede yazılmıştır.

Karahanlılar dönemi ilim dili olarak Arapçanın, şiir dili olarak ise Farsçanın kullanıldığı ortak bir medeniyet devridir. Böyle olmasına rağmen Yûsuf Has Hâcib'in eserini Türkçe ile yazması dikkate değer bir hadisedir.⁵⁴ Bu, aslında Karahanlı Devleti'nde her ne kadar yeni bir dinle giren yabancı dillerin etkisi görülse bile yüksek bir dil şuuru ve mirası olduğunun da göstergesidir. Bu yüksek dil şuuru sayesinde Türkçenin varlığı korunmuş, nihayetinde Kutadgu Bilig gibi yüksek bir medeniyetin simgesi olan bir eser ortaya çıkmıştır.⁵⁵

Kutadgu Bilig; Karahanlılar devrinin aydınlarını ve onların kültürlerini, dünyayı algılayış biçimlerini ve görüşlerini, duyuş ve düşünüş biçimlerini ele alan, kısacası dönemin sosyal hayatı ve yaşantısına dair önemli bilgiler veren nitelikli bir eser olarak bilinir.⁵⁶ Eserin yazıldığı 11. yüzyıl, Karahanlılar döneminin siyasi ve kültürel olarak önemli olduğu bir zaman dilimidir.⁵⁷

Ercilasun, Kutadgu Bilig'in "11. yüzyılda Türkçenin bilim dili olarak kullanıldığını gösteren en büyük tanık"⁵⁸ olduğunu belirtir. Zira Kutadgu Bilig ve onunla aynı dönemlerde yazılmış olduğunu bildiğimiz Dîvânu Lugâti't-Türk, büyük bir medeniyetin eserleri olmalıdır. Hatta o dönemde bunlar dışında başka eserler de yazılmış olmalıdır. Çünkü bu iki şaheserin sadece varlığı bile bunların, zengin bir geçmişe, kültüre ve gelişmiş bir düşünce mirasına sahip olmasını gerektirmektedir.⁵⁹

Dönemin ölçünlü Türkçesi ile yazılan Kutadgu Bilig'in dili eserin mensur ön sözünde "Buğra Han tili", manzum ön sözünde "Han tili" olarak geçmektedir.⁶⁰ Eserde zikredilen bu dil, Türkçedir. Eserin Türkçe ile yazıldığı yine eserin içindeki şu beyitle ifade edilmiştir:

---

⁵⁴ Banarlı, **a.g.e.**, s. 234.

⁵⁵ Yavuz, **a.g.m.**, s. 146.

⁵⁶ Banarlı, **a.g.e.**, s. 237.

⁵⁷ Abdülkadir Karahan, **XIV. Yüzyıl Sonlarına Kadar Türk Kültürü ve Edebiyatı**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1985, s.22.

⁵⁸ Ercilasun, **a.g.e.**, s. 293.

⁵⁹ Abdülkadir Karahan, **a.g.e.**, s.22.

⁶⁰ Ercilasun, **a.g.e.**, s. 311.

keyik tağı krdm bu türkçe sözüg

anı akru tuttum yakurdum ara (6617)

“Bu Türkçe sözü yabn geyik gibi gördüm; onu yavaŗa tuttum, aldatarak, kendime yaklaŗtırdım.”

Yûsuf Has Hâcib Türk dilini de çok ustalıklı kullanmaktadır. Öyle ki Yûsuf Has Hâcib’in eserini yazdığı 11. yüzyılda Türkler İslamiyet’in etkisine yeni girmelerine rağmen o, Arapça ve Farsça sözcükleri en az ŗekilde kullanmaya alıŗmıŗ; dinî terimlerin bile Türkçe olması hususunda oldukça hassas davranmıŗtır.⁶¹ “Mŗterek İslâm medeniyeti çerçevesinde bir fikir ve kültür eserini mümkün olduğu kadar Türkçe sözcükler ve terimlerle yazmak, Yusuf’un devri için asla basit bir baŗarı değildir.”⁶²

---

⁶¹ Yavuz, **a.g.m.**, s. 145.

⁶² Banarlı, **a.g.e.**, s. 231.

İKİNCİ BÖLÜM

2. DİL VE DÜŞÜNCENİN TEORİK ÇERÇEVESİ

2.1. DİL VE DÜŞÜNCE

İnsan, dili ve düşüncesi ile insandır. Sahip olduğu dil ve düşünce ile diğer canlılardan ayrılarak önem kazanmaktadır. İnsanın düşünce yapısı, düşünme şekli, doğduğu andan itibaren onun kendi dünyasını çevreleyen birtakım dış etmenlere bağlı olarak şekillenmekte, gelişmektedir. Bu etmenler içine doğduğumuz toplumun kültürüne, cinsiyetimize veya yaşımıza bağlı olarak devamlı surette şekillenmektedir. Şekillenen bu düşünceler ise dil ile ifade edilmektedir; dil sayesinde var olmaya ve dil ile birlikte gelişmeye devam etmektedir.

Akerson, dil ve düşünce arasındaki ilişkiyi zihnimizin iki ayrı düzlemde yaptığı işleme şöyle açıklamaktadır:

Bu düzelmelerden birincisi, düşüncelerin zihinde oluşması, ikincisi ise anlaşılabilir ve uygun bir biçimde dışa vurulabilmeleridir (bazen düşüncelerimizi dışa vurmamayı yeğleriz, bu bile toplumsal sayılabilir). Dilin buradaki işlevi açıktır: Bir yandan kendi zihnimizde geliştireceğimiz düşünceler için taşıyıcı bir kılıf oluşturur, bir yandan da bu düşünceleri dolaşıma sokmamızı, yani başkalarına aktarabilmemizi sağlar. Tuhaftır ama, kendi kendimize düşünürken de, dilin bize sunduğu, toplumun üstünde uzlaştığı birimleri, yani kavramları kullanırız. Kavramları kullanmadan düşünmek hemen hemen olanaksızdır. Öte yandan düşünceyi oluşturmaya kavramlar tek başına yetmez, zihnimizde bu kavramlarla oynarız, onları biraraya getiririz, aralarında ilişkiler kurarız, yani başka bir deyişle dilbilgisinin olanaklarından yararlanırız. Düşüncemizi dışa vururken, daha dikkatli davranırız, seçtiğimiz kavramları, bağlantıları biraz cilalarız, allayıp pullarız.⁶³

İnsanın varlığını anlamlı kılan dolayısıyla insanı böylesine yakından ilgilendiren dil ve düşünce arasındaki ilişki, çok eski çağlardan beri merak edilmiş ve araştırma konusu olmuştur. Her dönemde çeşitli düşünürler, dil ve düşünce arasında bir ilişkinin olup olmadığı, eğer ilişki varsa bunun nasıl bir ilişki olduğu üzerinde

⁶³ Fatma Erkman Akerson, *Türkçe Örneklerle Dile Genel Bir Bakış*, İstanbul, Multilingual, 2000, s. 60.9

durmuşlardır. Dil ve düşünce arasındaki ilişki felsefe, psikoloji, antropoloji gibi pek çok alanı ilgilendiren bir mevzu olmuştur. Bu noktada farklı araştırmacıların görüş ayrılıklarına düşmüş ve bazı farklı teoriler ortaya çıkmıştır.

Çalışmanın bu kısmında, öncelikle dil ve düşünce ile ilgili literatür bilgisi verilecektir. Ardından konu hakkında ortaya çıkan bu farklı teorilerin neler olduğu ve kimler tarafından temsil edildikleri anlatılacaktır. Ardından konuşulan dilin düşünceyi belirlediğini; düşünme biçiminin dil kullanımını belirlediğini; dil ve düşüncenin karşılıklı olarak bir etkileşimde olduğunu ve dolayısıyla birbirini belirlediğini ve dil ile düşünce arasında belirleyici bir ilişkinin olmadığını öne süren yaklaşımlar incelenecektir.

Dil ve düşünce ilişkisi üzerindeki görüşler hem söz, dil hem de akıl, mana anlamlarını taşıyan **logos** kavramı ile Antik Çağ'a kadar dayanmaktadır. Aşağıda ise dil ve düşünce üzerine yapılmış belli başlı çalışmaların bazılarına yer verilecektir:

Bu çalışmaların ilklerinden ve en önemlilerinden olan *Cours de linguistique générale* Saussure'ün ders notlarından oluşturulmuş ve 1916'da Paris'te basılmıştır. *Cours de linguistique générale*, pek çok dile çevrilmiştir. 1959'da Wade Baskin tarafından İngilizceye, 1976'da ise Berke Vardar tarafından Türkçeye çevrilmiştir.

Humboldt'un vefatından sonra 1836'da yayımlanan *Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts* adlı eseri, dil farklılıkları ve insanlığın gelişimi üzerindeki etkileri ile ilgili önemli bir çalışmasıdır.⁶⁴

Edward Sapir'in, Herder'in dilin kökeni ile ilgili olan kuramı üzerine yaptığı master tezi *Herder's "Ursprung der Sprache"*, onun daha sonra ortaya koyacağı çalışmalar için önemli bir adım olmuştur. Onun dili ne olarak algıladığını ve düşünce, tarihsel süreç, ırk, kültür ve sanat ile ilişkilerinin neler olduğunu gösterdiği *Language An Introduction to the Study of Speech* adlı eseri, 1921 yılında New York'ta yayımlanmıştır. 1928 yılındaki "The Status of Linguistics as a Science"

---

⁶⁴ Britannica, **Wilhelm von Humboldt**, The Editors of Encyclopaedia, Erişim: 06.03.2023.

başlıklı makalesi ise bir bilim olarak dilbiliminin üzerinde durması bakımından önemlidir.⁶⁵

Benjamin Lee Whorf'un 1942 yılında yayımlanan "Language, mind and reality" başlıklı makalesi oldukça önemlidir. 1956 yılında yayımlanan *Language, Thought and Reality* adlı eseri de onun seçme yazılarından mürekkep önemli bir eser olup John B. Carroll tarafından ölümünden sonra yayımlanmıştır.⁶⁶

Chomsky'nin Dil ve Zihin adlı çalışması bu konuda dil ve düşünce ile ilgili görüşlerin yer aldığı ve Chomsky'nin derin yapı-yüzey yapı kavramlarından söz ettiği kapsamlı çalışmalardandır.⁶⁷ *Tractatus Logico-Philosophicus* ise Wittgenstein'in tek eseri olan onun bilim, felsefe, gerçeklik, mantık, dil ve düşünce ile ilgili önermelerini içermektedir.

Günümüze gelindiğinde ise dil ve düşünce ilişkisi söz konusu olduğu zaman akla gelen en önemli isim John A. Lucy'dir. Lucy hem dilbilimci hem psikolog olmasının verdiği avantajla dil ve düşünce ilişkisine birden fazla pencereden bakabilme imkânını bulmuştur. Bilhassa modern dilsel görelilik ilkesini savunan Lucy'nin çalışmaları da çoğunlukla bu yöndedir. 1992'de yayımlanan iki eseri bu noktada büyük önem arz etmektedir.⁶⁸ Onun 2005 yılında yayımlanan makalesi de dilin düşünce üzerindeki etkisi hakkındaki çalışmalarına iyi bir örnek olarak gösterilebilir.⁶⁹

Türkiye'deki dil ve düşünce üzerindeki çalışmalar ise genellikle çeviri düzeyinde kalmıştır. Bu minvalde Vendryes, Chomsky ve Wittgenstein'in eserleri üzerinden bazı önemli çeviriler yapılmıştır.

---

⁶⁵ Britannica, **Edward Sapir**, The Editors of Encyclopaedia, Erişim: 10.03.2023.

⁶⁶ Bu kaynakların bu çalışmada 1952 ve 1959 tarihli yayınlarına başvurulmuştur: Whorf, Benjamin Lee (1952). Language, Mind, And Reality, **ETC: A Review of General Semantics**, 9/3 (Special Issue on Metalinguistics), s. 167-188 ve Whorf, B. L. (1959). **Language, Thought, And Reality Selected Writings of Benjamin Lee Whorf** (Giriş yazısı ile birlikte Ed. John B. Carroll.), (4. baskı), NewYork-London: The Technology Press of Massachusetts Institute of Technology and John Wiley & Sons, Inc.

⁶⁷ Chomsky, N. (1968). **Language and Mind**, Harcourt Brace Jovanovich, New York.

⁶⁸ Lucy, J. A. (1992a). **Language Diversity and Thought: A Reformulation of the Linguistic Relativity Hypothesis**, Cambridge: Cambridge University Press; (1992b), **Grammatical Categories and Cognition: A Case Study of the Linguistic Relativity Hypothesis**, Cambridge: Cambridge University Press.

⁶⁹ Lucy, J.A. (2005). "Through the Window of Language: Assessing the Influence of Language Diversity on Thought", **Theoria** 54, p. 299-309.

Dil ve düşünce üzerine eğilen veya daha evvel bu konuda görüş bildirmiş düşünürlerin etkisiyle yazılmış çeviri haricindeki çalışmalardan ise Fatma Erkman Akerson'un *Dile Genel Bir Bakış*'ı, Bedia Akarsu'nun *Wilhelm von Humboldt'a Dil Kültür Bağlantısı*, Emir Ali Ergat'ın *Felsefede Dil, Düşünce ve Varlık İlişkisi-J. Locke ve G. Berkeley Örneği*, Arda Denkel'in *Anlam ve Nedensellik*'i akla gelen ilk çalışmalardandır.

D. Sakin'in Dil ve Düşünce İlişkisi Sorunu adlı yüksek lisans; A. Özdiğil'in Sapir – Whorf Hipotezinde dil ve düşünce ilişkisi başlıklı yüksek lisans; Y. E. Akbay'ın Platon ve Aristoteles düşüncesinde varlık, dil ve düşünce adlı doktora; E. Arısoy'un The language-thought relationship on the basis of precedence of thought over language başlıklı yüksek lisans tezleri ise konu hakkındaki görüşleri geniş çaplı olarak ele almaları bakımından kıymetlidir.

2.2. DİL VE DÜŞÜNCE İLE İLGİLİ GÖRÜŞ ORTAYA KOYANLAR

2.2.1. Wilhelm von Humboldt

22 Haziran 1767 yılında doğan Alman dil bilgini Wilhelm von Humboldt, 8 Nisan 1835'te hayatını kaybetmiştir. Humboldt, önemli dilbilimcilerdendir ancak dilbilim onun yalnız bir yönüdür. O aynı zamanda bir diplomat, eğitim reformcusu ve filozoftur. Humboldt dilin karakteri ve yapısının, dili konuşan kişinin kültürünü ve bireyselliğini ifade ettiğini belirtmiş ve her bireyin, dünyayı dil aracılığıyla farklı algıladığını ileri sürmüştür. Kendisinden sonra ortaya çıkacak modern antropolojik dilbilime de önyak olmuştur. Berlin'deki, daha sonra adı Humboldt Üniversitesi olarak değiştirilen Friedrich Wilhelm Üniversitesi'nin kurulmasında da etkili olmuştur. Jena Üniversitesi'ndeki eğitimi sırasında tanıştığı Friedrich Schiller⁷⁰ ile ise ömür boyu sürecek bir dostluk kurmuşlardır ve uzun yıllar yazışmaya devam etmişlerdir.⁷¹ Bu yazışmalar 1830 yılında yayımlanmıştır.

Humboldt, Johann Christoph Adelung'un karşılaştırmalı bir dil çalışması olan Mithradates'inde, özellikle Bask dili ile ilgili olan kısım üzerinde düzeltmeler ve

⁷⁰ Alman doktor, yazar, şair ve filozof (1759-1805).

⁷¹ Britannica, **Wilhelm von Humboldt**.

eklemeler yapmıştır. Onun bu düzeltmeleri, Baskça ile ilgili bilimsel çalışmaları kolaylaştırmıştır. Ardından Bask bölgesini ziyaret ederek bu bölgenin sakinleri hakkında 1821’de bir de çalışma kaleme almıştır. 1828’de de onu, dil metafiziğine götüren *Über den Dualis*’i yayımlamıştır. Ancak belki de en önemli araştırması olacak eski Kawi dili üzerine yaptığı çalışmasını tamamlayamadan ölmüştür.⁷²

Onun dil ve düşünce üzerindeki görüşlerine gelmeden evvel, Humboldt’a gelinceye kadar dilin, bilginin bir aracı olarak incelendiğini belirtmek gerekmektedir. Humboldt ise dili, tarih içinde değerlendirerek mukayeseli dil incelemelerini kurmuştur. Dilin ölü bir eser değil, bir etkinlik olduğunu dolayısıyla da ancak tarih içinde araştırılabileceğini öne sürmüştür. Dili tarih içinde değerlendirdiği için de onu, antropolojik açıdan inceleyen ilk düşünür kendisi olmuştur.⁷³

Humboldt genel anlamda dilin etkisinin iki türlü olduğu ortaya koymuştur. İlki, dilin dış dünyadaki olguları düşünceye dönüştürmesidir. Çünkü dil sayesinde çevresini algılayan insan, yine dil sayesinde tüm varlık dünyasını düşünebilmektedir. İkinci etki ise düşünmenin bir etkinlik olması ile ilgilidir. Düşünce etkinliği, dil sayesinde dünyaya açılarak bir olgu hâlini kazanmaktadır. Özetle ona göre dil, bu iki yön ile kavranabilir ve bu iki etki birbirinden ayrı düşünülemez.⁷⁴ Humboldt, dilin bir etkinlik olduğunu söylemekle aynı zamanda dilin yaratıcılığını da vurgulamaktadır. Dil ve düşünce, insan etkinliğinin birer parçasıdır. Bunun yanında içine doğduğumuz dilin tarihsel malzemesiyle beraber düşüncemizde zihinsel etkinliğe neden olduğunu da belirtir. Bu etkinlik saf bir yaratım değil, yeniden şekillendirme etkinliğidir.⁷⁵

Aslında Humboldt, dili doğrudan insan tabiatına bağlayarak dil olmadan insanın da olamayacağını ifade etmiştir. Zira “Dil, insanlığın bir iç ihtiyacından doğmuştur. Sadece topluluğun münasebetlerinde bir görüşme fenomeni değildir,

---

⁷² Britannica, **Wilhelm von Humboldt**.

⁷³ Bedia Akarsu, **Wilhelm von Humboldt’ta Dil-Kültür Bağlantısı**, y.y., İstanbul Matbaası, 1955, s. 8.

⁷⁴ Amine Ekinci Akça, **Wilhelm Von Humboldt’un Eğitim Anlayışı, Dile Dair Düşünceleri ve Günümüzde Uygulanabilirliği**, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, Atatürk Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2013, s. 36.

⁷⁵ Rabia Topkaya, “Dilin Aynasında Kültür: Humboldt Felsefesinde Dil-Kültür İlişkisi”, **ViraVerita**, 2, 2016, s. 64.

insanın tabiatında bulunan bir şeydir”⁷⁶. Yani insandaki dil kabiliyeti doğuştan gelen bir şey olmasına rağmen dil önceden verilmiş bir şey değildir. İnsan, bünyesindeki dil kabiliyeti sayesinde bir dil öğrenebilmektedir.

Humboldt’un anlayışındaki dil, aslında düşüncenin gerçekleşmesi için bir şarttır. Çünkü ona göre düşüncenin, konuşma yoluyla dile gelmesi insan zihnine ait bir özellik olamaz. Yani sözden önce düşünce vardır denemez. “Dil olmadan her düşünce karanlıktır”⁷⁷. Fakat bir düşünce anlamlı bir şekilde dile getirildikten sonra artık düşünce, kendi içinde açıklık kazanabilir.⁷⁸ Çünkü “Dilin içinde bulunan yaratıcı hayat ilkesi dille birlikte düşünceyi de geliştirir”⁷⁹. Bu yüzden de dil, düşünceden bağımsız değildir.

Humboldt’a göre dil, düşünceyi tamamlayan ve onu son noktasına eriştiren bir şeydir, bu yüzden düşünen bir varlık olan insanın gelişmesine katkıda bulunmaktadır.⁸⁰ Ancak o, her ne kadar dilin düşünceyi tamamladığını ifade etse de dili, düşünce için basit bir araç olarak görmez; aksine ona göre dil yaratıcıdır, düşünceyi yaratan bir şeydir. O, dilin basit bir araç olmadığını “bilinmiyeni keşfeden bir araç olduğunu”⁸¹ söyleyerek ifade ediyor. Bu da dilin, düşüncenin yapıcı organı olduğu anlamına gelmektedir. Dil, onun için olmuş bitmiş, sonuçlanmış bir şey değildir. Sürekli değişen ve yeniden yaratılan bir faaliyettir. Duman’ın aktardığı üzere Humboldt bunu şöyle dile getirmektedir: “Dil düşüncenin yaratıcı aracıdır”⁸².

Humboldt’un üzerinde durduğu meselelerden biri de dilin çeşitliliği konusudur. O dillerin çeşitliliğini araştırırken milletlerin çeşitliliğini ve onların karakterlerini de incelemiştir.

Humboldt’a göre diller, hür bir şekilde ortaya çıkmamaktadırlar. İçinde olduğu kültürün özelliklerine göre oluşmakta ve süreç içinde o özelliklerle beraber

---

⁷⁶ Akarsu, **a.g.e.**, s.8.

⁷⁷ **a.g.e.**, s. 20.

⁷⁸ **a.g.e.**, s.28.

⁷⁹ **a.g.e.**, s.65.

⁸⁰ **a.g.e.**, s. 29.

⁸¹ **a.g.e.**, s. 30.

⁸² M. Akif Duman, “Dilbiliminin Büyükbabası Humboldt (Araştırma Makalesi)”, **EKEV Akademi Dergisi**, Yıl: 24, Sayı: 84, 2020, s. 422.

değişip gelişmektedirler. İnsanlardaki söz söyleme kudreti, milletlerdeki manevi kuvvetle, özellikle de düşünce kuvveti ile gelişmektedir.⁸³

Humboldt dillerin, milletlerin düşünce yapısını şekillendirmesi konusunda Herder ile benzer bir görüşe sahiptir. O, kendi dil felsefesini; Herder'in bir ulusun düşünce şeklinin o ulusun konuşmasını, konuşma şeklinin de o ulusun düşünme biçimini belirlediği görüşünü ileriye taşıyarak oluşturmuştur. Humboldt'a göre ulusal bir dil, millî ruhu yansıtmaktadır. Bu bakımdan insanlar, ana dilleri ve dilinin belirlediği düşünce yapısı ve bunun sonucu olarak da belli dünya görüşü etrafında sınırlanmaktadır.⁸⁴ Çünkü Humboldt'a göre her dil, konuşanın zihnine belirli sınırlar getirmektedir. Duman⁸⁵, bu konuda Humboldt'un ağaç örneğini vermektedir. Buna göre, zihnimizde ağaç ile ilgili yer alan sözcükler kadar ağaç hakkında düşünmemiz mümkündür. Ağaca ait olsa bile sözcük olarak karşılığını bulamadığımız bir olgunun düşüncemizde yer edinmesi mümkün görünmemektedir. O hâlde dilimiz düşüncemizi belirlediğine göre dillerin çeşitliliği, dünya görüşünün çeşitliliğinden kaynaklanmaktadır.

Humboldt bu çeşitliliği; her dilin ayırt edici bir karakterinin yani dünya görüşünün olduğu ve bu karakterin, toplumun zihinsel olarak dile kattığı nüanstı kaynaklandığını belirterek izah etmektedir. Bu dünya görüşü varsayımına göre "bir topluluğun dili ile onun düşünme süreçleri birlikte oluşmakta ve biri hakkında sahip olunan bilgi ile diğeri hakkında da bilgi"⁸⁶ edinmek mümkün gözükmemektedir. Bu yüzden ona göre farklı milletlerin dünya görüşleri, onların dillerinden ayırt edilmektedir. Çünkü bir milletin dünya görüşü o milletin dilinin karakterine de yansımaktadır. Humboldt'un ifadesiyle "Bir milletin ruhu dilinde kendini açığa vurur"⁸⁷. Çünkü "Dillerin özel karakterleri vardır, bir millette her türlü insan özellikleri bütün ayrıntıları ile ortaya çıkar. Ama bu özellikler her millette ayrı

---

⁸³ Akarsu, **a.g.e.** s. 42.

⁸⁴ Jing Li, "Relationship Between Language and Thought: Linguistic Determinism, Independence, or Interaction?", **Journal of Contemporary Educational Research**, 6/5, 2022, s. 32.

⁸⁵ Duman, **a.g.m.**, s. 415.

⁸⁶ Güven Mengü, "Dil-Kültür İlişisine Antropolojik Bir Bakış", Bahaeddin Yedi yıldız (Ed.), **Dil, Kültür ve Çağdaşlaşma** içinde (s. 15-27), Ankara, H.Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2003, s. 21.

⁸⁷ Akarsu, **a.g.e.**, s. 24.

biçimdedir”⁸⁸. İşte bu yüzden bir milletin dili ait olduğu milletin dünya görüşünden bağımsız değildir. Bu dünya görüşü, dili belirleyip geliştirmektedir. Ardından dil, bu dünya görüşü ile iyice bütünleşerek düşüncenin her şekline kolayca girebilir hâle gelmekte ve milletin dünya görüşünü temsil eden düşünceleri dile getirebilmektedir.⁸⁹

Duman’ın Schiller ve Humboldt’tan aktardığına göre dil, “insanın kendisini ve dünyayı oluşturduğu ya da daha çok bir dünyayı kendinden ayırarak onun farkına”⁹⁰ vardığı bir araçtır. Bu da insanın dile mecbur olduğu anlamına gelmektedir, yani insan dünyayı ancak dilsel olarak kavrayabilmektedir. İnsan dünyayı; milletin düşünme, duyma, anlama, kavrayış ve karakterini algılayarak dilsel olarak kavramaktadır, bu da dil ve dünya görüşünün birbirine tesirini göstermektedir.

Zira Humboldt, insanın düşünen bir varlık olarak duyu organlarıyla tüm dünyayı algıladığını ve dilinin ona sunduğu imkânlar, başka bir deyişle dilinin düşüncesini belirlediği sınırlar neticesinde dünyayı bir bütün olarak anlamlandırmaktadır.⁹¹ Hülâsa, Humboldt’un dil ve düşünce anlayışına göre eğer dil, halkın ruhuyla uyum içindeyse ve düşünceler dile bağlıysa her dil, düşünceler aracılığıyla dünyanın kendine özgü bir şekilde inşa edildiğini kendinde göstermektedir”⁹².

2.2.2. Ferdinand de Saussure

1857 yılında İsviçre’nin Cenevre şehrinde dünyaya gelen Ferdinand de Saussure, 1913 yılında Vufflens le Château’da hayatını kaybetmiştir. Saussure, henüz bir öğrenciyken karşılaştırmalı dilbilime önemli bir katkıda bulunmuştur. 1878’de Hint-Avrupa dillerindeki harf değişimlerini açıkladığı *Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indo-européennes* eseri sayesinde bu

---

⁸⁸ a.g.e., s.46.

⁸⁹ a.g.e., s. 33.

⁹⁰ Duman, a.g.m., s. 425.

⁹¹ Ekinci Akça, a.g.t., s. 44.

⁹² John Leavitt, **Dilsel Görecelik: Dil Çeşitliliği ve Modern Düşünceler**, Mehmet Gürlek (Çev.), Ankara, ASOS Yayınları, 2020, s. 128.

alandanda meşhur olmuştur.⁹³ Bu eserinden başka bir kitap yazmamasına rağmen ölümünden sonra 1913'te, Cenevre Üniversitesi'nde 1907–1911 yıllarında verdiği genel dilbilim dersleri, öğrencilerinin ders notlarına bağlı kalınarak genç meslektaşları Charles Bally ve Albert Séchehay tarafından *Cours de Linguistique Générale* adıyla kitap hâline getirilmiştir.⁹⁴ Bu kitap, daha sonra pek çok dile çevrilmiştir. Çevrildiği diller sırasıyla Japonca (1928), Almanca (1931), Rusça (1933), İspanyolca (1945), İngilizce (1959), Lehçe (1961), İtalyanca (1967; eleştirili basım) ve Macarca (1967)'dir.⁹⁵ Ardından 1976'da da Berke Vardar tarafından 2 cilt şeklinde Türkçeye kazandırılmıştır.

Modern dilbilim, Saussure'ün çoğunlukla *Cours de Linguistique Générale* adlı eserinde -kitabı kendi yazmamış olsa bile- ortaya atıp tanımladığı kavramlara dayanmaktadır. Dil yetisi, dil, söz; gösterge, gösteren, gösterilen; eşzamanlılık, ayrızamanlılık; iç öge, bağıntı, ayrılık, karşıtlık, değer, dizge gibi kavramlar Saussure göz önünde bulundurulduğu takdirde açıklanabilir.⁹⁶ Onunla ilişkilendirilen kavramlardan olan gösteren ile gösterilen ilişkisi ve göstergeler Saussure'ün kuramında dikkatle yer verdiği noktalardan biridir. Ona göre, göstergenin nedensizliği ile dilin tarihselliği arasında bir bağ vardır. O, bunun temel sebebi olarak da dilsel göstergenin nedensizliğini ileri sürmektedir.

“Dilsel gösterge nedensizdir”⁹⁷. Çünkü gösteren ile gösterilen arasında doğal ya da kaçınılmaz olan hiçbir bağ bulunmamaktadır.⁹⁸ Yani demek oluyor ki, göstergeler nedensiz olduklarından gösteren değişkenlik gösterebilir. Bu, dünyadaki değişmeler sonucunda yeni bir kavrama ihtiyaç duyularak yeni bir göstergenin bulunabileceğine de işaret eder. Bu da göstergelerin nedensiz oldukları gibi değişmez olmadıklarını da açıkça göstermektedir. Bu da bizi, dillerin tarihsel süreç içinde hiçbir değişikliğe uğramadan kalmalarının mümkün olmayacağı sonucuna

---

⁹³ Britannica, **Ferdinand de Saussure**, The Editors of Encyclopaedia, Erişim: 26.02.2023.

⁹⁴ Britannica, **Ferdinand de Saussure**; Bas Aarts vd., “Saussurean”, **Dictionary of English Grammar**, United Kingdom, Oxford University Press, 2014, s. 367-368.

⁹⁵ Berke Vardar, **Genel Dilbilim Dersleri 1**, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1976, s.14.

⁹⁶ Berke Vardar, **Ferdinand de Saussure ve Dilbilim Kavramları Açıklamalı Seçmeler**, İstanbul, Yeni İnsan Yayınları, 1971, s.15-16.

⁹⁷ Jonathan Culler, **Saussure**, Nihal Akbulut (Çev.), İstanbul, AFA Yayıncılık, 1985, s. 20.

⁹⁸ Culler, **a.g.e.**, s. 21-22.

götürmektedir. Bu yüzden nedensiz olan gösterge, “tarihe bağımlı”⁹⁹dır ve zorunlu bir özü yoktur.

Saussure’e göre “Göstergenin sürdürmekle yükümlü olduğu zorunlu bir çekirdeği olmadığından, öteki göstergelerle bağıntısından dolayı bağıntısal bir kendilik olarak tanımlanmalı”¹⁰⁰dır. Bundan dolayı bağıntısal bir kendilik taşıyan gösterge, tarih içinde farklı gösterilenleri işaret ediyor olmalıdır.

20. yüzyıl yapısal dilbiliminin kurucusu kabul edilen Saussure; dili göstergeler ile anlamlandırmaya çalışırken aynı zamanda dilin sosyal bir fenomen, eşzamanlı ve artzamanlı bir sistem olarak düşünülmesi gerektiğini de ileri sürmüştür.¹⁰¹ Bu noktada ise karmaşık bir olgu olarak gördüğü dil yetisinin, toplumsal nitelikli dil ve bireysel nitelikli söz şeklinde ayrılması gerektiğinin üzerinde durmuştur.¹⁰² Onun bu ayrımı, ondan sonraki dilbilimsel araştırmaların temelini oluşturmuş ve yapısalcılığın başlangıç noktası kabul edilmiştir.¹⁰³

Langue, bir dilin sözlerinin altında yatan düzenliliklerin ve oluşum kalıplarının bütünlüğü anlamına gelirken, dil davranışı da denebilecek **parole** ile ise gerçek ifadelerin kendileri kastedilmektedir. Nasıl ki bir müzik eserinin farklı orkestralar ile farklı zamanlarda icra edilmiş icralarının, birbirinden farklılık gösterdiği fakat buna rağmen aynı eserin icrası oldukları biliniyorsa; benzer şekilde aynı anlama gelen iki söz de çeşitli şekillerde farklılık göstermesine karşılık aynı şeye işaret ederler. Burada iki söz ve iki icranın ortak noktası biçim özdeşliğidir. Buna göre yapısalcılık, gerçek ifadelerin altında yatan ve onlardan ayırt edilmesi gereken soyut bir ilişkiyel yapıdır.¹⁰⁴

2.2.2.1. Saussure’ün Dil ve Düşünceye Yaklaşımı

17 ve 18. yüzyılda dil, düşüncüyü anlamak maksadıyla inceleniyordu. Bu yüzyıllarda dilin niteliği çalışılıyordu ancak bu çalışma, düşüncenin niteliğini

---

⁹⁹ a.g.e., s. 38.

¹⁰⁰ a.g.e., s. 38.

¹⁰¹ Britannica, **Ferdinand de Saussure**.

¹⁰² Kâmile İmer, “Toplum Dilbilimin Kimi Kavramlarına Kuramsal Bir Bakış ve Dil Türleri”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, 31 (1-2), 1987, s. 214.

¹⁰³ Britannica, **Ferdinand de Saussure**.

¹⁰⁴ Britannica, “Structural linguistics in Europe”, **Linguistics/ History of linguistics**, (Pavle Ivic, Eric P. Hamp, John Lyons), Erişim: 26.02.2023.

aydınlatmak içindi. Bu bakımdan 18. yüzyılda dil konusu, düşünsel kökenbilim etrafında şekillenmiştir. 19. yüzyıla gelindiğinde ise dil, artık yalnızca düşünceyle kavramak için ele alınan bir konu olmaktan çıkıp kendi yasaları olan, özerk biçimsel bir örgüye sahip olan biçimler dizgesi olmuştur. Yani bu yüzyıl ile beraber dil, kendine özgü yasalarını ortaya koymaya başlamıştır ancak Saussure'ün çağdaşları, onun gibi dilin kendi öz niteliği ile ilgili temel sorular sormayı yine de başaramamıştır. Bu noktada karşılaştırmalı dilbilgisinin gelişimini ele alan Saussure'ün başlattığı yapısal dilbilim, onun çağcıl dilbilimin babası olmasını sağlamıştır.¹⁰⁵

Kıran¹⁰⁶'ın belirttiği üzere dil, yalnız iletişim aracı değil aynı zamanda düşünceyi ve kültürü yaratan bir ögedir. Saussure de bunun farkında olacak ki dili, bir göstergeler dizgesi olarak kabul eder. Saussure'e göre sesler, düşünceleri dile getirdikleri ve ilettikleri zaman anlamlıdır. Yoksa kuru bir ses olarak kalırlar. Düşünceyi iletmek ise gösterge dizgesinin parçası olmayı gerektirmektedir.¹⁰⁷ Böylece gösterge dizgesinin yani dilin bir parçası olan düşünce, sesler vasıtasıyla anlamlı hâle gelmektedir. Buna göre dil ve düşüncenin bir ilişkisinin olduğu ancak bunun zorunlu değil, anlamlı bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılabilir. Yine Kıran'ın aktardığına göre, Saussure “Önceden belirlenmiş düşünceler yoktur ve dilin ortaya çıkmasından önce hiçbir şey belirgin değildi”¹⁰⁸ diyerek dilin düşünceyi dile getirmesini önemsediğini göstermektedir.

Saussure'ün dünyayı algılayış biçiminde de düşüncede olduğu gibi dilin izleri fark edilmektedir. Daha sonra ortaya çıkacak olan dilsel görecelik hipotezinin bir bakıma ilk yansımaları burada görülmektedir. Ona göre, “... her dilin, dünyayı kavramlara ya da ulamlara ayırmak için değişik, dolayısıyla da ‘nedensiz’ bir yolu vardır”¹⁰⁹. Çünkü konuşulan dil, konuşulduğu toplumdaki izler taşımaktadır. Dil de

---

¹⁰⁵ Culler, **a.g.e.**

¹⁰⁶ Z. Kıran, A. Eziler Kıran, **Dilbilime Giriş: Dilbilim Tarihi-Yapısal Dilbilim- Ferdinand de Saussure Sonrası Dilbilim-Sözcelem Kuramları**, Ankara, Seçkin Yayıncılık, Gözden geçirilmiş ve yenilenmiş 5. baskı, 2018.

¹⁰⁷ Culler, **a.g.e.**

¹⁰⁸ Kıran, **a.g.e.**, s. 63.

¹⁰⁹ Culler, **a.g.e.**, s. 25.

bir toplum tarafından anlam yakıştırılmış olan ayrımlar ve bağıntılar nedeniyle çeşitlilik göstermektedir.

2.2.2.2. Saussure’ün Dil ve Söz Ayrımı

Saussure, dilin yapısı ile ilgili çalışmış ve bunun sonucunda dil yetisi¹¹⁰ kuramını ortaya koymuştur. Bunun sınırlarını ise şu kavramlarla ifade etmiştir: **langue** ve **parole**. “Kesinlikle Saussure’e özgü olmayan ama onun desteğiyle gelişen”¹¹¹ **langue** ve **parole** ayrımı için birçok ölçüte başvurulmuştur.

Bunlardan **langue** yani dil, toplumsaldır ve bireyden bağımsızdır. **Parole** yani söz ise bireyseldir ve dilin sessel yönünü kapsamaktadır.¹¹² Sakin¹¹³’in David Hoidcroft’tan aktardığı üzere **langue** ile **parole** arasındaki ayrım şöyledir: **Langue**; sosyal, zorunlu, tasarlanmamış, geleneksel, bireyin aktif rol oynamadığı, homojen. **Parole**; bireysel, olası, tasarlanmış, alışılmadık, bireyin aktif rol oynadığı, heterojen bir olgudur.

Dil, “Tüm varlığını, toplumun üyeleri arasında yapılmış bir çeşit sözleşmeye borçludur”¹¹⁴. Bireysel olan söz ise ses vasıtasıyla anlaşılmaktadır ve sesin sayesinde toplumsallaşarak bireysel olmaktan kurtularak konuşma diline dönüşmektedir.¹¹⁵ Bu bakımdan söz, dilin uygulamalı yanı gibi gözükmemektedir. Culler’in belirttiği üzere Saussure için söz hem ‘bireyin düşüncesini anlatmak için dil dizgesini kullanmasını sağlayan birleşimleri’ hem de ‘bu birleşimleri dışa ileten anlaksal fiziksel düzeneği’ içine almaktadır. Yani sözün ortaya çıkışında konuşmacı, dil dizgesinin öğelerini birleştirerek bu biçimlerin ses ve anlam olarak gerçekleşmesini sağlamaktadır”¹¹⁶.

Ancak **la language**’ı bir biçimler dizgesi, **parole**’ü de bu biçimlerin somutlaşmış hâli yapmak; **language**’e tam bir dil yeteneği, **parole**’e ise yalnızca bu

¹¹⁰ Dil yetisi: “İnsanın sesli göstergeler aracılığıyla ya da doğal diller kullanarak anlaşma, bildirişme sağlama yetisi. ... Saussure’e göre bireysel nitelikli sözü ve toplumsal nitelikli dil’i kapsayan yeti.” (Sercan Özköse, Karşılaştırmalı Dil Bilimi ve Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü, Yüksek Lisans Tezi, Bartın: Bartın Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017, s. 315)

¹¹¹ Culler, **a.g.e.**, s. 84.

¹¹² Vardar, **Genel Dilbilim Dersleri**, s. 40.

¹¹³ Derya Sakin, **Dil ve Düşünce İlişkisi Sorunu**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014, s. 5.

¹¹⁴ Vardar, **Ferdinand de Saussure ve Dilbilim Kavramları Açıklamalı Seçmeler**, s. 47.

¹¹⁵ Murat Elmalı, **Eski Uygurca Dil Bilgisi Terimleri vibakti-samaz**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2017, s. 20.

¹¹⁶ Culler, **a.g.e.**, s. 31.

yeteneğin kullanılması anlamını yüklemek değildir.¹¹⁷ Dilin sözden ayrılması; önemli olanı önemsizden ya da rastlantı ürünü olandan ayırmak anlamına gelmektedir.¹¹⁸

Söz, “bireysel bir irade ve zekâ eylemi”¹¹⁹ olarak zihinde yer alan kavramları ortaya koymaktadır. Zihinde yer alan fikirler, kavramlar, nesnelere sözler vasıtasıyla somutlaştırılarak dile getirilmekte ve iletişimin bir parçası hâline gelmektedirler. Sözlerin gelişebilmesi de yine zihinle ilişkilidir. Zira zihinde yer almayan bir şey sözcüklere dökülemeyecek ve söz olamayacaktır. Yani zihindeki kavramların isimleri zihinde iletişimin bir parçası hâline getirildiği müddetçe söz gelişebilmektedir.¹²⁰

Saussure’de dil ve söz her ne kadar birbirinden farklı şeyler olsalar da birbirleriyle ilişki içindedirler. Zira sözün anlaşılması için dil, dilin oluşabilmesi için de söz gereklidir. Öyle anlaşılıyor ki dil ile söz birbirine bağımlıdır. Buna göre dil, sözün hem ürettiği bir şey hem de sözü üreten bir araçtır.

2.2.3. Edward Sapir–Benjamin Lee Whorf

2.2.3.1. Edward Sapir

1884 yılına Almanya’da (şimdiki Polonya sınırları içinde) doğan Edward Sapir, beş yaşlarında Amerika’ya götürülmüş ve eğitimini orada almıştır. 1939 yılında ise Amerika’da hayatını kaybetmiştir.¹²¹ Karşılaştırmalı ve tarihsel dilbilim alanında yaptığı önemli araştırmalarla tanınan antropolog ve dilbilimci Sapir, aynı zamanda bir şair, deneme yazarı ve bestecidir.¹²²

E. Sapir, Columbia Üniversitesi’nde yüksek lisans öğrencisiyken kendisini dilbilimsel antropolojiye yönlendiren ünlü antropolog Franz Boas’ın etkisi altına girmiştir.¹²³ Ondan sonra yaptığı *Herder’s Treatise on the Origin of Language*

---

¹¹⁷ Culler, **a.g.e.**, s. 32.

¹¹⁸ Vardar, **Ferdinand de Saussure ve Dilbilim Kavramları Açıklamalı Seçmeler**, s.46.

¹¹⁹ **a.g.e.**, s. 46-47.

¹²⁰ Elmalı, **Eski Uyurca Dil Bilgisi Terimleri** *vibakti-samaz*, s. 19-21.

¹²¹ Britannica, **Edward Sapir**; Leavitt, **Dilsel Görecelik**, s. 181.

¹²² Britannica, **Edward Sapir**.

¹²³ Britannica, **Edward Sapir**.

(Herder’de Dilin Kökeni) adlı yüksek lisans çalışması ise onun bu alanda devam ettireceği çalışmaların önemli bir başlangıcı olmuştur.¹²⁴

Kültürün dille ilişkisini ele alan etnodilbilimin kurucusu ve aynı zamanda yapısal dilbilimin Amerika’da gelişmesini sağlayan dilbilimci, Kuzey Amerika Kızılderili dillerinin incelemesini yapmıştır.¹²⁵ Ayrıca yaklaşık altı yıl boyunca ABD'nin batısındaki Yana, Paiute ve diğer yerli halkların dillerini incelemiştir.¹²⁶ Dili kültürün oluşumunu gerektiren bir ön koşul olarak kabul etmiş ve kültürün, birey ile toplum arasındaki bir etkileşim sonucunda ortaya çıktığını belirtmiştir.¹²⁷

1931'de ise Yale Üniversitesi'nde antropoloji bölümünü kurmuştur. İnsanların dünyayı dil aracılığıyla algıladıklarını öne sürerek dilin, kültürle ilişkisi üzerine birçok yazı kaleme almıştır. Yayınları arasında 1921’de yayımlanan *Language* adlı kitabının önemli bir yeri vardır.¹²⁸ Bu kitapta dillerin ruhumuz için görünmez kıyafetler olduğunu ifade etmiştir.¹²⁹ Zira ona göre bir dil yapısı ve onun konuşmadaki işlevi, insanların algısal ve bilişsel yetileri hakkında fikir verebilir; farklı kültürlere sahip insanlar arasındaki farklılıkları açıklamaya yardımcı olabilir.¹³⁰

Sapir’e göre “Dil, düşüncenin özel bir nasıldır”¹³¹; gönüllü olarak üretilen semboller sistemi aracılığıyla fikirleri, duyguları ve arzuları iletmenin tamamen insani ve içgüdüsel olmayan bir yöntemidir.¹³² Dil toplumsal bir gerçekliğin kılavuzdur. Kişinin, dil kullanmadan gerçekliğe uyum sağlaması söz konusu değildir. Gerçek dünya büyük ölçüde bilinçsiz bir biçimde toplumun dil alışkanlıkları üzerine kuruludur. Birbirinden farklı hiçbir dil, tamamen aynı sosyal gerçekliği temsil edemez. Farklı toplumların yaşadığı dünyalar, sadece farklı adlandırmaların olduğu aynı dünyalar değil, birbirinden farklı dünyalardır.¹³³

---

¹²⁴ Leavitt, **a.g.e.**, s. 181.

¹²⁵ Britannica, **Edward Sapir**.

¹²⁶ Britannica, **Edward Sapir**.

¹²⁷ Mengü, “Dil-Kültür İlişkisine Antropolojik Bir Bakış”, **Dil, Kültür ve Çağdaşlaşma**, s. 23.

¹²⁸ Leavitt, **a.g.e.**, s. 183.

¹²⁹ **a.g.e.**, s. 191.

¹³⁰ **a.g.e.**, s. 183.

¹³¹ Edward Sapir, **Language An Introduction to the Study of Speech**, New York, Harcourt, Brace and Company, 1921, s. 233.

¹³² Sapir, **a.g.e.**, s. 7.

¹³³ Edward Sapir, “The Status of Linguistics as a Science”, **Language**, 5/4, 1929, s. 209.

2.2.3.2. Benjamin Lee Whorf

Dilin düşünme ve bilişle ilişkisine dair hipotezleri ile adını duyuran diğer dilbilimci ise Amerikalı Benjamin Lee Whorf (1897-1941)'tur. Whorf, dilin düşünme ve biliş ile olan ilişkisi dışında İbranice; Meksika ve Maya dilleri ve lehçeleri; Hopi dili üzerine yaptığı çalışmalarla da dikkat çekmiştir.¹³⁴

Yale Üniversitesi'nden Edward Sapir'in bir öğrencisi olan Benjamin Lee Whorf, temelde Sapir'in fikirlerine bağlı kalmıştır ancak dilin düşünceyi belirlemekten ziyade onu şekillendirdiğini savunmuştur. Yani daha sonra Whorf hipotezi ya da Sapir – Whorf hipotezi olarak adlandırılacak olan kültür ve dil denklemini kavramını ortaya koyan hipotezi, temelde Sapir'in fikirlerinden geliştirmiştir.¹³⁵

Whorf bir dilin yapısının, o dili konuşan kişinin düşünme biçimlerini koşullandırma eğiliminde olduğunu savunmuştur. Dolayısıyla farklı dillerin yapıları, o dilleri konuşanların dünyayı farklı şekillerde algılamalarına yol açmaktadır. Bu hipotez, ilk olarak 18. yüzyılda Alman bilim adamları Johann Gottfried von Herder ve Wilhelm von Humboldt tarafından ortaya atılmıştır. Ardından Sapir ve nihayet Whorf tarafından geliştirilmiştir.¹³⁶

Kültürün dili şekillendirdiği görüşünü savunan Whorf'a göre, düşüncenin kendisi dilde mevcuttur ve her dil, kişilerin yalnızca iletişim kurmakla kalmayarak aynı zamanda doğayı analiz eden, ilişki türlerini ve fenomenleri ayırt eden, akıl yürütmelerini ve bilincin evini inşa eden kategorilerin ve biçimlerin kültürel olarak belirlendiği geniş bir sistemdir.¹³⁷ Biz bu sistemin içinde doğayı parçalara ayırır, kavramlar hâlinde düzenler ve onlara anlamlar yükleriz.¹³⁸

---

¹³⁴ Britannica, **Benjamin Lee Whorf**, The Editors of Encyclopaedia, Erişim: 10.03.2023.

¹³⁵ Elif Arısoy, **The Language-Thought Relationship on the Basis of Precedence of Thought over Language**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021, s. 4; Britannica, **Benjamin Lee Whorf**.

¹³⁶ Britannica, **Benjamin Lee Whorf**.

¹³⁷ Benjamin Lee Whorf, "Language, Mind, And Reality", **ETC: A Review of General Semantics**, 9/3, Special Issue on Metalinguistics, 1952, s.173.

¹³⁸ Benjamin Lee Whorf, **Language, Thought, And Reality Selected Writings of Benjamin Lee Whorf**, John B. Carroll (Ed.), 4. baskı, NewYork-London: The Technology Press of Massachusetts Institute of Technology and John Wiley & Sons, Inc, 1959, s. 213.

2.2.3.3. Sapir – Whorf Hipotezi

Edward Sapir ve öğrencisi Benjamin Lee Whorf, dil ve düşünce ilişkisi hakkındaki görüşlerini, Herder ve Humboldt'un fikirlerini temel alarak Sapir – Whorf adı verilen hipotez ile ortaya koymuşlardır.¹³⁹ Sapir – Whorf hipotezi; ayrıca dilbilimsel determinizm¹⁴⁰ ve dilbilimsel görecelik ilkesi¹⁴¹ olarak da bilinmektedir. Bu hipotez, temelde Humboldt'a dayandırılmaktadır.¹⁴² Ancak Sapir – Whorf hipotezi, Humboldt'un dünya görüşü varsayımına benzemesine rağmen onun kadar abartılı değildir, aslında onun yalınlaştırılmış bir versiyonu gibidir.

Sapir – Whorf hipotezi; bir halkın dilinin o halkın dünyayı algılama biçimlerini belirlediği dilbilimsel determinizm ve farklı dillerin farklı algısal ayrımlar yaptığı dilbilimsel görelilik ilkesiyle açıklanmaktadır.¹⁴³ Dilsel belirleyicilik ya da dilbilimsel determinizm ilkesine göre “Dil ve düşünce kanallarımız ayrılmaz bir şekilde iç içe geçmiştir, bir anlamda tek ve aynıdır.”¹⁴⁴ Bu, insanların düşüncelerinin, dillerinin oluşturduğu kategoriler tarafından belirlendiği anlamına gelmektedir. Buna göre dil, dünyayı algılayış biçimimizi belirlemektedir.

Dil, bilişsel süreçleri belirlediğinden yeni bir dil öğrenmek kişinin düşünme biçimini de değiştirebilmektedir. Bu varsayım genel olarak iki temel bileşene ayrılmıştır: güçlü determinizm ve zayıf determinizm.¹⁴⁵ Dilsel determinizm ile dilsel görelilik yani güçlü ve zayıf versiyon arasındaki temel fark ise “dilini düşünce süreçlerini ne ölçüde etkilediği”¹⁴⁶ ile ilgilidir.

---

¹³⁹ Li, “Relationship Between Language and Thought: Linguistic Determinism, Independence, or Interaction?”, **Journal of Contemporary Educational Research**, s. 32.

¹⁴⁰ Dil determinizmi: “İnsan düşüncesinin veya dünya görüşünün dil tarafından belirlendiğini savunan görüş, dil determinizmi görüşüdür.” (Özköse, a.g.t., s. 300.)

¹⁴¹ Dilsel görecelik: “E. Sapir ile B. L. Whorf'un geliştirdikleri dil-düşünce, dil-dünya görüşü ilişkisini irdeleyen görüş.”; Dilsel görecelik ilkesi: “Her dilin kendine özgü dünya görüşü olduğu, her dilin doğayı kendine özgü biçimde bölümlendirdiği ve tüm kavram dizgesinin göreceliği ve bunun da dile bağımlı oluşu konusundaki ilke ya da varsayım.” (Özköse, a.g.t., s. 312)

¹⁴² İmer, “Toplum Dilbilimin Kimi Kavramlarına Kuramsal Bir Bakış ve Dil Türleri”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, s. 213.

¹⁴³ Aarts vd., “Sapir-Whorf hypothesis”, **Dictionary of English Grammar**, s. 367.

¹⁴⁴ Sapir, **Language An Introduction to the Study of Speech**, s. 232.

¹⁴⁵ Li, “Relationship Between Language and Thought: Linguistic Determinism, Independence, or Interaction?”, **Journal of Contemporary Educational Research**, s. 33.

¹⁴⁶ Arısoy, **a.g.t.**, s. 6.

Güçlü versiyon, Sapir'in iddialarını temsil etmektedir. Bu versiyona göre dil, insanların ne düşündüğünü belirlemektedir. Yani dil, insanın düşünce süreçlerinin denetleyicileridir. Bu versiyona güçlü denmesinin nedeni, ele alınan görüşlerin çok keskin ve aşırı olmasından kaynaklanmaktadır. Hipotezin zayıf versiyonu ise Whorf'un, Sapir'in iddialarını yumuşatmasıyla ortaya çıkmıştır. Whorf, Sapir'in aksine dilin düşünceyi belirlemekten çok onu şekillendirdiğini iddia etmektedir.¹⁴⁷ Güçlü versiyon, hipotezin en keskin noktalarını barındırdığı için Humboldt'un dünya görüşü varsayımı ile imtizaç etmektedir. Zayıf versiyonda ise dilin düşünceye etkisinin sınırlı olduğu kabul edilmektedir.¹⁴⁸ Hipotezin zayıf şeklinde düşünce bir dereceye kadar dilden etkilenmektedir ve dil, insanların anlama ve hatırlama şeklini yalnızca belli bir derecede etkileyerek dünyaya belirli bir şekilde bakmaya yatkın hâle getirmektedir.¹⁴⁹

Bunun yanı sıra Sapir – Whorf varsayımında bilginin önemi de ayrıdır. Hipoteze göre bilgi, insandan bağımsız değildir. Çünkü bilgi, dilin biçimlendirmesine bağlıdır. İnsanlar ana dilleri ölçüsünde gerçekliğin bilgisine sahip oldukları için doğayı salt olduğu gibi tasvir edemezler. Çünkü kişi ancak dilinin kendisine sunduğu ve çizdiği kadarıyla dünyayı algılayıp düşünebilmektedir.¹⁵⁰ Bu yaklaşım ışığında gerçekliğin, dil tarafından oluşturulan bir şey olduğu ve her dilin de kendine özgü bir gerçeklik algısı olduğu anlaşılmaktadır.

Dil, zihnimizin sınırlarını biçimlendirerek kendi görüşünden gerçekliği sunmaktadır.¹⁵¹ Sapir, *The Status of Linguistic as a Science*'ta konuyla ilgili şunu söylemektedir:

Kişinin esasen dil kullanmadan gerçekliğe uyum sağladığını ve dilin yalnızca iletişim veya yansıtma sorunlarını çözmek için tesadüfi bir araç olduğunu hayal etmek oldukça yanılsamadır. Gerçek şu ki, 'gerçek dünya' büyük ölçüde bilinçsizce grubun dil alışkanlıkları üzerine kuruludur. Hiçbir iki dil, aynı sosyal gerçekliği temsil ettiği düşünülecek kadar

---

¹⁴⁷ a.g.t., s. 4.

¹⁴⁸ Mengü, "Dil-Kültür İlişkisine Antropolojik Bir Bakış", *Dil, Kültür ve Çağdaşlaşma*, s. 24.

¹⁴⁹ Li, a.g.m., s. 34.

¹⁵⁰ Ayhan Özdi, *Sapir-Whorf Hipotezinde Dil ve Düşünce İlişkisi*, Yüksek Lisans Tezi, Kırklareli, Kırklareli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015, s. 23-24.

¹⁵¹ Özdi, a.g.t., s. 24.

benzer değildir. Farklı toplumların yaşadığı dünyalar, farklı etiketlere sahip aynı dünyalar değil, farklı dünyalardır.¹⁵²

Bütün bunlar, bir düşünce ve dünya görüşünün dilin kendi sınırları içindeyken anlamlı olduğu, başka dillerin düşünce sistemi ve dünyayı algılama biçimlerinde başka başka sınırların olduğu anlamına gelmektedir.

Dilsel görelilik kuramı, bir dildeki kavramsal ayrımların o dile ait olduğu, dolayısıyla başka bir dilde bulunmadığı görüşüne dayanmaktadır. Buna göre bir dilde nedensizlik ilkesine göre üretilmiş bir sözcüğün başka bir dilde karşılığı bulunmamaktadır.¹⁵³ Nedensizlik ilkesi Saussure'ün de dayandığı temel kavramlardan biridir. Ona göre gösteren ve gösterilen arasında özünde hiçbir bağ bulunmadığı için gösterge nedensizdi. O hâlde nedensizlik ilkesi ile üretilmiş gösterge yani sözcüklerin, dolayısıyla da dillerin dünyayı algılarken nedensiz ve birbirinden farklı şekilleri bulunmaktadır. Bu yaklaşıma göre dil, insanın sınıflandırmasını ve algılamasını etkilemekte ve onun zihnindeki süreçleri ve düşünce sistemini belirlemektedir.

Bir dilde kodlanmış ayrımların yalnızca o dile özgü olması anlamındaki dilsel görelilik varsayımında, bilişsel süreçler farklı olduğu için diller farklılık görülmektedir. O hâlde farklı dilleri konuşanlar da farklı şekillerde düşünmektedir.¹⁵⁴ Bu yüzden de farklı ulusların dillerinin yansıttığı dünya aynı değildir. Farklı diller, farklı ulusların farklı düşünce ve dünya görüşlerini yansıtmaktadır.¹⁵⁵ Bir şey, o toplum için ne kadar önemliyse o kadar çok o şey hakkında düşünülür ve ona dikkat edilir; bu da o şeyin önemini gösteren ayrıntılı bir dilin oluşmasını sağlamaktadır ya da bunun tam tersine neden olmaktadır.¹⁵⁶ Çünkü düşünce, dili etkilemektedir.

Sapir – Whorf hipotezinin en dikkat çekici iddiası; dilin, duygu ve düşüncelerin iletişimini sağlayan bir araç olmasının yanı sıra gerçekliğe biçim kazandıran bir sistem olduğu görüşüdür. Dilin gerçekliğe biçim kazandırması, kavramların arka planını oluşturan temel düşüncelerin, insanların bilişsel süreçlerine

---

¹⁵² Sapir, "The Status of Linguistics as a Science", *Language*, s. 209.

¹⁵³ Mengü, "Dil-Kültür İlişkisine Antropolojik Bir Bakış", *Dil, Kültür ve Çağdaşlaşma*, s. 24.

¹⁵⁴ Li, *a.g.m.*, s. 33.

¹⁵⁵ Li, *a.g.m.*

¹⁵⁶ Li, *a.g.m.*, s. 36.

bağlı bir şekilde kültür içinde farklı şekillerde ortaya çıkmasından kaynaklanmaktadır.¹⁵⁷

Bir toplumun yaptıkları ve düşündükleri, kültür; bu düşünüş şeklinin nasıl olduğuyla ilişkili olan ise dildir¹⁵⁸ ve her dilin kendine özgü ve toplumunun hayat görüşünü yansıtan bir tarafının bulunması bundandır.¹⁵⁹ Bu noktada dilsel görelilik ilkesinin kültürle ilişkisi; bir dildeki kavramların üretilme, anlamlandırma ve yorumlama süreçlerine kültürün etkisi sebebiyle farklı algıların, düşünce sistemlerinin ve dolayısıyla da farklı kavramların meydana gelmesiyle ilgilidir. Sonuçta düşünceler dillerin oluşturduğu kategorileri belirlemekte ve bu da farklı dillerdeki farklı dünya görüşlerinin varlığını ortaya çıkarmaktadır.

2.2.4. Noam Chomsky

Noam Chomsky, Yahudi göçmeni bir ailenin dahi çocuğu olarak 7 Aralık 1928'de Philadelphia'da dünyaya gelmiştir. 1955'ten beri Massachusetts Institute of Technology'de (MIT) fahri profesör olarak görev yapmaktadır. Bunun yanı sıra Columbia, UCLA, Princeton ve Cambridge de dahil olmak üzere çok çeşitli üniversitelerde çalışmıştır.¹⁶⁰ Dönüşümsel dilbilgisinin kurucusu olarak bilinen N. Chomsky, sadece bir dilbilimci değildir. Dilbilim yanında savaş, siyaset ve kitle iletişim araçları gibi pek çok konuda 100'den fazla kitap yazmıştır. Chomsky hem “modern dilbilimin babası” hem filozof, bilişsel bilimci, tarihçi, sosyal eleştirmen hem de siyasi bir aktivisttir.¹⁶¹

Chomsky, 1951 yılında master derecesini, 1955 yılında da doktora derecesini almıştır¹⁶² ve Pennsylvania Üniversitesi'nde yapışal dilbilim alanındaki çalışmaları ile tanınan Amerikalı dilbilimci Zellig S. Harris'in öğrencisi olmuştur. Harris, onun düşüncelerinden ve potansiyelinden etkilenerek eğitimi konusunda ona

---

¹⁵⁷ Özdi, **a.g.t.**, s. 1.

¹⁵⁸ Sapir, **Language An Introduction to the Study of Speech**, s. 233.

¹⁵⁹ Özdi, **a.g.t.**, s. 32.

¹⁶⁰ Biography, **Noam Chomsky**, Biography.com Editors, A&E; Television Networks, 2014, Erişim: 27.04.2023.

¹⁶¹ La Voce di New York, **Chomsky: We Are Not Apes, Our Language Faculty Is Innate**, Una Prof. in America Filomena Fuduli Sorrentino, 2016, Erişim: 10.04.2023.

¹⁶² Barsky, 1997'den akt. İsmail Çelik, “Noam Chomsky ve Psiko-linguistik Dil Gelişim Kuramı”, **Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, 12/28, 2017, s. 197.

destek olmuştur ve N. Goodman ile tanışmasına vesile olmuştur. Ancak Chomsky, Goodman'ın çalışkan bir öğrencisi olmasına rağmen onun yaklaşımına karşı çıkmıştır. Çünkü Goodman, insan zihninin boş bir sayfa olduğuna inanırken Chomsky ise dilin temel kavramlarının her insanın zihninde doğuştan var olduğuna inanmaktaydı.¹⁶³

Dilbilim alanına, dönüşümsel dilbilgisini getiren Chomsky'nin teorisine göre diller doğuştan vardır ve dillerdeki farklılıklar yalnızca beyinde zaman içinde gelişen parametrelerden kaynaklanmaktadır. Onun bu teorisi, çocukların farklı dilleri nasıl yetişkinlerden daha kolay öğrenebildiğini de açıklamaktadır.¹⁶⁴

Chomsky'nin dilbilim üzerine bazı önemli çalışmaları şunlardır: *Syntactic Structures* (1957), *Current Issues in Linguistic Theory* (1964), *Aspects of the Theory of Syntax* (1965), *The Sound Pattern of English* (Morris Halle ile birlikte, 1968), *Language and Mind* (1972), *Studies on Semantics in Generative Grammar* (1972), *Reflections on Language* (1975) ve *Knowledge of Language* (1986).¹⁶⁵

Dilbilim dışında felsefe, antropoloji, eğitim bilimleri, siyaset gibi daha pek çok alanda da araştırmalar yapan Chomsky, günümüzde yakından takip edilen bilim adamlarından biridir.

2.2.4.1. Chomsky'nin Dil ve Zihin Üzerine Düşünceleri

N. Chomsky'e göre dil, "... insana özgü bir yeti ve bir dizi kurallardan oluşan bir dizgedir"¹⁶⁶. Chomsky'nin dil anlayışının kökenleri aslında temel olarak 17. yüzyılda Descartes ve Port Royal Ekolüne ve daha sonra 19. yüzyıldaki Humboldt'un dil yaklaşımına yaklaşmaktadır.¹⁶⁷ Örneğin Chomsky, Humboldt'un her dilin sınırlı araçlardan sınırsız bir biçimde yararlandığı görüşüne katılmaktadır.¹⁶⁸ Bunun dışında ona Humboldt'tan ilham kaynağı olan noktalardan biri, dilin yapısal çeşitliliğinin milletlerin zihinsel yapısındaki çeşitlilikten kaynaklandığı önermesidir.

---

¹⁶³ Biography, **Noam Chomsky**.

¹⁶⁴ Biography, **Noam Chomsky**.

¹⁶⁵ Biography, **Noam Chomsky**.

¹⁶⁶ Özköse, **a.g.t.**, s. 289.

¹⁶⁷ Noam Chomsky, **Doğa ve Dil Üzerine**, Çev. Ayşe Banu Karadağ, İstanbul, Sözcükler Yayınları, 2012.

¹⁶⁸ Noam Chomsky, **Dil ve Zihin**, Çev. Ahmet Kocaman, Genişletilmiş Basım, Ankara, Ayraç Yayınevi, 2001, s. 188.

Bir diğeri ise insanda bütün dilleri anlama olanağının bulunması ve bütün dillerin formunun ortak olması düşüncesidir.¹⁶⁹ Bu ikinci düşünceyle ilişkili olarak Chomsky'nin öne sürdüğü bir evrensel gramer kavramı ortaya çıkmaktadır.

Bunun yanı sıra dilbilim çalışmalarında görüşleri genellikle benimsenen yapısalcı Saussure'ün dil-söz ayrımı da Chomsky'nin çalışmalarına esin kaynağı olmuş gibidir. Noam Chomsky, Saussure'den sonra yapısal dilbilimin yeni dönemini oluşturan üretici-dönüşümsel dilbilimini kurarak hemen hemen Saussure'ün **langue-parole** kavramlarını karşılayan **competence** ve **performance** kavramlarını ortaya koymuştur.¹⁷⁰ Chomsky'nin **competence** ve **performance** terimlerinin Türkçede çeşitli çevirileri bulunmaktadır. A. Kocaman'ın *Dil ve Zihin* çevirisinde edinç ve edim kavramları tercih edilmişken Aksan¹⁷¹ bu kavramları, edinim ve kullanım şeklinde çevirmektedir.¹⁷² Edinç, bir konuşanın ya da dinleyenin, sesler ile anlamları her açıdan o dilin kurallarına uygun biçimde birleştirebilme yeteneğini ifade ederken aslında edimin belirlenmesi için etkileşimde bulunan etmenlerden biri olarak tanıtılmaktadır.¹⁷³ Edim, dil edincinin incelenmesinde veriler sağlayan, “gözlenen gerçek dil kullanımı”¹⁷⁴dır, gerçekleşen şeydir.

Chomsky dil ediniminin, oldukça ayrıntılı bir kurallar sisteminin oluşturulmasıyla gerçekleştiğini ifade etmektedir. Onun **langue-parole** arasındaki ilişkiye benzeyen “edinç” ve “edim” kavramları, bu bakımdan dikkate değerdir. Chomsky ile Saussure'ün böylesi bir benzerliğinin yanında ayrıştıkları noktalar da vardır. Örneğin dil yetisi, Saussure için zihne sonradan aktarılan bir şey iken Chomsky için ise insanı özel kılan ve doğuştan gelen genetik bir özelliktir. Bu, onun dil yetisi için ‘dil organı’¹⁷⁵ kavramını kullanmasından da anlaşılabilir. Ona göre bu dil organı ya da dil yetisi, doğuştan gelmektedir; olgunlaşmayla ve çevrenin etkisiyle

---

¹⁶⁹ Sevgi Özcan, “Noam Chomsky'nin Dilbilim Kuramı Bağlamında Dil-zihin İlişkisi”, **Tabula Rasa: Felsefe ve Teoloji**, 38, 2022, s. 48-61.

¹⁷⁰ Doğan Aksan, **Her Yönüyle Dil: Ana Çizgileriyle Dilbilim**, (1.2.3. Ciltler), Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 5. baskı, 2009, s. 52.

¹⁷¹ Aksan, **Her Yönüyle Dil: Ana Çizgileriyle Dilbilim**.

¹⁷² Bu çalışma boyunca edinç ve edim kavramları tercih edilmiştir.

¹⁷³ Chomsky, **Dil ve Zihin**.

¹⁷⁴ Chomsky, **a.g.e.**, s. 173.

¹⁷⁵ Dil organı kavramı için bkz. Chomsky, **Doğa ve Dil Üzerine**.

çeşitli aşamalardan geçerek ergenlik çağında son aşamasına ulaşmaktadır. Buna göre insanların dili kullanma yetenekleri bir öğrenme değil, doğal bir kabiliyettir.

Chomsky, verdiği bir röportajda dil yetisinin bu genetik bileşenine vurgu yapmaktadır:

Kimse dil kurallarının doğuştan geldiğini söylemiyor. Durum bundan ziyade dil yetisinin çok önemli bir genetik bileşene sahip olduğudur. Bu böyle olmasaydı, çocukların bir dil edinmesi bir mucize olurdu. Bu, çocuğun sesli ortamdan dilbilimsel olarak ilgili bilgileri seçmeye başladığı doğumun ilk anında başlar.¹⁷⁶

Bu açıklamaya göre Chomsky dil ediminin zihin ile ilişkisi olduğunu da açıklamaktadır. Ona göre dil edimi, birçok etmeni gerektirmektedir ve bilişsel yapının ilkeleri tarafından da yönetilmektedir.¹⁷⁷ Chomsky'e göre dil yetisine sahip olan insan, düşünsel anlamda üretim yapabilmektedir. Bu yüzden de dil, insan zihninin en önemli bileşenidir.¹⁷⁸

Chomsky'de dilin doğuştan gelen bir özellik olduğu anlayışı kadar evrensel olduğu görüşü de hâkimdir. Chomsky'nin evrensel dilbilgisi kuramının tarihine bakıldığında karşılaşılan ilk isimler Humboldt ve Saussure olmaktadır. Onlar söz konusu kuramı bu adla anmamış olsalar bile çalışmalarında evrensel dilbilgisi anlayışının varlığı dikkatleri çekmektedir. Zira Humboldt araştırmalarında dillerin biçimsel ortaklıklarından bahsetmektedir. Saussure de evrensel dilbilgisi ifadesini kullanmadan dilin evrensel ilkelerinden söz etmiştir. Müldür'e göre Saussure'ün "Dilleri gözlemleyip karşılaştırarak onlardaki evrensel yanları ortaya koyabilmek amacıyla dilbilimcinin olabildiğince çok sayıda dil bilmesi gerekir." ifadesi, aslında onun evrensel dilbilgisi kuramını açıkça ortaya koymaktadır.¹⁷⁹

Evrensel dilbilgisi kavramını ortaya koyan kişi Noam Chomsky olmasına rağmen o, bu kavramı ilk olarak daha dar anlamıyla insanların doğuştan getirdiği ve dil öğrenimini mümkün kılan "Dil Edinim Aygıtı" (**Language Acquisition Device**)

---

¹⁷⁶ La Voce di New York, **Chomsky**.

¹⁷⁷ Chomsky, **Dil ve Zihin**.

¹⁷⁸ Chomsky, 2007'den akt. Çelik, "Noam Chomsky ve Psiko-linguistik Dil Gelişim Kuramı", **Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, s. 199.

¹⁷⁹ Fatih Müldür, **Noam Chomsky'de "Evrensel Dilbilgisi" Kavramı: Gelişimi, Kapsamı ve Başlıca Dil Yaklaşımları İçindeki Yeri**, Yüksek Lisans Tezi, Mardin, Mardin Artuklu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016, s. 35.

şeklinde ifade etmiştir ve zamanla dil kuramında yaptığı gelişmelerle birlikte bu kavramın kapsamını genişletmiştir. Bunun sonucunda kavram, farklı dillerde evrensel olarak bulunan parametrelere farklı değerler yüklenmesi ile gerçekleştirilen türe özgü dil aygıtı ve diller üstü bir yasalar sistemi olarak evrensel dilbilgisi adıyla genişlemiştir.¹⁸⁰

O, bir dilin belli göstergeler eşleşmesi olduğundan söz ettikten sonra evrensel dilbilgisini; evrensel sesbilgisi, evrensel anlambilim ve evrensel söz dizimi şeklinde üç ayrı başlık altında incelemektedir.¹⁸¹ Buna göre evrensel sesbilgisinde, evrensel bir fonetik alfabe ile bir yasa oluşturulması amaçlanır. Evrensel anlambilimde, anlamsal özellikler ve bu özellikler arasındaki ilişkileri belirleyebilecek bir dizge oluşturmak söz konusudur. Evrensel sözdizimi ise son aşamadır. Tatmin edici bir evrensel sesbilgisi ve evrensel anlambilimi kuramının varlığı kabul edildiği takdirde dil, bir ses-anlam çifti olarak tanımlanabilir ve bu durumda insan dillerini tanımlayan kural dizgeleri incelenebilir hâle gelir.¹⁸²

Onun geliştirdiği bir diğer kuram da Üretici-Dönüşümsel Dilbilgisi kuramıdır. O bu kuramla, **competence**'dan **performance**'a yani edinçten edime gerçekleşen dilsel üretimi göstermek istemektedir. Dilin nasıl üretildiğini ve insanlar tarafından nasıl anlaşıldığını açıklamayı amaçlamaktadır.

Üretici dilbilgisine göre insan, zihninde dil yetisine ait doğuştan getirdiği soyut kurallarla dili edinir. Ancak her insanın örtük ve sezgisel bir ana dili bilgisi vardır. Bu bilgi de dilin kullanımı sırasında dönüşüm denilen bir işleme gerçekleşmektedir. Her dilin üretici dilbilgisi, söz konusu dile özgü bir işleyişle kurulmuş cümleleri incelemesine rağmen bütün diller, ortak ve evrensel olarak her dilde bulunan ilkeler ile sınırlandırılmaktadır.¹⁸³ Üretici dilbilgisinde bir yapı, sesbilgisel ve anlamsal olarak iki kısımdan oluşmaktadır ve bu anlayışın bir sonucu olarak Chomsky, derin yapı ve yüzey yapı kavramlarını kullanmaktadır.

---

¹⁸⁰ Müldür, **a.g.t.**, s. 36.

¹⁸¹ Chomsky, **Dil ve Zihin**, s. 179-188.

¹⁸² Chomsky, **a.g.e.**, s. 181-188.

¹⁸³ Fatih Müldür, "Noam Chomsky'de Üretici Dilbilgisi: Derin Yapı ve Yüzey Yapı Ayrımı", **Kaygı Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi**, Sayı 27, 2016/2, s. 59-74.

Dilin anlamsal açıdan yorumlanan yapısı derin yapı; sessel olarak ifade edilen kısmı ise yüzey yapı olarak adlandırılmaktadır. Derin yapı, bir cümlenin soyut biçimini ve anlam boyutunu temsil ederken yüzey yapı, sesbilgisel ve somut cümle biçimini karşılamak için kullanılmaktadır.¹⁸⁴ Yani derin yapı, düşünce aşamasındaki bir düzlem olurken yüzey yapı, düşüncenin dışı vurulma aşaması ile ilgilidir.

Özetle Chomsky'nin teorisine göre her insanın zihninde doğuştan gelen Dil Edinim Aygıtı adında dilbilimsel bir sistem yer almaktadır. Bu sistem sayesinde dil, aslında maruz kalınarak edinilmektedir. Yani dil, bir gramer sistemi ile açık bir şekilde öğrenilmemektedir. Ayrıca her dil, evrensel ilkeler ile sınırlandırılmıştır ve evrensel bir dilbilgisine sahiptir. Onun bu kuramı, uzun bir süredir dilbilim alanında hâkim olmuş ve olmaya devam etmektedir.

---

¹⁸⁴ Kerim Demirci, "Derin Yapı ve Yüzey Yapı Kavramlarından Ne Anlıyoruz?", **Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, 5/4, 2010, s. 291-304.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. KUTADGU BİLİG'DE DİL VE DÜŞÜNCE İLİŞKİSİ

3.1. KUTADGU BİLİG'DE DİL VE DÜŞÜNCENİN ÖNEMİ

Yûsuf Has Hâcib'in eseri Kutadgu Bilig'de dil ve düşünce, büyük öneme sahiptir. Öyle ki Kutadgu Bilig'in sadece dil ve düşünce için ayrılmış bölümleri vardır.

Eserin VI. babında bilig (bilgi) ve ukuş (akıl anlayış) konu edilmiştir; buna göre bilgi, anlayışla elde edilmektedir. VII. babın konusunu ise dilin erdemi, kusuru, meziyeti ve zararı oluşturmaktadır. Bu baba göre bilgi ve anlayışın tercümanı da dildir. Zira kişi ölse de sözü kalmaktadır.¹⁸⁵ Ancak bu baplar haricinde eserin içindeki pek çok yerde dil, düşünce ve akıl ile ilgili görüşlere yer verilmektedir. Dil ve düşüncenin eserde ne kadar önemsendiği aşağıdaki örnek birkaç beyitten açıkça görülmektedir:

köñül bérdi köz hem ukuş ög bilig

aça bérdi sözüüm yoritti tilig (387)

“Gönül, göz, akıl, zekâ ve bilgi verdi; dilimi açtı ve bana ifade kudreti ihsan etti.”

sözüg yakşı sözle idi saknu öz (1008)

“Sözü güzel ve iyice düşünerek söyle.”

üküş söz eşitgil telim sözleme

ukuş birle sözle bilig birle tüz (1009)

“Çok dinle, fakat az konuş; sözü akıl ile söyle ve bilgi ile süsle.”

---

¹⁸⁵ Dilâçar, 908. Yıldönümü Dolayısıyla Kutadgu Bilig İncelemesi, s. 82-83.

Akarsu'nun dediğine göre bizler bugün, “İlk devirlerdeki milletleri ancak dilleri yolu ile tanıyoruz. Onların intellektuel karakterleri ancak dilin yapısında kendilerini gösterirler. Bunları milletin manevî kuvvetinin eseri olarak görmeli ve aynı zamanda milleti bu eserden tanımalıdır”¹⁸⁶. Bu açıdan bakıldığında Kutadgu Bilig, 11. yüzyıldan günümüze ulaşmış iki eserden biri olarak dönemindeki düşünce yapısını ortaya koymakta ve Karahanlı halkının millî hüviyetini yansıtmaktadır. Özellikle de eserin, toplumda âlim ve aydın kabul edilen, hükümdarın çok yakınında olan bir düşünür tarafından ortaya konulduğu göz önüne alındığında onun, ne derece mühim bir eser olduğu bir kez daha tasdik edilmiş olacaktır. İşte bu sebeplerle Kutadgu Bilig’de dil ve düşünce meselesi, üzerinde durulması gereken önemli meselelerdir. Çünkü Yûsuf Has Hâcib’in eserinde dile, söze verilen kıymetle beraber onun dünya ve hayat görüşü, dolayısıyla da Karahanlı halkının düşünceleri hakkında bilgi sahibi olmak mümkün gözükmektedir.

Dilaçar; eserin VI-X. baplarında, Yûsuf Has Hâcib’in genel olarak kendi dünya görüşünü özetlediğini ve bunu yaparken de bilgi, dil ve iyilik üzerinde durduğunu ifade etmektedir.¹⁸⁷ Ancak böylesine genel bir konunun, Yûsuf Has Hâcib’in hayat görüşünü açıkladığı kadar onun içinde olduğu toplumun da dünya görüşünü ve düşüncelerini yansıttığı söylenebilir.

Eserin yazıldığı dönem, hemen hemen her alanda köklü değişimlerin çok hızlı bir biçimde gerçekleştiği bir geçiş dönemi özelliği göstermektedir. Çünkü bu dönemde İslamiyet’le beraber gerek duygu gerek düşünce gerekse hayat tarzı olarak pek çok yenilik gelmiş; bunun yanında töre, gelenek, değerler gibi toplumsal düzende yıllardır oturmuş olan dinamikler ise konumunu sürdürmeye devam etmiştir.¹⁸⁸

11. yüzyılda yazılan ve bir kültür şaheseri olan Kutadgu Bilig, Türklerin düşünce yapısını ve hayat görüşlerini yansıtmaları bakımından oldukça önemli bir eserdir. Zira Türk dünyası köklü geleneğinin yanında 11. yüzyıla gelindiğinde yeni bir din ve onun kültürü ile tanışmıştır. Tanışılan İslam dini ve kültürünün etkisiyle

---

¹⁸⁶ Akarsu, **a.g.e.**, s. 44.

¹⁸⁷ Dilâçar, **a.g.e.**, s. 82.

¹⁸⁸ Nesrin Feyzioğlu, “Geçiş Döneminin Kutadgu Bilig’deki Yansımaları Üzerine Bir Değerlendirme”, **KKEFD**, Sayı:12, 2005, s. 153-154.

beraber ise büyük bir kültür değişimi yaşamıştır. Bu değişim de Türklerde yeni bir dil ve edebiyatın gelişmesine ve dolayısıyla yeni bir düşünce sisteminin oluşmasına olanak sağlamıştır.

Kutadgu Bilig, Karahanlılar devrindeki Türk-İslam aydınlarının kültürleri, dünya görüşleri, duyuş ve düşünüş tarzları ile sosyal ve medeni hayatları hakkında esaslı bilgiler vermektedir. Eser; Türk-İslam kültürünün ilk devresini temsil eden, Türk-İslam edebiyatını yansıtan bir eser olmasının yanı sıra içinde eski Türk toplumunun din, aile düzeni, ordu, devlet teşkilatı, ahlak anlayışı, gelenek göreneklerine dair bilgilere de yer vermiştir ve dolayısıyla toplumun yaşayışı, düşünce yapısını ve dünya görüşünü de yansıtmaktadır.¹⁸⁹

Yûsuf Has Hâcib eski ile yeninin bir arada olduğu böyle bir geçiş dönemin içinde yazdığı eserinde, eski ile yeninin yarattığı ikilemin etkisiyle yer yer zamanından şikayet de etmektedir:

körü bar ay bilge bu künki üdüg

öñin boldı barça kamuğ iş küdüg (6451)

“Ey âlim, bugünkü zamana dikkat et, işler tamâmen değişti.”

ajun kılkı barça adın boldı kör

kişi köñli tilde öñin boldı kör (6465)

“Dünyanın tabiati tamâmen değişti, insanların gönlü ile dilleri birbirine uymuyor.”

Yûsuf Has Hâcib, aslında zamanından yakınmasına rağmen aynı zamanda “[e]ser boyunca töre ile yeni anlayış arasındaki ilişkiyi, seçkin kültür ve gündelik hayatın ilkelerini birlikte kullanmak suretiyle belirlemeye, düzenlemeye” çalışmaktadır.¹⁹⁰ Yûsuf Has Hâcib’in üzerinde durduğu düşünce, eserde özellikle akıl ile ilişkilendirilerek değerlendirilmiştir. Düşüncenin akıl ile olan yakın ilişkisini, eserin kahramanlarından biri olan Ögdülmiş’de doğrudan bulmak mümkündür. Nasıl

¹⁸⁹ Vâris Çakan, “Yusuf Hâs Hâcib’in Türk Düşünce Tarihi’ndeki Yeri”, **International Journal Of Eurasian Education And Culture**, Sayı: 2, 2017, s. 45.

¹⁹⁰ Feyzioğlu, **a.g.m.**, s. 155.

ki dil için eserde müstakil bir bölüm varsa aslında eser boyunca Ögdülmüş üzerinden de insan gönlüne, yani düşünceye ait birçok alan açılmıştır, denilebilir.

Yûsuf Has Hâcib için dil ve söz ne kadar önemliyse düşünce de o kadar önemlidir. Çünkü dil ve söz insanın içindeki bir aleme yani gönle işaret etmektedir. O gönül de aslında düşüncenin kendisidir. Yûsuf Has Hâcib esasında Kutadgu Bilig’de ideal bir insan tablosu çizmektedir. “İdeal bir insanda bulunması gereken güzel vasıflar bir dünya görüşünün de yansıması”¹⁹¹ olduğundan bunu dil ve düşünce çizgisinde aktarmaktadır. “Milletlerin dili, onların ruhudur”¹⁹² ifadesi gereği Yûsuf Has Hâcib’in dünya görüşü ve düşünceleri de dili ile beraber eseri Kutadgu Bilig’e yansımaktadır.

Kutadgu Bilig’in diline bakıldığında Yûsuf Has Hâcib’in Arapça ve Farsça’yı çok iyi bilmesine rağmen eserinde neredeyse hiç yabancı sözcüğe yer vermediği dikkat çekmektedir.¹⁹³ Mesela Dankoff, Yûsuf Hâcib’in eserinin kabul edilen yeni dinle beraber Fars-İslam geleneğine dayandığını işaret etmekte, bunun en açık kanıtı olarak da kullandığı dili göstermektedir. Fakat eserde, alıntı sözcüklerin sayısının çok az olduğunu da vurgulamaktadır. Buna rağmen eserin İslam geleneğine dayanmasını ise Farsça metinler ve onlardan Türkçeye yapılan çevirilerden ve sözcük dağarcığındaki anlamsal değerden anlaşıldığını ifade etmektedir.¹⁹⁴

Onun eserindeki cümle tekniği de kullandığı sözcükler gibi Türkçenin kendisine özgü, yabancıyı önelemeyen ve yabancı tesiri görülmeven cümlelerdir. Mesela Yûsuf Has Hâcib, Fars edebiyatından gelen "ki"li cümle yapısını hiç kullanmamaktadır. Daha ziyade Türkçenin kısa cümle yapısını tercih etmekte ve şartlı birleşik cümle biçimine sık yer vermektedir. Yani kısacası onun üslubu,

---

¹⁹¹ Mustafa Argunşah, “Kutadgu Bilig’de ‘Könül’ Kelimesiyle Kurulan Deyimlerin Anlam Dünyası”, A. Kavas vd. (Ed.), **Yûsuf Has Hâcib’in Doğumunun 1000. Yılında Kutadgu Bilig Türk Dünya Görüşünün Şâheseri Uluslararası Sempozyumu Bildiriler**, İstanbul, ŞenYıldız Yayıncılık, 2016, s. 259.

¹⁹² Akarsu, **Wilhelm von Humboldt’a Dil Kültür Bağlantısı**, s. 44.

¹⁹³ Daha fazla bilgi için bkz. Banarlı, **a.g.e.**, s. 234 ve Yavuz, “Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig”, **İÜ Ed. Fak. Türk Dili ve Ed. Dergisi**, s. 145.

¹⁹⁴ Dankoff, **Introduction**, s. 10.

yabancı cümle tiplerine yer vermeyen Türkçe bir üsluptur. Bu üslup, oldukça akıcı ve güzeldir.¹⁹⁵

Yûsuf Has Hâcib, eserinde pek çok düşünce, ifade, deyim ve söze de yer vermektedir. Kutadgu Bilig'deki bu sözler, "... akla vurulmuş, candan süzölmüş, tecrübe ile yoğrulmuş ortaya konmuş özdeyişlerdir"¹⁹⁶. Yani hepsi onun düşünce süzgecinden geçerek itinayla seçilmiş sözlerdir. Bu da onun düşünceye, dile ve söze verdiği öneme bir başka açıdan ışık tutmaktadır.

Ayrıca eser, diyaloglar şeklinde yazılmıştır. Bu, Yûsuf Has Hâcib'in düşüncenin, dil ve söz ile olan ilişkisini bilmesindedir. Demirci'ye göre eserin diyaloglar hâlinde yazılması, bir insanın hakikate ulaşmasının, sadece kendi zihnî gayreti ile olamayacağını veya hakikatin tek bir insanın zihnî hükmü olmadığını işaret etmek maksadıyladır.¹⁹⁷ Çünkü insanlar düşüncelerini dille somutlaştırarak karşıdaki bir başka insana aktarma yetisine sahiptir. Bu da diyalog hâlinde bir zihin fırtınasına imkân tanımaktadır. Dolayısıyla dil ve düşünce karşılıklı olarak birbirini etkilemeye ve gelişmeye devam etmektedir.

3.2. KUTADGU BİLİĞ'DE DİL VE DÜŞÜNCENİN KARŞILIĞI İFADELER

Çalışmanın bu bölümünde beyitlerin değerlendirmesi yapılmadan evvel Kutadgu Bilig adlı eserde yer alan dil ve düşünce kavramlarına dair sözcükler ve bunların kullanımları incelenmiştir. Eserde yer alan beyitler, bu sözcüklerin (til, söz, köñül, ög, bilig, ukuş) anlamları ve çalışmanın ilgi alanı dikkate alınarak değerlendirilmiştir. Dolayısıyla değerlendirmenin öncesinde bu ilgili kavramların izahı gerekli görölmüştür.

Kutadgu Bilig üzerine bugüne dek pek çok araştırma, çalışma yapılmış olmasına rağmen bunlar çoğunlukla eserin grameri ile ilgilidir. Eserin anlam dünyasının ise gramere kıyasla göz ardı edildiği söylenebilir. Oysa Yûsuf Has Hâcib,

---

¹⁹⁵ Yavuz, **a.g.m.**, s.155, 164.

¹⁹⁶ Yavuz, **a.g.m.**, s. 155.

¹⁹⁷ M. Fatih Demirci, "Bir Felsefe Metni Olarak Kutadgu Bilig", A. Kavas vd. (Ed.), **Yûsuf Has Hâcib'in Doğumunun 1000. Yılında Kutadgu Bilig Türk Dünya Görüşünün Şâheseri Uluslararası Sempozyumu Bildiriler**, İstanbul, ŞenYıldız Yayıncılık, 2016, s. 145.

Türkçenin bütün inceliklerine hâkim bir düşünürdür. O, İslamiyet'in etkisiyle dile yeni giren, Arapça ve Farsça kökenli dinî terimleri bile Türkçeleştirmeye çalışmıştır.¹⁹⁸ Bu sebeple Argunşah, onun kullandığı Türkçenin zenginliğini anlamak, eserin asıl anlam dünyasını kavrayabilmek için eserin üzerinde daha fazla durulmasını, hatta yeniden çevrilmesi gerektiğini şu sözleriyle ifade etmektedir: “Arat çevirisinin üzerinden uzun bir zaman geçti. Meslektaşlarımız artık her beyit üzerinde uzun uzun düşünmeli, söz varlığının anlam derinliklerine inerek Türkiye Türkçesine yeni çevirileri yapılmalıdır”¹⁹⁹. Kaldı ki Arat'ın kendisi de Kutadgu Bilig neşrinin başında, eseri eski dilden günümüz Türkçesine çevirirken tefsir yoluna gitmediğine, tercüme ile sınırlı kaldığına dikkat çekmektedir ve araştırmacıların sözcük ve tabirler için dikkatli olmasını önermektedir.²⁰⁰ O nedenle bu bölümde, gerekli görülen bazı beyitler üzerinde yeniden düşünülerek yeni anlamlandırmalara gidilmiştir. Bundan maksat, eseri yeniden çevirmek değil fakat çalışmanın sınırlarına dahil olan beyitlerdeki anlam dünyasına girerek Yûsuf Has Hâcib'in dil ve düşünce üzerine söylediklerini kavrayabilmektir. Böylece Kutadgu Bilig'in anlam dünyasında yeni bir pencere açılacaktır.

3.2.1. Til ve Söz

Kutadgu Bilig'de dil ve düşünce ile ilgili beyitleri değerlendirirken içinde til ve söz sözcüklerinin geçtiği beyitler, derlenen ilk beyitler oldu. O nedenle, bu sözcükler ile neyin ifade edildiğini, bu sözcüklerin hangi manaları karşıladıklarını anlamakta fayda vardır. Burada Yûsuf Has Hâcib'in kullanımları gözden geçirilerek gerekli açıklamalar yapılacaktır.

Kutadgu Bilig'de söz ve til, üzerinde sık durulan ve tekrarlanan sözcüklerdendir. Söz konusu sözcükler için eserde ayrıca bölümler dahi ayrılmıştır. Bu bölümlerin ilki “Dilin Meziyetini ve Kusurunu, Faydasını ve Zararını Söyler” başlığıyla eserin yedinci bölümünü oluşturmaktadır. İkinci kısım ise eserin on dokuzuncu bölümüdür ve “Ay-Toldı Hükümdara Dilin Fazîletini ve Sözü

---

¹⁹⁸ Yavuz, **a.g.m.**, s. 145.

¹⁹⁹ Argunşah, “Kutadgu Bilig'de ‘Köñül’ Kelimesiyle Kurulan Deyimlerin Anlam Dünyası”, **Türk Dünya Görüşünün Şâheseri Uluslararası Sempozyumu Bildiriler**, s. 258-259.

²⁰⁰ Arat, **Kutadgu Bilig Çeviri II**, s. IX.

Faydalarını Söyler” adını taşımaktadır. Bu bölümlerin yanı sıra söz ve til sözcükleri eserin geneline yayılmış durumdadır. Dil sözcüğü çoğunlukla daha sonra detaylı açıklaması yapılacak olan *könül* sözcüğü ile birlikte kullanılmıştır. Bu noktada Argunşah²⁰¹, *könül kiçig tutmak* deyimini örnek vermektedir. Argunşah’ın söylediğine göre, bu deyim eserde *könül kiçig tutmak* şeklinde bir kez geçmişken içine til sözcüğünün de eklendiği *könül til kiçig tutmak* deyimini ise beş kez kullanılmıştır.

Burada söz ve dil sözcüklerinin üzerine de ayrıca eğilmek gerekmektedir. Zavotçu her ne kadar “Dilden kasıt dil aracılığıyla ifade edilen sözdür”²⁰² dese de bu fikir bu çalışma için, en azından üzerinde değerlendirme yapılan Kutadgu Bilig eseri bağlamında, geçersiz kalmaktadır. İki sözcüğün, aynı anlamın farklı sözcükleri olmaktan ziyade farklı manalara sahip iki sözcük olarak değerlendirilmesi gerekmektedir. Zira Yûsuf Has Hâcib, dil ile sözü ayrı kavramlar olarak ele almaktadır:

ukuş körki til ol bu til körki söz

kişi körki yüz ol bu yüz körki köz (274)

“Akıl süsü dil, dil süsü sözdür; insanın süsü yüz, yüzün süsü gözdür.”

Bu beyit, Yûsuf Has Hâcib’in dil ve sözü birbirinden ayrı tuttuğunun işareti olan önemli beyitlerdendir. Dili sözden ayırmak, toplumsal olguyu bireysel olgudan ve önemli olanı önemsiz ve rastlantısal nitelik taşıyan olgulardan ayırmak anlamına gelmektedir.²⁰³ Burada “*aklın süsü* olan dil, sadece bireysel bir düşüncenin değil, toplumun ortaklaşa meydana getirdiği düşüncenin yani ortak aklın süsüdür. Dolayısıyla toplumsaldır. Burada *dilin süsü olan söz* ise bireysel bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır.”²⁰⁴

²⁰¹ Argunşah, “Kutadgu Bilig’de ‘Könül’ Kelimesiyle Kurulan Deyimlerin Anlam Dünyası”, **Türk Dünya Görüşünün Şâheseri Uluslararası Sempozyumu Bildiriler**, s. 260.

²⁰² Gencay Zavotçu, “Kutadgu Bilig’de Dil ve Söz”, A. Kavas vd. (Ed.), **Yûsuf Has Hâcib’in Doğumunun 1000. Yılında Kutadgu Bilig Türk Dünya Görüşünün Şâheseri Uluslararası Sempozyumu Bildiriler**, İstanbul, ŞenYıldız Yayıncılık, 2016, s. 284.

²⁰³ Culler, **Saussure**, s. 32.

²⁰⁴ Murat Elmalı, “Kutadgu Bilig’de Dil Olgusu ve Dilsel Belirlemecilik”, **Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, 9/9, 2014, s. 511.

Dil ve söz, insan için elzem olan şeylerdir. Aynı şekilde düşünce de insan için büyük öneme sahiptir. Zira tüm yaratılmışlar arasında söz söyleme ve düşünme yetisinin insana özgü olduğu su götürmez bir gerçektir. Bu ikisi arasında bir ilişki olduğu da eski çağlardan itibaren pek çok düşünürün ilgilendiği meseleler olmuştur. Antik Çağ'ın ünlü düşünürü Herakleitos'un üzerinde durduğu **logos** kavramı, "... bir yandan söz demektir, dil demektir, öbür yandan düşünce, akıl, manâ demektir. Demek ki logos kavramında dille düşünce içiçedir."²⁰⁵ Bu bize, Antik Çağ'dan itibaren dil ile düşünce arasında ilişki kurulmuş olduğunu açık bir şekilde göstermektedir.

Düşünceyi oluşturan ve onu geliştiren dildir. Yûsuf Has Hâcib de dil ve düşünce arasındaki bu ilişkinin bilincindedir ve dilin, sözün ve düşüncenin öneminin farkındadır. Dolayısıyla eserini oluştururken de bu farkındalık üzerine oluşturmuştur. Bunu bilinçli bir biçimde ortaya koyduğu, aşağıdaki beyitlerde açıkça görülmektedir:

biliglig bilig bérdi tilke bişiğ

ayâ til idisi küdezigil başığ (168)

“Bilgili dil için özlü bir söz söyledi; ey dil sâhibi, başımı gözet.”

tili uz kerek hem köñüllüg kerek

sözi uz kerek hem ked öglüg kerek (2660)

“Elçi fasih dilli ve gönül sahibi bir kimse olmalı; sözde usta ve akılda üstün bulunmalıdır.”

Yûsuf Has Hâcib'in eserindeki diğer bütün temalarda da hep bu farkındalığın bir yansıması fark edilmektedir. Peki öyleyse dil denen şey nedir? Söz nedir? Yûsuf Has Hâcib, bunun üzerinde düşünmüştür ve cevabını Hükümdarın Ay-Toldı'ya şu sorularının ardından vermektedir:

ilig aydı uktum bu söz belgülig

söz aslı neçe ol negü ol ülüg (995)

---

²⁰⁵ Akarsu, **a.g.e.**, s. 26.

“Hükümdar: Anladım, bu böyledir, dedi. Sözün esası nedir ve söz kaç kısma ayrılır?”

Elmalı, “Dil, insana özgü her kavramı, nesneyi, göstergeyi ve düşünceyi tanımlarken kendini tam olarak tanımlayamamış, kendi tanımını hep eksik bırakmıştır”²⁰⁶ demektedir. Kavraması güç olan bu tül sözcüğü incelendiğinde, İngilizcede “tongue, language”²⁰⁷ sözcükleri ile ifade edilen lisan, konuşma tarzı, üslup anlamları ile karşılaşılmaktadır. DLT dizininde ise “genel olarak dil (lisan), dil, lehçe, konuşma, söz”²⁰⁸ olarak geçmektedir.

Söz ise “... zihnimizde yer alan fikirleri, kavramları, nesnelere somutlaştırmak, dile getirmek, bunları iletişimin bir parçası hâline getirmek için vardır”²⁰⁹. Clauson söz sözcüğünü, en genel anlamıyla "söylenen herhangi bir şey" olarak çevirirken daha net bir çeviriyi ise Türkçede "söz, konuşma, ifade, laf" anlamlarına karşılık gelen "word, speech, statement" sözcüklerini kullanarak yapmıştır. Bu sözcüğün, bağlama bağlı olarak farklı anlamları olduğunu da ayrıca belirtmiştir.²¹⁰

Clauson, bunlara ek olarak söz sözcüğünün Kutadgu Bilig'deki yaygın kullanımına da dikkat çekmiştir ve metinden *bayat atı birle sözüğ başladım* ile *eşit emdi kaç söz* örneklerini vermiştir.²¹¹

3.2.2. Köñül

Müslüman Karahanlılar, X. yüzyılın ilk yarısında Türkistan'da bir devlet kurmuşlardır. Bu devletin başkenti Kaşgar daha sonra hem İslam dünyasının hem de Türk uygarlığının doğudaki kültür merkezi; birçok kültürün ve dinlerin de buluşma

---

²⁰⁶ Murat Elmalı, “Düşünceden Dile, Dilden Bilim ve Felsefe Diline Türk Dilinin İlk Örnekleri”, Y. Yüksel ve S. Uçar (Ed.), **Bilim Felsefesi Yazıları-I Bilim Dili ve Bilim Anlayışı**, İstanbul-Sinop, Akademi Titez Yayınları, 2021, s. 75.

²⁰⁷ Sir Gerard Clauson, **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish**, Oxford, Oxford University Press, 1972, s. 489.

²⁰⁸ Kâşgarlı Mahmud, **Dîvânu Lugâti't-Türk: Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin**, Ahmet B. Ercilasun, Ziyat Akkoyunlu (Haz.), Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 3. baskı, 2018, s. 876.

²⁰⁹ Elmalı, **Eski Uygurca Dil Bilgisi Terimleri vibakti-samaz**, s. 19.

²¹⁰ Clauson, **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish**, s. 860.

²¹¹ Clauson, **a.g.e.**, s. 860.

noktası hâline gelmiştir.²¹² Topraklarında pek çok kültürden ve dinden insanların bir arada yaşadığı Karahanlı bölgesinde, Budist Uygurlar da yaşamaktaydılar. O dönemde Müslüman Karahanlı halkı, Budist Uygurlar ile sıklıkla mücadele etmesine karşın Uygurlardan gelen eski inanç ve gelenekleri de hâlâ bünyelerinde barındırmaktaydılar. Zira bir toplumun eski inançlarını bir çırpıda bırakmasını beklemek mümkün değildir.²¹³ Bu bakımdan köñül sözcüğüne de eski inancın izleri takip edilerek yaklaşılması gerekmektedir.

Köñül sözcüğü Kutadgu Bilig’de sık tekrarlanan sözcüklerden bir diğeridir. Argunşah bu sözcüğün sayısının, eserde aynı sözcükten türetilmiş köñüldeş “gönüldaş” sözcüğü de dahil olmak üzere 492 kez geçtiğini tespit etmiştir. “Demek ki, aşağı yukarı her 13 beyitte bir köñül sözcüğüne veya bununla kurulmuş bir deyimle rastlamak mümkündür”²¹⁴.

Sözlüklerde köñül maddesine bakıldığında ilk olarak günümüzdeki gibi “gönül; kalp; yürek; duygular; vicdan”²¹⁵; “kalp, gönül”²¹⁶ manalarıyla karşılaşılmaktadır. Sözcüğün akla gelen bu ilk manası doğru olsa bile Arat’a göre manzum bir eserin içindeki sözcükler akla gelen ilk manaları dışında başka sebepler ile de kullanılmış olabilir.²¹⁷ Kaldı ki sözcüğün eski Türkçe metinlerdeki anlamları göz önüne alındığında kalp manasıyla sınırlı olmayıp çok çeşitli anlamlara sahip olduğu görülmektedir.

Clauson sözcüğün, başlangıçta düşünen bir organizasyon olarak zihin; zihnin ürünü olarak düşünce ve benzeri oldukça farklı çağrışımlara sahip soyut bir sözcük olduğunu vurgulamaktadır.²¹⁸ Clauson ayrıca sözcüğün eski Uygurcada yer alan köñülteki savımın, ked köñül tegürüp şeklindeki kullanımlarını örnek vererek söz

²¹² Süer Eker, “Yusuf Has Hacip, “Kutadgu Bilig” (1069)”, T. Sait Halman vd. (Ed.), **Türk Edebiyatı Tarihi 1**, Genişletilmiş ve Gözden Geçirilmiş 2. Baskı, İstanbul, TC Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2007, s. 193.

²¹³ Hacer Tokyürek, “Kutadgu Bilig’de Semboller Üzerinden Budist Etki”, İrem Işıl Altun ve Ekrem Beyaz (Yay. Haz.), **Uluslararası Kutadgu Bilig Kurultayı (26-28 Eylül 2019)**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2019, s. 1299-1300.

²¹⁴ Argunşah, “Kutadgu Bilig’de ‘Köñül’ Kelimesiyle Kurulan Deyimlerin Anlam Dünyası”, **Türk Dünya Görüşünün Şâheseri Uluslararası Sempozyumu Bildiriler**, s. 259.

²¹⁵ Yaşar Çağbayır, **Ötüken Türkçe Sözlük (C.3)**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2007.

²¹⁶ Kâşgarlı Mahmud, **Dîvânü Lugâti’t-Türk**.

²¹⁷ Arat, **Kutadgu Bilig Çeviri II**, s. IX.

²¹⁸ Clauson, **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish**, s. 731.

konusu sözcüğün çevirisini akıl, zihin, idrak manasındaki *mind* sözcüğü ile yapmaktadır. Bütün bunlara ek olarak Kutadgu Bilig’de yaygın olarak kullanılmış köñül sözcüğünün de bazen bunlara benzer anlamlarda kullanıldığını belirterek Kutadgu Bilig’den şu örnekleri vermiştir: közümde yırak sen gönlüme yakın “gözümde uzak ama aklıma yakın”; kişi köñül “(derin bir deniz gibi) zihne sahip olan insan”; köñül ögke al “aklına ve anlayışına al”²¹⁹. Bu örneklerden de anlaşıldığı üzere Clauson’a göre köñül sözcüğü Kutadgu Bilig’de de düşünce, zihin manasıyla yaygındır. Kaldı ki sözcüğün başka sözlüklerde de “Fikir; tefekkür; anlayış”²²⁰; “zihin açıklığı ve idrak sür’ati”²²¹ manaları yer almaktadır.

Hatta Clauson, “köñle-” fiilinin düşünceye dalmak manasına geldiğini belirterek köñül sözcüğünün eski Türkçedeki birincil anlamının düşünce, zihin olduğunu ortaya koymaktadır.²²² Yine könglemek “hatırlamak; düşünmek”²²³, köngüllüg “akıllı; ferasetli”²²⁴, köñülger- “yansıtmak, derinlemesine düşünmek”²²⁵, köñüllen- “niyetlenmek, bir şeyi anlayıp idrak etmek”²²⁶ gibi sözcükler de bu düşünceyi doğrular niteliktedirler.

Gönül sözcüğü elbette ki “gönül; kalp; yürek; duygular”²²⁷ manalarını da karşılamaktadır. Clauson, köñül’den türemiş köñüllüg sözcüğü için inanan ve merhametli bir zihin, iyi niyetli ve istekli bir şekilde akıl sahibi olan manasını vermektedir.²²⁸ Bu ifadelerden köñül sözcüğünün duyguyu ifade eden yönü inkâr edilemez ancak duyguların zihin süzgecinden geçerek anlam ifade ettiği açıkça fark edilmektedir.

köñülsüz kişiler kuruğ kep bolur

köñül birle yalñuk kamuğ iş kılur (2472)

“Gönülsüz insanlar kuru bir kalıp olur; insan her işi gönül ile yapar.”

²¹⁹ Clauson, **a.g.e.**, s. 731.

²²⁰ Yaşar Çağbayır, **Ötüken Türkçe Sözlük**.

²²¹ Kâşgarlı Mahmud, **a.g.e.**

²²² Clauson, **a.g.e.**, s. 732.

²²³ Yaşar Çağbayır, **a.g.e.**

²²⁴ Clauson, **a.g.e.**, s. 733.

²²⁵ Clauson, **a.g.e.**, s. 733.

²²⁶ Kâşgarlı Mahmud, **a.g.e.**

²²⁷ Yaşar Çağbayır, **a.g.e.**

²²⁸ Clauson, **a.g.e.**, s.732-733.

İnsan her işi gönül ile yaptığına göre ve insan da eylemlerinde aklından, zihninden faydalandığına göre, gönül ile kastedilenin kalp ile sınırlı bir anlamı olmayacağı bu beyitte de bariz bir şekilde görünmektedir. Bu anlamda duyguların da zihin süzgecinden geçerek ortaya çıkmaları gözden kaçırılmaması gereken bir husustur. Duyguların düşüncenin süzgecinden geçmeden dille ifade edilmeleri mümkün görünmemektedir. Bu söylenenlerden, duyguların yalnızca dille ifade edilebilir olduğu anlamı çıkarılmamalıdır. Ancak sözle ifade edilecek duygular, elbette ki düşünce ve zihin ile yoğrulmasının ardından dil ile vücut bulabilecektir.

Kutadgu Bilig'deki köñül sözcüğünün geniş bir anlam çerçevesine sahip olduğunu Önler²²⁹ de ifade etmektedir. Önler, eserde özellikle, insanın iki yönünü oluşturan akıl ve duygu/sezginin karşılığı olarak ög ve köñül sözcüğünün çok sık birlikte kullanıldığını belirtmektedir. Akıl ile bilgi ve bilimin kastedildiğini; duygu/sezgi alanı ile de erdem ve bilgelik yani irfanın kastedildiğini dile getirmektedir.

Yûsuf Has Hâcib'in eserinde ve dolayısıyla 11. yüzyılda, köñül sözcüğünün ne denli geniş bir anlama muktedir olduğuna şu beyitlerde rastlanmaktadır:

kişi köñli tüpsüz teñiz teg-turur

bilig yinçü sanı tüpinde yatur (211)

“İnsan gönlü dibi olmayan bir deniz gibidir; bilgi onun dibinde yatan inciye benzer.”

Bu beyte göre, bilgiye sahip olan, onun kaynağı olan şey gönüldür. Dibi olmayan deniz benzetmesi ile de gönüldeki yani zihindeki bilginin bitmez tükenmez olduğu vurgulanmaktadır.

köñül beg-turur yéti endam öze

begi başlasa bodnı yügrür tüze (2795)

“Gönül yedi endâm üzerine beydir; bey yol gösterince, halk tereddütsüz onu tâkip eder.”

---

²²⁹ Zafer Önler, “Kutadgu Bilig'de Yer Alan Deyimler”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, 9, 1999, s. 120.

Bu beyitte ise gönlün yedi endam üzerinde hâkim olduğu vurgulanarak gönlün kararlarının ne denli önemli olduğu vurgulanmaktadır.

Köñül sözcüğü, yukarıda belirtildiği üzere akıl, zihin, anlayış manalarını karşılamaktadır. Ancak buna rağmen akılla birebir aynı şey olduğu da söylenemez. Zira Yûsuf Has Hâcib, eserinde köñül ve ög sözcüğünü bir arada fakat birbirinden ayrı olarak kullanmıştır.

köñül bolmasa er körümez işig

ögi bolmasa er itümez işig (2471)

“Gönül olmazsa, insan arkadaşını seçemez; akli olmazsa, işini yapamaz.”

Aşağıdaki şu beyit de bu ayrıma güzel bir örnektir:

bayat kimke bérse bu beglik işi

bérür ög köñül kör ol işke tuştı (1933)

“Tanrı kime bu beylik işini verirse, ona işi ile mütenâsip akıl ve gönül de verir.”

Burada ög ve köñül sözcükleri ile Yûsuf Has Hâcib’in, yalnızca vurgu maksatlı tekrar yaptığını düşünmek sığ kalacaktır. Bu sözcüklerin aynı değil fakat yakın anlamlı farklı şeyleri ifade ettiklerini düşünmek ise Yûsuf Has Hâcib’in eserindeki anlam derinliğine ulaşılmasını sağlayacaktır. Bu bakımdan köñül sözcüğünü yalnızca günümüzde bilinen anlamıyla sınırlandırmamak en doğrusu olacaktır. Zira Kutadgu Bilig, günümüzün değil 11. yüzyılın eseridir ve döneminin değer dünyası ile incelenmesi gerekmektedir.

Köñül sözcüğünün ög ile yan yana görünmesi bir kenara, en sık til sözcüğü ile beraber kullanılmaktadır. Çünkü dil, gönülden geçenlerin dışı vurumunda araç olarak kabul edilmektedir.²³⁰ Bu düşünce, bu çalışmanın da esasını oluşturmaktadır. Zira Yûsuf Has Hâcib’in dil ve düşünce arasında ilişki kurduğu ve bu ilişki üzerinde bir hayli düşündüğü, beyitlere yalnızca şeklen bakıldığında bile fark edilmektedir. Bu noktada Kutadgu Bilig’in arkasında yüzyıllardır süregelen bir birikimin, Köktürk ve

²³⁰ Argunşah, “Kutadgu Bilig’de ‘Köñül’ Kelimesiyle Kurulan Deyimlerin Anlam Dünyası”, **Türk Dünya Görüşünün Şâheseri Uluslararası Sempozyumu Bildiriler**, s. 260.

Uygur geleneğinin olduğunu hatırlamakta da fayda vardır. Kutadgu Bilig her ne kadar İslamiyet'in kabulünden sonra ortaya çıkmış bir eser olsa da dayandığı eski gelenek göz ardı edilemez. Bu da Kutadgu Bilig'in ortak pek çok kültür ve medeniyetin izlerinin taşıyıcısı olduğu anlamına gelmektedir. Dolayısıyla yeni bir dinin etkisiyle gelen yeni bir kültürün dışında yüzyıllık bir geleneğin anlayışının, kavrayışının ve sözcüklerinin varlığı, Kutadgu Bilig için kaçınılmaz olmalıdır.

Bu anlayış, eserde Uygur devrinin genel inancı olan Budizm'in etkilerini görmeyi de mümkün kılmaktadır. Bu açıdan köñül sözcüğüne Budist metinlerde bakıldığında “zihin, altıncı duyu organı”²³¹ tanımlarıyla karşılaşılmaktadır. Buna göre bazı eski ifadelerde köñül, “...gönlün altı duyu organından biri olduğunu ifade etmekle birlikte “düşünce, zihin, zihinsel aktiviteler”²³² anlamlarını da işaret etmektedir.

Tokyürek, eski Uygurcadan verdiği örneklerin ardından bu dönem metinlerindeki pek çok ifadenin, zihinsel aktivite ve düşünceyi karşılamakta olduğunu söyleyerek köñül sözcüğünün akıl ve bilinç ile bağlantılı olduğuna işaret etmektedir.²³³ Yine eski Uygurca Edgü Ögli Tigin-Anyıg Ögli Tigin hikayesinde geçen “köñlije yek sakınçı kirdi” ifadesine göre Kötü Niyetli Şehzadenin aklına şeytani bir düşünce girmiştir.²³⁴ Bu ifade de sözcüğün manasını kavramak adına iyi bir örnek olmaktadır. Burada düşünme yetisinin bizzat gönle atfedildiği görülmektedir. Düşüncenin yeri kalp değil, zihin olduğuna göre gönül; düşünme eylemini gerçekleştiren zihindir, bilinçtir, hatta bizzat düşüncedir, denilebilir.

Eski Uygur metinlerinde gönül ile zihin ve düşüncenin kastedildiği açık bir şekilde görünürken Uygurcanın devamı niteliğinde olan Karahanlı Türkçesinin de bu manayı koruduğunu söylemek yanlış bir değerlendirme olmayacaktır. Çünkü “Bugüne ulaşan metinleri 11. ve 12. yüzyıllara ait olan Karahanlı Türkçesi, Eski Uygur Türkçesiyle çağdaştır”²³⁵. Hatta Ercilasun; dönem, coğrafya ve medeniyet

---

²³¹ Hacer Tokyürek, “Eski Uygur Türkçesinde “Köñül” Sözü”, **bilig**, Sayı: 66, 2013, s. 248.

²³² Tokyürek, **a.g.m.**, s. 267.

²³³ Tokyürek, **a.g.m.**, s. 248.

²³⁴ M. Mahur Tulum ve Kenan Azılı, **Eski Uygurca Edgü Ögli Tigin-Anyıg Ögli Tigin (İyi Niyetli Şehzade – Kötü niyetli şehzade Burkancı Seyirlik Eser)**, İstanbul, Doğu Kütüphanesi, 2015, s.126-127.

²³⁵ Ercilasun, **a.g.e.**, s.342.

çevresi gibi ufak ayrılıklar dikkate alınmadığı takdirde Köktürk, Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesinin tek bir yazı dili olarak kabul edilebileceğini söylemektedir.²³⁶

Kutadgu Bilig, Karahanlı Türkçesi ile eski Uygur Türkçesinin bir arada yaşadığı dönemlerde ortaya çıkan metinlerdendir. Dolayısıyla Kutadgu Bilig her ne kadar İslamiyet'in etkisiyle yazılmış olsa da bu eserde Budist etkilerini görmek mümkündür. Çünkü Yûsuf Has Hâcib, Arap ve Fars İslam geleneğinden geniş ölçüde yararlanmasına rağmen eserini yerel bir Türk geleneğiyle de uyumlu hâle getirmekte, Türk sözlü geleneğinden büyük ölçüde faydalanmaktadır.²³⁷ Yani onun eserinde, Türk topluluklarının kültürel mirasının yansımaları da sıklıkla fark edilmektedir.

Yukarıda izah edilenlerden hareketle köñül sözcüğünün Kutadgu Bilig'de çoğunlukla düşünce, zihin, bilinç, anlayış gibi anlamları karşıladığı düşünülmektedir. Bu yüzden düşünce, zihin, bilinç gibi manalara sahip olduğu düşünülen beyitler, bu çalışmanın kapsamına girmektedir.

3.2.3. Ög-Ukuş-Bilig

Kutadgu Bilig'de geçen *beg atı bilig birle bağığ-turur / bilig lâmu kitse beg atı kalur* (1953) beyti Yûsuf Has Hâcib'in bilig sözcüğü için kendi etimolojik yorumunu içermesi bakımından önemlidir. Yûsuf Has Hâcib burada bilig ile bey sözcüğünü ilişkilendirerek "Bey adı *bilig* kelimesi ile ilgilidir; *bilig'in* lâmu giderse, *beg* adı kalır." demektedir.

"Akıl, hikmet, ilim"²³⁸ manalarına gelen bilig (bilgi) sözcüğü için Clauson, bugün bildiğimiz bilgi manasının yanı sıra sözcüğün çok daha geniş bir anlam yelpazesine sahip olduğunu ve bilig sözcüğünün arka planında yatan başka anlamların da olduğuna dikkat çekmektedir. Hatta altta yatan bu çağrışımın belki de "zihinsel süreç" veya benzeri bir anlama tekabül ettiğini ifade etmektedir. Bu sözcüğün hem Kaşgarlı'nın eserinde hem de Kutadgu Bilig'de anlayış, bilgelik gibi geniş bir anlam çerçevesine sahip olduğunu özellikle vurgulamaktadır.²³⁹

---

²³⁶ Ercilasun, **a.g.e.**, s. 342.

²³⁷ Dankoff, **Introduction**, s. 8.

²³⁸ Kaşgarlı Mahmud, **a.g.e.**

²³⁹ Clauson, **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish**, s. 339.

Clauson, ög sözcüğünü de "düşünce, meditasyon, yansıma" karşılığındaki sözcüklerle çevirmektedir. Aynı zamanda düşünce organı, akıl ya da akıllıca düşünme yeteneği ve zekâ olarak tanımlamaktadır. Clauson, ög sözcüğünün Kutadgu Bilig’de genellikle ukuş sözcüğü ile ilişkilendirildiğini belirtmekte ve erken dönemlerde bazen köñül ile de ilişkilendirilmiş olduğunu ifade etmektedir.²⁴⁰ Ög sözcüğü Kaşgarlı’nın eserinde ise “akıl, fetanet, iz’an”²⁴¹ şeklinde geçmektedir.

Clauson²⁴², ukuğ “anlayış” sözcüğünün Kutadgu Bilig’de normalde ukuş olan sözcük olduğunu söylemekte ve buna *añar bérdi erdem bilig ög ukuğ* (148) mısrasını örnek vermektedir. Clauson’un çevirisinden hareketle Türkçede “(Tanrı) ona yiğitçe erdemler, bilgi, zekâ ve anlayış verdi.” manasına gelmektedir.²⁴³

Ukuş sözcüğü ise “anlayış” manasında kullanılan esas sözcüktür. Clauson sözcüğün, Kutadgu Bilig’de yaygın olduğunu belirterek bilig ve ög sözcükleri ile de ilişki hâlinde olduğunu üstünde durmaktadır.²⁴⁴ Bu sözcükleri, burada dile getirilen geniş anlamları ile anlamak lazımdır. Yani akıl ve anlayışı, düşünebilme yetisi; bilgiyi ise düşüncenin ürünü olarak değerlendirmek gerekmektedir.

Eserde özellikle Ögdülmiş tipiyle temsil edilmiş olan ‘akıl’a Yûsuf Has Hâcib büyük bir yer ayırmıştır, dolayısıyla o, bilgi ve düşüncenin de üzerinde çokça durmuştur.

ukuş ol yula teg karañku tüni

bilig ol yarukluk yaruttı séni (288)

“Akıl karanlık gecede bir meş’ale gibidir; bilgi seni aydınlatan bir ışıktır.”

Yûsuf Has Hâcib’in dünya ve hayat görüşünde bilgi, çok önemli bir yer tutmaktadır. Ona göre bilgi, her şeyin üstünde bir mevkidir ve akıl sayesinde, düşünce yolu ile kazanılmaktadır. Bu bakımdan akıl da bilgi gibi çok değerlidir.²⁴⁵

---

²⁴⁰ Clauson, **a.g.e.**, s. 99.

²⁴¹ Kaşgarlı Mahmud, **a.g.e.**

²⁴² Clauson, **a.g.e.**, s. 83.

²⁴³ Clauson buradaki beyitte “virtues, knowledge, intelligence, and understanding” sözcüklerini kullanırken (a.g.e., s. 83) Dankoff, *Wisdom of Royal Glory*’de “virtue, wisdom, mind, understanding.” sözcüklerini tercih etmiştir.

²⁴⁴ Clauson, **a.g.e.**, s. 96.

²⁴⁵ Karahan, **XIV. Yüzyıl Sonlarına Kadar Türk Kültürü ve Edebiyatı**, s. 26.

Bilgiyi insandan bağımsız bir olgu olarak görmeyip insan varlığının temeli olarak gören Yûsuf Has Hâcib, bilgiyle donanmış olan insanı da üstün görmektedir. Çünkü ona göre insanı diğer varlıklardan ayıran en önemli unsur, insanın bilgi sahibi olabilmesidir. Bu da düşünebilen bir varlık olan insanın özelliğidir.²⁴⁶

Yûsuf Has Hâcib, insanı diğer canlılardan ayıran hasletlerin farkındadır. Eserinde bunu da belirtmektedir: “İnsan hayvandan bilgisi ile ayrılmıştır; bilgiden daha büyük başka ne vardır. İnsanı hayvandan ayıran şey bilgidir; insan-oğlu bilgi ile hâkim vaziyete geçmiştir. Yürü, hayvan olma; akıllı ol ve bilgi öğren; bilgi ile söyle, sözün muteber olsun.” (1843, 1845, 1846) Burada bilginin, düşüncenin bir ürünü olduğu göz önüne alındığında Tanrı'nın insanı, düşünme kabiliyeti ve dolayısıyla bilgisi ve dili sayesinde diğer varlıklardan ayırdığı görülmektedir.

Aynı zamanda “...‘bilgi’nin dil ile olan ayrılmazlığını ifade eden [bu] beyitlerin varlığı Kutadgu Bilig’de dil-bilgi ilişkisini gözler önüne sermekte ve eserin dil üstüne söylenebilecek felsefi düşüncelerle olan birlikteliğine işaretlemelerde bulunmaktadır”²⁴⁷. Bilgi ve aklın yani düşüncenin dil ile ilişkisi de oldukça mühimdir. Çünkü dil, Tanrı'nın insana en büyük armağanlarından biridir ve bilginin tercümanı olduğu için de oldukça kıymetlidir. Zira insan öldükten sonra bile dilinin kudreti devam edebilmektedir.²⁴⁸

törütü üdürdi seçü yalñukuğ

añar bérđi erdem bilig ög ukuğ (148)

“Tanrı insanı yarattı, seçerek yükseltti; ona fazilet, bilgi, akıl ve anlayış verdi.”

Bu beyitte bilgi, akıl ve anlayışla, tamamen düşünce kastedilmektedir. Tanrı insanı seçerek yükseltmiştir. Neden? Çünkü insana akıl ve anlayış, yani düşünebilme yetisi vermiştir. Sonra da Tanrı insanın dilini açmıştır. Çünkü dilsiz bir bilincin, yani dilin olmadığı bir düşünce sisteminin hiçbir anlamı olmazdı.

²⁴⁶ İhsan Şener, **Kutadgu Bilig’de Felsefi Kavramlar**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997, s. 45.

²⁴⁷ Hanifi Vural, “Kutadgu Bilig’de Dilin Felsefesine Dair Unsurlar”, **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, 43, 2010, s. 141.

²⁴⁸ Karahan, **XIV. Yüzyıl Sonlarına Kadar Türk Kültürü ve Edebiyatı**, s. 26.

köñül bérdi hem me yoritti tilig

uwut bérdi kilk hem kiliñçi silig (149)

“Ona hem gönül verdi, hem de onun dilini açtı; ona güzel biçim, güzel tavır ve hareket ihsan etti.”

Düşünce bilgi ve dilin bir arada olduğu bu beyte göre, dilin açılmasıyla ise insanoğlu, biçim tavır ve hareket kabiliyetine sahip olmuştur. Buradaki gönül sözcüğü ile -hemen öncesindeki beyit de göz önünde bulundurulduğunda-kastedilenin Chomsky²⁴⁹'nin üzerinde durduğu bilinç, zihin olduğu anlaşılmaktadır.

Tanrı insana hem bilinç vermekte hem de onun dilini açmaktadır. Bunun nedeni ise dil olmadan düşüncenin hiçbir öneminin kalmayacak oluşudur. Zira dil olmadan düşünce, bir anlam ifade edemez. Yûsuf Has Hâcib de bunun bilincindedir:

ukuşka biligke bu tilmaçi til

yaruttaçi erni yorik tilni bil (162)

“Anlayış ve bilgiye tercüman olan dildir; insanı aydınlatan fasîh dilin kıymetini bil.”

Yûsuf Has Hâcib'in eserinde akıl, anlayış ve bilgiye verdiği önemin anlaşılması için aşağıdaki şu beyitler örnek gösterilebilir:

ukuş ög bilig kimde bolsa tükel

yawuz erse ked té kiçig erse ög (1994)

“Akıl, anlayış ve bilgi tam olarak kimde bulunursa, kötü ise, onu iyi, küçük ise büyük bil.”

ne edgü-turur bu kişike öge

ögi bolsa ötrü atağu öge (1995)

“İnsan için akıl ne iyi şeydir; akıllı insanlara müşâvir nazarı ile bakmalı.”

---

²⁴⁹ Detaylı bilgi için bkz.: Noam Chomsky, **Dil ve Zihin**, Çev. Ahmet Kocaman, Ayraç Yayınevi, 2001, Ankara.

Kutadgu Bilig’de akıl, bilgi ve anlayış önemszenmektedir. Ancak gönlün sık sık bu sözcüklerle kullanılmasıyla gönül sözcüğü ile de aralarında yakın bir ilişkinin olduğu açıkça görülmektedir. Aklı olmayan insanın akıllıca bir düşünüş tarzının da olamayacağı minvalindeki şu beyit buna bir örnektir:

köñül bolmasa er közi asğı yok

ögi bolmasa er köñül osğı yok (1991)

“Gönül olmazsa, insan gözünün faydası yoktur; akıl olmazsa, insan gönlünden layıkı ile istifade edemez.”

3.3. KUTADGU BİLİG’DE DİL VE DÜŞÜNCEYLE İLİŞKİLİ BEYİTLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

İnsana özgü olan dil yetisinin (*langage*) farklılaşmasıyla ortaya çıkan çeşitli doğal dillerin bilimsel olarak incelemesini yapan dilbilim, 19. yüzyılın başlarında bir bilim dalı olarak ortaya çıkmıştır. İlk kez 1826 yılında oluşturulan *linguistique* (dilbilim) terimi, Latincedeki *lingua* (dil) kökünden türetilmiştir.²⁵⁰

19. yüzyıldan bu yana gelişmeye devam eden dilbilim ile ilgili pek çok kavram ortaya çıkmıştır. “Dil nasıl, insanın fizik, düşünce ve ruh yapısıyla ve çeşitli eylemleri ile ilişkili ise, dilbilim de bütün bu eylemleri kendisine konu olarak alan öteki bilim dallarıyla sıkı sıkıya ilişkilidir”²⁵¹. Dil ile en yakın ilişki içinde olan edebiyat, bunlardan biridir. Günümüzde tarihi ve çağdaş edebî eserlerin tahlil edilmesinde yeri geldikçe dilbilimin kavramlarından yararlanılmaya çalışılmıştır.

Dilbilim 19. yüzyılda bir bilim dalı olarak henüz var olmadan önce bu alanın izlerine 11. yüzyılın eseri Kutadgu Bilig’de rastlanmaktadır. Türk edebiyatının önemli tarihi eserlerinden olan Kutadgu Bilig’de Yûsuf Has Hâcib, dil ve düşünce üzerine düşünmüş ve görüşlerini beyitlerine yerleştirmiştir. Kutadgu Bilig dilbilimin kavramları ile değerlendirildiğinde, bugün modern kavramlarla ifade edilen şeylerin yüzyıllar öncesinde de düşünüldüğünü göstermektedir. Modern dilbilimdeki “dil-söz” ayrımı, “dilsel determinizm/belirlemecilik”, “dilsel görecelik”, “derin yapı-

²⁵⁰ Kıran, **Dilbilime Giriş: Dilbilim Tarihi-Yapısal Dilbilim- Ferdinand de Saussure Sonrası Dilbilim-Sözcelem Kuramları**, s. 68, 72.

²⁵¹ Aksan, **Her Yönüyle Dil: Ana Çizgileriyle Dilbilim**, s. 14.

yüzey yapı” kavramlarının, adları konulup tanımlanmasa bile Yûsuf Has Hâcib tarafından daha 11. yüzyılda dile getirildiği görülmektedir.

Bu bölümde, Yûsuf Has Hâcib’in zihninde yer etmiş ve diline yansımış bu ifadelerle ilişkili beyitler incelenecektir.

3.3.1. Kutadgu Bilig’de Dil ile İlgili Beyitler

Dil, insanların “duygularını, düşüncelerini, isteklerini bütün incelikleriyle açığa vurmasına, yaşamını sürdürebilmesine olanak”²⁵² sağlayan ve insanlar arasında iletişim kurmaya yarayan karmaşık bir sistemdir. Dil “çeşitli yargıları, anlatımı güç, soyut kavramları eksiksiz aktarabilen bir dizge (sistem)”²⁵³ olarak önce insanlar arasında duygusal bağlar kurmakta; sonra düşüncelerin iletilmesini, bilgi aktarımını ve kültürel değerlerin taşınmasını sağlayarak toplumsal bir bağ oluşturmaktadır. Bu nedenle insanların dünyayı anlamlandırmasında da etkili olmaktadır. Dolayısıyla düşünme sürecinde belirleyici bir rolü bulunmaktadır.

Bir toplumun yaşayışı, gelenekleri, dünya görüşü, yaşam felsefesi ve inançlarına dair izleri ile o toplumun bilim, teknik ve sanata katkıları o toplumun diline yansımaktadır. Çünkü insanın ve uygarlığın en önemli belirtisi ve aracı olan dil, bir milletin kültürünün aynası vaziyetindedir.²⁵⁴ “Onun içindir ki, bir ulusun özelliği en iyi dilinde kavranır”²⁵⁵. Zira toplumun hafızasındaki maddi ve manevi şeyler dil ile kodlanır, dil ile isimlendirilerek var edilir; daha sonra o toplum, o dil ile ifade edilmeye başlanır. Yani toplumun soyut ve somut üretimleri ile değerleri dille kodlanarak adeta zihnin üzerindeki örtüyü kaldırmaktadır. Dil, insanların bir arada yaşayıp anlaşmalarını ve toplumun hafızasını oluşturmaya yarayan bir araç olması sebebiyle nesilden nesle aktarımı da sağlamaktadır. Kutadgu Bilig’de dilin bu rolü, üzerinde durulan bir konudur.

Dili bir **ergon** yani ürün olarak değil de bir **energeia** yani etkinlik olarak gören Humboldt da Kutadgu Bilig’dekine benzer şekilde dilin devamlı surette yeniden gerçekleştirilen ve kuşaktan kuşağa aktarılan bir etkinlik olduğunu ileri

---

²⁵² Aksan, **a.g.e.**, s. 11.

²⁵³ **a.g.e.**, s. 12.

²⁵⁴ **a.g.e.**, s. 13.

²⁵⁵ Macit Gökberk, **Değişen Dünya Değişen Dil**, İstanbul, Çağdaş Yayınları, 1980, s. 80.

sürmektedir.²⁵⁶ Dilin, bilgi ve kültürün kuşaktan kuşağa aktarılmasını sağlayan bir araç olarak görüldüğü Kutadgu Bilig’de, insanın sözünün gelecek nesillere miras olarak kalacağını ifade eden beyitler aşağıdaki gibidir:

toğuglı ölür kör kalır belgü söz

sözün edgü sözle özüñ ölgüsüz (180)

iki neñ bile er karımaz özi

bir edgü kılınçı bir edgü sözi (181)

kişi tuğdı öldi sözi kaldı kör

özi bardı yalñuk atı kaldı kör (182)

tiriglik tilese özüñ ölmegü

kılınçıñ sözüñ edgü tut ay büğü (183)

“Bak, doğan ölür; ondan, eser olarak, söz kalır; sözünü iyi söyle, ölümsüz olursun. İnsan iki şey ile kendisini ihtiyarlamaktan kurtarır: biri -iyi iş ve diğeri -iyi söz. Bak, insan doğdu, öldü; sözü kaldı; insanın kendisi gitti, adı kaldı. Kendin ölümsüz bir hayat dilersen, ey hakîm, işin ve sözün iyi olsun.”

kişidin kişike kumarı söz ol

kumarı sözüğ tutsa asğı yüz ol (190)

“İnsandan insana, miras olarak, söz kalır; vasiyet edilen sözü tutmanın faydası çoktur.”

ölügdin tirigke kumarı söz ol

kumarı sözüğ tutsa asğı yüz ol (270)

“Ölüden diriye kalan miras sözdür; miras kalan sözü tutmanın yüzlerce faydası vardır.”

Bu beyitlere göre insanların fiziksel varlıkları gelip geçicidir ancak söyledikleri kalıcıdır. İnsanlar öldükten sonra onlardan geriye kalan miras sözleridir.

---

²⁵⁶ Atakan Altınörs, **Dil Felsefesine Giriş**, İstanbul, İnkılap Yayınları, 2003, s. 24-25.

İnsanların adı ancak sözleriyle hayatta kalmaktadır. Yûsuf Has Hâcib bunu beyitlerinde vurguladığı gibi kendisi için de aynı şeyi temenni etmektedir. Kendi adının ve sözlerinin, kendisinden sonra kalmasını ümit etmektedir.²⁵⁷ Çünkü sözler, insanın varlığının ötesine geçerek ölümden sonra da etkisini sürdürmektedir. Bu noktada akla Macit Gökberk'in dili, bireyüstü bir şey olarak tanımlaması gelmektedir. Gökberk'e göre bireyüstü bir şey olan dili, insanlar taşıdığı gibi insanlar da onun tarafından taşınmaktadır.²⁵⁸

Kısacası Kutadgu Bilig'de belirtildiği üzere dilin gücüyle geçmişten gelen bilgiler gelecek kuşaklara aktarılmakta ve böylece toplumun birlik ve bütünlüğü sağlanmaktadır. Kutadgu Bilig'deki beyitler, dilin bu önemli işlevini vurgulayarak insanların dil yoluyla geçmişlerini geleceğe taşıdıklarını ifade etmektedir.

Kutadgu Bilig'de dil ve onunla ifade edilen söz, yeryüzüne göklerden inmiş yüce bir şeydir ve insanın değerini belirlemektedir:

yaşıl köktin éndi yağız yérke söz

sözi birle yalñuk ağır kıldı öz (210)

“Söz kara yere mavi gökten indi; insan kendisine sözü ile değer verirdi.”

"Söz kara yere mavi gökten indi." ifadesiyle anlatılmak istenen sözün gücü ve etkisidir. Zira sözün kaynağı, yüksek ve önemli bir makamdır ve insanlar üzerinde derin bir etkisi vardır. Söz, insanların yaşadığı dünyayı temsil eden "kara yer"e, yüce bir kaynak olan "mavi gök"ten gelmektedir. Yani söz söyleyebilme yetisi, Tanrı'dan bahşedilmiş yüce bir şeydir. Bu yüzden Kutadgu Bilig'de söz ve dil, güçlü ve etkili bir ifade aracı olarak ön plana çıkmaktadır. Dolayısıyla söz, insanın değerini de belirleyen bir şeydir. Yûsuf Has Hâcib, “İnsan kendisine sözü ile değer verirdi.” ifadesiyle de sözün, toplumdaki büyük etkisini vurgulamakta ve sözün gücünü anlatmaktadır. O hâlde insanın esas yüksekliği dilidir. Bu yükseklik ile kastedilen bilgili olmaktır ve bilginin alameti de yine dilde saklıdır.

---

²⁵⁷ Yûsuf Has Hâcib'in bu düşüncelerini 6506-6507. beyitlerde görmek mümkündür: “Ey zeki insan, dilden ve elden kalan nişâne, işte sana yazıp bırakmış olduğum bu kitaptır. Ey bunu okuyan canlı, ben dünyayı bırakıp, toprağa düşünce, beni unutma.”

²⁵⁸ Gökberk, **a.g.e.**, s. 79.

bilig belgüsi kör iki neñ-turur
bu iki bile er kızıl eñ urur (992)
biri til-turur kör birisi boğuz
bu iki basa tutsa asğı ögüz (993)
biliglig boğuz tilke erklig kerek
boğuz til küdezgen biliglig kerek (994)

“Bak, bilginin iki alameti vardır; bu iki şey ile insan bahtiyar olur. Bunlardan biri dildir, biri boğazdır; insan bu ikisine hâkim olursa, çok fayda görür. Bilginin boğazına ve diline hâkim olması lazımdır; boğazını ve dilini gözeten bilgililere ihtiyaç vardır.”

biliglig sözi yérke suw teg-turur
akıtsa suwuğ yérde ni ‘met önür (972)
biliglig kişiniñ sawı eksümez
akığlı süzük yul suwı eksümez (973)

“Bilginin sözü toprak için su gibidir; su verilince, yerden nimet çıkar. Bilgili insanın sözü eksilmez; akan duru pınarın suyu kesilmez.”

Yûsuf Has Hâcib’in Tanrı’nın birliği gibi soyut bir kavramı anlatmak ve anlamak için de dilin rolünün farkında olduğu görülmektedir. Tanrı’nın birliğine inanmak demek, onun varlığını zihinsel anlamda kavramak ve kabul etmek demektir. İnsan bu inanca zihninde belli bir süreç neticesinde ulaşmaktadır. Tanrı’nın birliğine inanç, bir bakıma zihindeki idraktır; onun birliği hakkındaki bilgiye sahip olmaktır. Bu bilgiye ulaşmak da belli bir düşünce sürecini gerektirmektedir. Zihindeki bilgiler ise ancak dil aracılığıyla ifade edilebileceğinden Tanrı’nın birliği de dil ile şahadet gerektirmektedir:

kamuğ teprenigli bu sansız kalın
tanukluk bérür bir bayatığ tilin (1021)
törütti tümen miñ halâyıklarığ

tili birle teñrig ögerler arıǵ (1022)

“Bütün canlılar, bütün bu sayısız mevcudat Tanrı’nın birliğine dil ile şahadet getirir. Tanrı yüz binlerce mahluku yarattı; onların hepsi Tanrı’yı dilleri ile ögerler.”

Dil, zihindeki düşünceleri ve bilgileri ifade etmenin bir aracı olduğu için Tanrı’nın birliği bilgisine zihninde ulaşan insan, diliyle buna şahadet getirmektedir. Üstelik diliyle şahadet eden yalnızca insan değildir, diğer canlılar da kendi dillerinde Tanrı’nın birliğini söylemektedir:

tilin sözledi barça edgü senâ

du ‘â birle tınmaz tınıǵlı tına (3106)

“Her kesin dilinde medih ve senân dolaşıyor, nefes alan her canlı durmadan sana dua ediyor.”

Ayrıca Humboldt’un her dil, kendi içindeki dünyayı bir biçimde yansıtır görüşünün gereği olarak başka dillerin konuşurları dünyayı farklı şekillerde algılayıp anlamlandırmaktadır ve düşünce sistemleri de buna göre gelişmektedir.²⁵⁹ Düşünce sisteminin diller arasında yarattığı çeşitliliğin yanı sıra Yûsuf Has Hâcib’in beyitlerinde, insandan insana oluşan dil ve düşünce farklılığı da aşağıdaki beyit ile ele alınmaktadır:

kılıçta yitigrek bularnıñ tili

yana kaldı yinçge bu hâtır yolu (4393)

Bunların (şairlerin) dili kılıçtan daha keskindir, yine (bunların dili) bu düşünce yolunu/sistemini ince bir biçim hâline getirmişlerdir.²⁶⁰

Hâtır sözcüğü ilk olarak, insanın düşünme ve hıfzeme kuvveti, fikir, zihin, akıl anlamlarını ifade etmektedir.²⁶¹ Buna göre Yûsuf Has Hâcib bu beyitte şairlerin; düşüncelerin dil ile daha ince bir biçimde ifade edilmesinin yolunu bulduklarını dile getirmektedir. Şairlerin dili kılıçtan bile keskin olması dolayısıyla düşünce sistemini

²⁵⁹ Akarsu, **Wilhelm von Humboldt’ta Dil-Kültür Bağlantısı**.

²⁶⁰ 4393 numaralı bu beytin tarafımızdan yeni çevirisi yapıldı.

²⁶¹ Hâtır sözcüğünün ikinci anlamı Kâmûs-ı Türkî’de “gönül, kalp, dil, his ve duygu kuvveti”dir. (Şemseddin Sâmî, 1989)

biçimlendirmiş ve daha da inceltmiştir. Yani şairler, dil aracılığıyla daha ince bir düşünce sisteminin oluşturulmasını sağlamışlardır.

Günümüzde dilsel görelilik teorisinin savunucularından olan bilişsel bilim profesörü Lera Boroditsky, diller arasında büyük bilişsel farklar olduğunu ileri sürmektedir.²⁶² Diller arasındaki bu bilişsel farklılıklardan dolayı her dilin kendine özgü bir dünya görüşü bulunmaktadır. Bu yüzden her dil, evren düzenini başka bir biçimde yorumlamaktadır. Bu farklılık, dillerin başka gelişme basamaklarında bulunmalarından, her dil için nesnelere ayrı bir önemi olmasından ve her birinin bilgiye başka bir açıdan yaklaşmalarından kaynaklanmaktadır.²⁶³ Bu daha küçük bir düzlemde bakıldığında bireyler arasında da farklılık göstermektedir. Tıpkı toplumların dillerinin kendine özgü bir dünyayı yansıtması gibi bir toplumdaki insanların dilleri de özelde kendi içindeki dünyaları yansıtmaktadır.

Yûsuf Has Hâcib'in şairlerden bahsettiği 4393. beyitte, şairler söz konusu olduğunda düşüncenin daha belirgin ve incelikli bir biçimde ifade edildiği vurgulanmaktadır. Çünkü şairler, dili ustalıklarla kullanarak kendi içlerindeki dünyayı yansıtabilmekte ve düşüncenin en ince biçimini oluşturabilmektedirler.

Yûsuf Has Hâcib'e göre bir dil o insanın düşüncelerini gösterdiği için esasında onun değerini de belirleyen bir şeydir ve eğer dil, fasih olursa insanı yükseltmektedir:

kalı mundağ erse yorık utru ur

yorık utru ursa kişig yoklatur (175)

“Mademki böyledir, sen fasîh²⁶⁴ dil kullan; dil fasîh²⁶⁵ olursa, insanı yükseltir.”

---

²⁶² L. Boroditsky, “How language shapes the way we think?”, **YouTube TED**, Erişim: 10.04.2023.

²⁶³ Gökberk, **a.g.e.**, s. 80.

²⁶⁴ Fasîh: Güzel, âhenkli, açık ve anlaşılır şekilde düzgün ve yanlışsız söylenen (söz), fesâhatle söylenen (söz) (**Kubbealtı Lugatı**); açık ve düzgün (anlatış) (**Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük**); doğru, kurallara uygun ve şaşılacak sözler ile lüzumsuz sözlerden arınmış biçimde söylenen söz. (**Kâmûs-ı Türkî**, s. 998.).

²⁶⁵ Farklı çevirilerde fasîh dil yerine, “açık dil” (Kutadgu Bilig, Çetin Şan, Serap Tuba Yurteser (Yay. Haz.); Günümüz Türkçesi ile Kutadgu Bilig Uyarlaması, Fikri Silahdaroğlu, Ankara, Kültür Bakanlığı, 1996.), “yürük dil” (Türk Dili ve Kültürünün 950 Yıllık Şaheseri Egemenlik ve Mutluluk Bilgisi Kutadgu Bilig, Yaşar Çağbayır (Çev.), Ötüken, 2019.) ifadeleri kullanılmıştır.

Dilin doğru ve etkili kullanımı fasih bir dille mümkündür. Fasih bir dille düşünceler daha etkili bir biçimde dile getirilmektedir. İnsanın yükselmesi de böyle bir fasih dil vasıtasıyla olmaktadır. Dil, kişinin değerini belirleyen bir şey olduğu için de fasih olması önemlidir. Zira dil, insanı yüceltebildiği gibi itibarını da zedeleyebilir. Yûsuf Has Hâcib buna, aşağıda örnekleri verilen beyitlerde işaret etmiştir:

kişig til ağırlar bulur kut kişi

kişig til uçuzlar barır er başı (163)

til arslanturur kür eşikte yatur

ayâ ewlig er sak başıñnı yéyür (164)

“İnsanı dil kıymetlendirir ve insan onunla saâdet bulur; insanı dil kıymetten düşürür ve insanın dili yüzünden başı gider. Dil arslandır, bak, eşikte yatar; ey ev sâhibi, dikkat et, senin başını yer.”

kişi söz bile koptı boldı melîk

üküş söz başığ yérke kıldı kölik (173)

“İnsan söz ile yükseldi ve sultan oldu; çok söz başı, gölge gibi, yere serdi.”

yana aydı ay toldı ilig ukar

bu til yası tegse tiriglik tüker (976)

“Ay-Toldı yine dedi: Hükümdar bilir ki, bu dilin zararı insanın hayatına bile mal olur.”

Fakat insan, rahat ve uzun bir ömür diliyorsa aynı zamanda diline de hâkim olmalıdır:

tiliñ tud boğuz yığ udıma üküş

közün yum kulak tu bir inçin tur a (6643)

“Dilini tut, boğazına hâkim ol, çok uyuma, gözünü yum, kulağını tıka ve böylece huzur içinde yaşa.”

3.3.2. Kutadgu Bilig’de Düşünce ile İlgili Beyitler

Whorf, dünyanın zihnimiz tarafından organize edilen ve sürekli değişen bir akış içinde sunulduğunu ve zihnimizdeki bu düzenin dilsel sistemler anlamına geldiğini söylemektedir.²⁶⁶ Bu bizim dili önce ana sütünü emer gibi özümlememizden, sonra bütün hayatımız boyunca onu tüketmemizden ileri gelmektedir. Bize önce düşünceler sağlayan dil, sonrasında düşünceye biçim vermemizde etkili olmaktadır.²⁶⁷ İnsanın düşünceleri ise onun akıllı ve bilgisi doğrultusunda oluşmaktadır. Bu bakımdan daha evvel insanın değerini dilin belirlediğini ifade eden Yûsuf Has Hâcib bilgi, akıl ve anlayışın da bu değerde payının büyük olduğuna işaret etmektedir:

basa aydım emdi munu yalñukuğ

ağırılıkı boldı bilig ög ukuğ (147)

“Bundan sonra imdi insandan bahsettim; onun değeri bilgi, akıl ve anlayıştır.”

Kutadgu Bilig, 148 ile 161. beyitler arasında insanın kendi değerine bilgi, akıl ve anlayış ile ulaştığını konu edinmektedir. Bu beyitlerden anlaşılacağı üzere bilgi, her şeyin üstünde üstün bir varlıktır; bir erdemdir, güçtür ve ancak anlayışla onu edinmek mümkündür, yani düşünme yoluyla elde edilebilmektedir.²⁶⁸

bilig bérđi yalñuk bedüdi bu kün

ukuş bérđi ötrü yazıldı tügün (150)

bayat kimke bérse ukuş ög bilig

üküş edgülıkke uzattı elig (151)

biligni bedük bil ukuşnı uluğ

bu iki bedütür üdürmiş kuluğ (152)

²⁶⁶ Whorf, **Language, Thought, And Reality**, s. 213.

²⁶⁷ Gökberk, **a.g.e.**, s. 76.

²⁶⁸ Dilâçar, **a.g.e.**, s. 82.

“Ona bilgi verdi ve insan bugün yükseldi; ona anlayış verdi ve böylece düğümler çözüldü. Tanrı kime anlayış, akıl ve bilgi verirse, o pek çok iyiliklere elini uzatır. Bilgiyi büyük ve anlayışı ulu bil; seçkin kulu bu iki şey yükseltir.”

ukuş kayda bolsa uluğluk bulur

bilig kimde bolsa bedüklük alur (154)

ukuşluğ ukar ol biliglig bilir

biligli ukuğli tilekke tegir (155)

“Anlayış nerede olursa, orası ululuk kazanır; bilgi kimde olursa, o büyüklük bulur. Anlayışlı olan anlar, bilgili olan bilir; bilen ve anlayan her vakit dileğine erişir.”

ukuş birle işler kamuğ iş küdüg

bilig birle bekle bu bulmuş üdüg (161)

“Bütün işini-gücünü anlayış yolu ile yap; eline geçen bu zamanı israftan bilgi ile koru.”

bayat bérdi emdi saña ög köñül

ukuş hem bilig birle bolduñ amul (1940)

“Şimdi Tanrı sana akıl ve gönül verdi; akıl ve bilgi sayesinde sen işleri sükunetle ele alıyorsun.

Buna göre insan, anlayış yolu ile yani zihninde idrak ettiği düşüncesiyle sözünü söyleyip ona göre hareket etmektedir. Kutadgu Bilig’de ifade edildiği üzere sözün bilmeden söylenmesi söz konusu değildir. Bilmek için ise insanın kavrayış yolunun açılması ve düşünmesi gerekmektedir. O yüzden bilgi ile düşünce Kutadgu Bilig’de yakın ilişkilidir.

negü tér eşitgil ukuşluk bilip

saña sözledi söz biligdin alıp (490)

“Dinle, şimdi akılı ne der; bu sözü sana bilerek ve bilgiden elde ederek söylemiştir.”

Yûsuf Has Hâcib, sözün bilerek söylenmesi durumunda bilgi sayılabileceğini *bilip sözlese söz biligke sanur* (170) ifadesiyle yani “Söz, bilerek söylenirse, bilgi sayılır.” diyerek yine kendisi belirtmiştir. Sözün bilerek söylenmesi ile kastedilen, sözü bilinçli bir biçimde ve düşünerek söylemekle ilgilidir. Bu ifadelerde düşünce ile dilin ilişkisi ortaya konmakta ve adeta Sapir – Whorf hipotezindeki “Dil, düşünceyi belirler.” anlayışı ile benzer bir görüş ortaya konulmaktadır.

Dillerin yapısı, o dili kullananların düşünüş biçimine etki edeceği için bir dildeki sözlerin manasını kavramak adına o toplumun düşünce sisteminin izlerine de bakılacaktır.

muñar meñzer emdi bu beytig okı

uka barsa ma ‘nî açılğay takı (1649)

“Şimdi buna benzeyen şu beyti oku; düşününce, manası da anlaşılır.”

Yukarıdaki beyitte esas olarak ikinci mısra önemlidir. Çünkü burada mananın düşünme yoluyla anlaşılabilmesinin mümkün olduğu vurgusu yapılmaktadır. Buna göre Yûsuf Has Hâcib, Chomsky’nin derin yapı kavramı ile ifade ettiği zihnin soyut kısmının bilincindedir. Chomsky’nin derin-yüzey yapı kavramlarında mana, derin yapıyı ifade eder ve soyuttur. Dolayısıyla da düşünce ile ilişkilidir. Zira insan, düşünce gücü ile kavramların, sözcüklerin esas manalarını kavrayabilmektedir.

Chomsky, her dilin belli bir ses-anlam bağıntısından meydana geldiğini ifade etmektedir. Bunu, Humboldt’un bir dili konuşan kimsenin sınırlı araçlar ile onu sınırsız biçimde kullanması ile ilişkilendirerek dilbilgisinin anlam ve ses (kendi kavramları ile derin yapı ve yüzey yapı) üreten sınırlı bir kurallar dizgesi içermesi gerektiğini belirterek izah etmiştir.²⁶⁹ Bu, dille düşünen bir insanın düşüncesini de mutlaka bir dile bağlamak zorunda olması ile ilgilidir.²⁷⁰ Bu yüzden dile dökülmüş olan sözün manası, onun arkasındaki düşünceyi de sunmaktadır. Yûsuf Has Hâcib burada aslında “Beyti dikkatlice oku ve üzerinde düşün ki onun manasını anlayabilesin.” demektedir. Burada okumak, sesli ve sözcüklerle somut bir biçimde

²⁶⁹ Chomsky, **Dil ve Zihin**, s. 36.

²⁷⁰ Akarsu, **a.g.e.**, s.27.

olması dolayısıyla yüzey yapıyı ifade ederken onu okuyup üzerinde düşünmek ve anlamak derin yapı ile ilgili olmaktadır.

bu yañliğ-turur dünyâ hâli kamuğ

ukuş birle körgil açılğay kapuğ (6445)

“Bütün dünyanın hâli böyledir; anlayış ile bakarsan, idrak kapıları açılır.”

Yûsuf Has Hâcib’e göre bir olayı, durumu ya da bir bilgiyi üstünde durarak düşünürsen anlama yeteneğin de buna bağlı olarak gelişir. Kişi düşündükçe anlama yeteneğini geliştirebilir ve sonunda bilgiye ulaşabilir. Çünkü insan, çevresindeki olayları, durumları bu şekilde derinlemesine kavrayabilir ve böylece derin bilinç seviyesine ulaşabilir.

İnsan elbette çoğu zaman birçok şeyi düşünmektedir. Burada kastedilen düşünme, bilinçli bir şekilde yapılan düşünmedir. Kişinin anlayıştan uzak düşünceleri idrak kapılarını açamayacaktır ancak doğru bir düşünce yoluyla kişi, anlayış kazanarak gereksiz düşüncelerden kurtulmaktadır.²⁷¹ Bu yüzden Kutadgu Bilig’e göre düşünmenin akıldan uzak olmaması gerekmektedir.

örüg hem silig ol ne kılkı amul

kamuğ teprenürke bağırsak köñül (1852)

“Halîm, selîm ve sâkin tabiatlidir; o bütün canlılar için şefkat dolu bir gönüldür.”

Bu beyit, Ögdülmiş’in Hükümdara aklın tarifini söylediği bapta yer alan beyitlerden biridir. Dolayısıyla burada “şefkat dolu gönül” ifadesinden anlaşılan aklın kendisidir. Aklın tarifinin yapıldığı bu beyitte gönül ifadesi bu kez düşünceden ziyade akli karşılıyor görünmektedir. Ancak akıl, düşünme ve kavrama gücü olarak zihinde bulunan bir şey olduğundan düşünce olarak da ele alınabilir. Yûsuf Has Hâcib için gönül; akıldır, zihindir, bilinçtir.

---

²⁷¹ Tokyürek, “Eski Uygur Türkçesinde “Könül” Sözü”, **bilig**, s. 250-251.

3.3.3. Kutadgu Bilig’de Dil-Düşünce İlişkisi ile İlgili Beyitler

Bu bölümde, Kutadgu Bilig adlı eserde dil-düşünce ilişkisini ortaya koyan beyitler incelenecektir. Değerlendirme, beyitlerin öncelikli olarak vurguladığı konu temel alınarak yapılacaktır. Beyitler, bu konu dağılımı dikkate alınarak çeşitli alt başlıklar altında analiz edilecektir.

3.3.3.1. Dil Yetisi

İnsanı öteki varlıklardan ayıran dil yeteneği, onun yaratılışına, düşünme yeteneğine bağlıdır.²⁷² Dil tarihine bakıldığında zaman dili, insanın özü olarak ilk kez inceleyen düşünürler Herder ve Humboldt olmuştur. Farklılıkları olsa bile temelde her ikisi de dilin, insanın iç tabiatından doğan bir şey olduğunu savunmaktadır.²⁷³ Modern dilbilimcilerden N. Chomsky de dilin, insana özgü bir yeti olduğunu söyleyerek insanı, diğer varlıklardan ayırmaktadır.²⁷⁴

Yûsuf Has Hâcib de tıpkı bu dilbilimciler gibi Kutadgu Bilig adlı eserinde dil ve düşüncenin; insanı insan yapan, onu yükselten temel hasletler olduğunu dile getirmektedir. Ona göre Tanrı insanı, dil ve düşünme kabiliyeti ile diğer canlılardan ayırmıştır. İnsana insan olma özelliği kazandıran onun dili, sözü ve gönüğü yani düşünen zihnidir.

et özlüg kişike kereki bu ol

birisi tilin söz birisi köñül (1023)

“Vücut sahibi insana lazım olan şeylerden biri dil ve söz, biri de gönüldür.”

Yûsuf Has Hâcib dil, söz ve gönül (düşünce) sözcüklerini birbirinden ayırmıştır, buna rağmen üç sözcüğün birbiriyle ilişkisini koparmamıştır. Çünkü dil, insanın düşünce dünyasını ve dünyayı görme biçimini etkilemekte; söz olarak da varlığını dış dünyaya yansıtmaktadır. Dolayısıyla Yûsuf Has Hâcib’in bu üç kavramı ilişkili olarak beraber ele alması oldukça doğaldır.²⁷⁵ Yûsuf Has Hâcib’in buradaki

²⁷² Aksan, **a.g.e.**, s.51.

²⁷³ Akarsu, **a.g.e.**, s. 8-9.

²⁷⁴ Özköse, “Dil”, **Karşılaştırmalı Dil Bilimi ve Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü**, s. 289-290.

²⁷⁵ Elmalı, “Kutadgu Bilig’de Dil Olgusu ve Dilsel Belirlemecilik”, **Turkish Studies**, s. 511.

dil ve söz ayrımı ise tıpkı Saussure'ün **la language** ve **parole** ayrımı gibidir. Bu ayrım, til ve söz sözcüklerini birlikte vermesinden açık bir şekilde görülmektedir.

La language, bir biçimler dizgesi olarak dildir. **Parole** ise dilin imkân verdiği söz edimleridir. Dil toplumsaldır, toplumda bulunur. Söz ise konuşma şeklinde gerçekleşir ve bireyseldir.²⁷⁶ Sözün oluşması ses sistemi ile mümkündür. Özetlemek gerekirse sesler vasıtasıyla söz toplumsallaşmakta ve bireysel olmaktan kurtularak dile dönüşmektedir.²⁷⁷

Yûsuf Has Hâcib, insana has özellik olarak dili, sözü ve düşünceyi göstermesinin yanı sıra Tanrı'nın insana verdiği gönül (düşünce) ve dili de aslında söz için, bilhassa doğru söz için yarattığına inanmaktadır.

köñül til törütti köni söz için

sözi egri bolsa küyer ol küçün (1024)

“Tanrı gönlü ve dili doğru söz için yarattı; sözü eğri olanları zorla ateşe atarlar.”

Bu beyte göre Tanrı insana dil ve düşünce yetisini doğuştan vermiştir. Ancak sözün eğrisi ve doğrusu olabileceğine göre dil yetisinin kullanımı, kişinin iradesi ile ilgilidir ve Tanrı insana bahşettiği dil ve düşünce yetisi ile kişinin doğru sözlü olmasını niyaz etmektedir. Buradaki gönül, dil ve söz ilişkisi aynı zamanda dilbilimdeki derin ve yüzey yapı kavramlarını hatırlatmaktadır.

Dilbilime ait olan derin ve yüzey yapı kavramları, üretici dönüşümsel dilbilgisi takipçilerinden Chomsky'e aittir. Chomsky'e göre, düşünce aşamasındaki düzlem derin yapıyı; düşüncenin dışa vurulma aşaması da yüzey yapıyı ifade etmektedir. İnsan önce düşünce üretmekte, sonra da bu düşünceler dile uygun olarak tümcelere dönüştürülüp söz olarak dışa vurulmaktadır.²⁷⁸ Burada sözün, zihindeki kavramlara, düşüncelere dayandığı görülmektedir. Söz, zihinde isimlendirilmiş

---

²⁷⁶ Culler, **Saussure**, s. 31.

²⁷⁷ Elmalı, **Eski Uygurca Dil Bilgisi Terimleri vibakti-samaz**, s. 20.

²⁷⁸ Akerson, **Türkçe Örneklerle Dile Genel Bir Bakış**, s. 51.

kavramları somutlaştırarak ortaya koymakta ve düşünceleri, iletişimin bir parçası hâline getirmektedir.²⁷⁹

Bu bilgilerden hareketle Yûsuf Has Hâcib'in "Tanrı gönlü ve dili doğru söz için yarattı." beytindeki dil, derin yapıya; söz, yüzey yapıya işaret etmektedir. Burada dili var eden gönül (düşünce) üretici ilkeler dizgesidir; söz için var edilmiş olan soyut cümle yapısı derin yapıyı karşılamaktadır. Söz ise dil tarafından var edilen, düşünceyi iletişim durumuna getiren cümle biçimini yani yüzey yapıyı çağrıştırmaktadır.²⁸⁰ Düşünce söz ile derin yapıdan yüzey yapıya geçerek zihindeki anlamlı bir düşünceye dönüştürmektedir. İşte Tanrı'nın dil ve gönlü (düşünce) yaratmasının nedeni, bu anlamlı düşünce yani sözdür.

Yûsuf Hâcib, Tanrı'nın insanı yaratırken ona fazilet, bilgi, akıl ve anlayış verdiğini de belirtmektedir. Ardından "Ona hem gönül verdi hem de onun dilini açtı; ona güzel biçim, güzel tavır ve hareket ihsan etti." diye belirtmektedir:

köñül bérdi hem me yoritti tilig

uwut bérdi kilik hem kilinçi silig (149)

Yûsuf Has Hâcib burada 'gönül verdi' ifadesiyle, bir önceki beyitte ("Tanrı insanı yarattı, seçerek yükseltti; ona fazilet, bilgi, akıl ve anlayış verdi.") sıraladığı fazilet, bilgi, akıl ve anlayışı, daha geniş bir anlamı kapsayan düşünceyi kastederek köñül sözcüğünü vurgulamış ve bununla birlikte Tanrı'nın insana bir de dil yetisi bahşettiğini belirtmiştir.

Burada köñül sözcüğü ile kastedilen Chomsky'nin bilinç ve zihin dediği şey ile aynıdır. Köñül sözcüğü ile bir düşünce sistemi, bilinç anlaşılmalıdır.²⁸¹ İnsanın yüksek makam sahibi oluşu, Yûsuf Hâcib'in deyişiyle onda köñülün yani aklın ve düşünme yetisinin bulunuyor olmasından kaynaklanmaktadır. Tanrı insana bilinç vermiş, bir de dil kabiliyeti vermiştir. Çünkü dil olmadan düşünce bir anlam ifade etmemektedir. Dilinin açılmasıyla da insanoğlunun biçim, tavır ve davranışları oluşmaktadır.

²⁷⁹ Elmalı, **Eski Uygurca Dil Bilgisi Terimleri vibakti-samaz**, s. 19.

²⁸⁰ Elmalı, "Kutadgu Bilig'de Dil Olgusu ve Dilsel Belirlemecilik", **Turkish Studies**, s. 514.

²⁸¹ Bunun gerekçeleri, **3.2.2. Köñül** başlıklı kısımda ayrıntılı bir şekilde açıklanmıştır.

Kutadgu Bilig'in, Müslümanlığın kabulünden sonra kaleme alınmış olması göz önünde bulundurulduğunda Yûsuf Has Hâcib'in, Tanrı'nın insana verdiği dil kabiliyetini Kur'an'a dayandırdığı söylenebilir. Zira Kur'an'da Allah, "İnsanı yarattı. Ona beyanı öğretti"²⁸² ve "[Allah] Adem'e isimlerin hepsini öğretti"²⁸³ buyurmuştur. Bu beyanların İslamiyet'e dayanan tarafı olması ile birlikte geleneğe dayalı bir yönü de bulunmaktadır. Çünkü en eski dinlerde de aynı görüş yer almaktadır. Hatta benzer şekilde mitolojik görüşe göre de her nesnenin özü adlarda saklıdır.²⁸⁴ Bunların sonucunda insanın dili açılmış, yani insan konuşmuştur. Buna göre insan hem düşünceye hem de dil yetisine doğuştan sahiptir. Yûsuf Has Hâcib de bunu "Ona hem gönül verdi hem de onun dilini açtı; ona güzel biçim, güzel tavır ve hareket ihsan etti." şeklinde dile getirmiştir.

3.3.3.2. Dil, Düşünce ve İnsan Davranışı İlişkisi

Yûsuf Has Hâcib, burada birbiriyle ilişkili şu üç kavramın önemini ortaya koymaktadır: dil, düşünce ve insan davranışı. Dil, düşünce ve davranışlar insanda bir bütün oluşturmaktadır. Biri, diğerlerini de etkileyip belirlemektedir. Vygotsky'ye göre "... dil bir zihinsel fonksiyondur ve düşüncelerimizi, davranışlarımızı diğer zihinsel fonksiyonlara dönüştürmemize eşlik eden psikolojik bir araçtır"²⁸⁵. İmer²⁸⁶'in Lewandowski'den aktardığı üzere dilbilimsel determinizme dayandırılan; bir dilin, onu konuşanın düşünce ve davranışını düzenleyen gücü olduğu hakkındaki bu yaklaşıma, Kutadgu Bilig'de de rastlanmaktadır. Aşağıdaki beyte göre dil ve düşünce, davranışa yansımaktadır.

kişi aslı bilmek tilese açık

köñül til kılınçı bu işke tanuk (4287)

²⁸² Kur'an-ı Kerim Türkçe Meali, "Rahman Suresi/3-4, Elmalılı Hamdi Yazır (Çev.), 26 Nisan 2023 tarihinde <http://www.kuranikerim.com/melmalili/rahman.htm> adresinden erişildi.

²⁸³ ²⁸³ Kur'an-ı Kerim Türkçe Meali, "Bakara Suresi/31, Elmalılı Hamdi Yazır (Çev.), 26 Nisan 2023 tarihinde <http://www.kuranikerim.com/melmalili/bakara.htm> adresinden erişilmiştir.

²⁸⁴ Akarsu, **Wilhelm von Humboldt'ta Dil-Kültür Bağlantısı**, s. 3.

²⁸⁵ Lev Vygotsky, *Thought and Language*, 1934'ten akt. Sakin, **Dil ve Düşünce İlişkisi Sorunu**, s. 38.

²⁸⁶ İmer, "Toplum Dilbilimin Kimi Kavramlarına Kuramsal Bir Bakış ve Dil Türleri", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, s. 214.

“İnsanın aslını açık olarak bilmek istersen, dikkat et, onun düşüncesi²⁸⁷, sözü ve hareketi buna şahittir.”

Yûsuf Has Hâcib bu beyitle insanın karakterinin onun düşünceleri, sözleri ve davranışlarıyla belirlendiğini dile getirmektedir. Bir kişinin özünü anlamak için onun düşünceleri, sözleri ve eylemleri gözlemlenmelidir. Çünkü kişi, düşüncelerini diline ve davranışlarına yansıtır; dilini de düşüncelerine göre şekillendirir.

Dil tarihinde, tıpkı Yûsuf Has Hâcib’in yaptığı gibi dili, insanın özü olarak inceleyen ilk kişi Humboldt olmuştur. Benzer bir biçimde Herder’e göre de dil insanın düşünmesiyle yaratılmış bir şey değil, insanın iç tabiatından fıskırmış bir şeydir. Ancak Humboldt’ta bu dilin insanın özüne ait olduğu anlayışı, daha keskin görünmektedir. Zira ona göre dil, insan tabiatına doğrudan bağlı bir şeydir ve dil olmadan insanın olması da mümkün değildir.²⁸⁸

Yûsuf Has Hâcib’e göre de insanın özünde bulunan dil, düşünce ve davranışı belirlemektedir. Bu bakımdan onun eserinde insanın dili, düşüncesi ve davranışları arasında sıkı bir bağ kurduğu anlaşılmaktadır ve bunların arasındaki ilişki, kişinin karakteri hakkında ipuçları vermektedir. Eğer bir kişinin hareketi, düşüncesi ve sözü de iyi ve doğru olursa bu onun özünde de iyi bir insan olduğuna tanıklık etmektedir.

kılınç edgü bolsa köñül til köni

tüpi aslıña bu tanuk ol anuk (4288)

“Hareketi iyi, düşüncesi ve sözü doğru ise, bu onun aslına-esasına derhâl şahadet eder.”

Bu beyitte Yûsuf Has Hâcib kişinin düşünce, davranış ve sözlerinin uyumlu olması gerektiğini vurgulayarak doğru düşünüp dürüst konuşan ve iyi eylemlerde bulunan bir kişinin gerçekten de doğru ve iyi bir kimse olduğuna işaret etmektedir.

ilig aydı körgil köni er özi

tili köñli birle biriker sözi (862)

---

²⁸⁷ Arat çevirisinde, bu beyitteki köñül sözcüğü düşünce olarak çevrilmiştir. Bu beyitten hareketle Arat’ın da gönül sözcüğünü düşünce manası ile kullandığı söylenebilir. Bu beyitten başka beyitlerde de aynı çeviri görülmektedir: 4288, 2759, 5223.

²⁸⁸ Akarsu, **a.g.e.**, s. 6-9.

Hükümdar, özü doğru olan insanı, dili ve düşüncesi ile sözünün bir olmasından anla dedi.²⁸⁹

kamuğka sewitmek tilese özüñ

köñül til biriktür süçig tut sözüg (4280)

“Kendini herkese sevdirmek istersen, sözün ve fikrin²⁹⁰ birbirine uygun ve dilin tatlı olsun.”

Sözü ve düşüncesi bir olan insanın bu özellikleri onun davranışlarına da yansımaktadır. Böyle insanların söyledikleri şeyler ile düşünceleri arasında bir uyum vardır ve bu, davranışlarında da görüldüğü için bu insanlar tutarlı kişilerdir. Yûsuf Has Hâcib de bu sebeple onların sözünün kıymetli olduğunu vurgulamıştır.

idi yakşı sözler köñül bulmuş er

köñül til birikip yakın bolmuş er (5617)

“Gönül sahibi, düşüncesi ve sözü bir olan dost insan çok iyi söylemiştir.”²⁹¹

Yûsuf Has Hâcib, dilin kişinin düşünme, davranış ve karakterini etkilediğini belirtmektedir ancak dilin tesiri bununla sınırlı değildir. Dil aynı zamanda milletin de düşünme, duyma tarzı, karakteri üzerine tesir etmektedir.

19. yüzyılın başlarında Humboldt da milletlerin karakterlerini anlamak için dillerin çeşitliliği içinde milletlerin çeşitliliğini araştırmıştır. Humboldt, dillerin kendi başlarına ve hür olmadıklarını; bağlı oldukları kültür çevrelerinin özelliklerine göre gelişmekte olduklarını ileri sürmektedir. Hatta insanın söz söyleme kudreti bile milletlerin manevi kuvveti, özellikle de düşünce kuvvetiyle gelişmektedir.²⁹² Çünkü

---

²⁸⁹ Bu beytin tarafımızdan yeni çevirisi yapılmıştır. Arat’ın çevirisinde de yeni çeviriye benzer şekilde köñül sözcüğü düşünmek manası ile çevrilmişti. (“Hükümdar: Bak, kimin düşündüğü ile söylediği bir olursa, işte doğru insan odur dedi.”)

²⁹⁰ Arat bu beyitte köñül sözcüğünü fikir olarak çevirmiştir. Buna göre Arat’ta köñül sözcüğünün karşılığı, bu tezde kullanılan düşünce, zihin manaları ile örtüşmektedir.

²⁹¹ Bu beyitte ise köñül sözcüğü iki kez geçmektedir. Arat bu beytin transkripsiyonunda sözcüklerden birini gönül sahibi, diğerini düşünce şeklinde çevirmiştir. Yine buradan anlaşılıyor ki Arat gönül sözcüğünün bütün manalarına hâkimdir.

²⁹² Akarsu, **a.g.e.**, s. 42.

Humboldt'a göre "Dil aynı zamanda milletin ruhunun (Geist) dış görünüşüdür; milletin dili ruhudur, ruhu da dili"²⁹³dir.

Diller insanın iç tabiatı ile geliştiklerinden milletlerin de özüne tesir etmektedir, bu yüzden milletlerin fikrî özellikleri dilin eylemleri olarak da nitelendirilebilir. Her dilin bu sebeple kendine özgü millî bir formu bulunmaktadır ve milletlerin gerçek yaratmaları da dillerinde görünmektedir.²⁹⁴ Milletin her ferdi de bir biçimde bu millî formun tesiri altındadır. Kutadgu Bilig'de ifade edildiği gibi hükümdar da halkın içindeki mümtaz bir insan olarak milletini yansıtmaktadır. Bu yüzden onun sözleri, düşünceleri ve davranışları da milletine yaraşır biçimde seçkin olmalıdır.

bodunda talu sen talu tut kılık

köñül til köni tut köni tut yoriğ (5223)

"Sen halkın seçkinisin, hareketin de seçkin olsun; düşüncen ve sözün de dürüst ve doğru olsun."

köñül til köni tut kılınçñ bütün

saña kelge devlet bu dünyâ bütün (2759)

"Düşüncen ve sözlerin doğru, hareketin güvenilir olsun, saadet ve bütün bu dünya nimetleri sana gelir."

Düşünce, sözler ve davranışlar birbiriyle uyumlu bir şekilde ve doğru olduğu takdirde kişinin dünya hayatındaki ihsanları artacaktır. Yûsuf Has Hâcib bunu farklı beyitlerde çeşitli şekillerde ifade etmiştir:

köñül til köni tut ay bilge büğü

saña eksümegey üdinde yégü (1743)

"Ey âlim hakîm, gönül ve dilini doğru tut; vakti gelince, yiyeceğin eksik olmaz."

takı bir ajunuğ tutayin tése

---

²⁹³ a.g.e., s. 44.

²⁹⁴ a.g.e., s. 42-43.

könilik bile tut köñül til özün (1748)

“Âhireti kazanmak istersen, özünü, sözünü ve gönlünü daima temiz tut.”

ukuşluğ köni hem silig til sözi

bütünlük bile boldı kılkı tözi (1866)

“Akıllı doğrudur, dili ve sözü yumuşaktır; hareketinin esası doğruluk üzerine kurulmuştur.”

bu beglerke tapmak tilese özüñ

köñül til köni tut küdezigil sözüg (4000)

“Sen beylere hizmet etmek istersen, gönül ve dilini doğru tut, sözüne hâkim ol.”

bayatka sığınğıl kamuğdın üzül

köñül til arığ tut kılınçın süzül (6250)

“Her şeyi terk et, Tanrı’ya sığın; gönül ve dilini temiz tut; hareketini düzelt.”

kulakı sak erse ögi bilgi kéñ

yorıkı tüz erse tili köñli teñ (2481)

Kulağı delik, akıllı ve bilgisi geniş, tavrı ve hareketi doğru, sözü ve düşüncesi²⁹⁵ bir olmalıdır.

Ona göre haciblik; sözü doğru, iyi davranışlı, akıllı, bilgili ve düşünceli olmayı, kısacası sözü ve özü bir olmayı gerektirmektedir. Yûsuf Has Hâcib, hacib olan kimsenin özelliklerini sıraladığı 2481. beyitte, dil ile gönlün uyum içinde olması gerektiğinden bahsetmiştir. Uyum içinde olan dil ile gönül de beraberinde doğru tavır ve hareketi getirecektir. Bu sebeple davranışlarda zihnin etkisi doğal olarak aranmalıdır.

Dil, düşünce ve davranış arasındaki ilişki ele alındığında İslamiyet’le yoğrulmuş Kutadgu Bilig’in üzerindeki Budizm geleneğinin izlerinden de bahsetmek gerekmektedir. Zira “Budizme göre her şey zihinde oluşur ve canlıyı iyiliğe ya da

²⁹⁵Aratın çevirisine bağlı kalmakla birlikte 2481. beytin tarafımızdan yeni çevirisi yapılmıştır.

kötülüğe bu zihin hareketleri sevk eder.”²⁹⁶ Ayrıca Budizm’in emir ve yasakları da dil ve düşünce ile yapılmaktadır.²⁹⁷ Kutadgu Bilig’in köklerinin Budizm geleneğinden gelen bir eser olduğu düşünüldüğünde dilbilimsel determinizm varsayımına benzer bir düşüncenin burada da olduğu fark edilmektedir. Bu beyitlerden dil, düşünce ve insan davranışlarının hepsinin birbiriyle ilişki olduğu açık bir şekilde görülmektedir.

kılınç it yorık tüz özñni küdez

köñül til köni tut kısıurğıl sözüg (4052)

“Hareketini doğrult, tavrını düzelt, kendini gözet; gönlün, dilin dürüst olsun, sözünü kısa kes.”

Yûsuf Has Hâcib, insanın dili ve düşüncesi davranışlarına da yansıtacağı için dilin ve zihnin dürüst olmasını, böylece davranışların da düzelip doğru olmasını niyaz etmektedir.

Bir kavramın karşılığı eğer zihinde varsa onu düşünmek mümkündür. Zihinde bulunmayan bir kavram ile düşünmek, bunu sözcüklerle ifade etmek mümkün değildir. Humboldt²⁹⁸, sözcüğün her ne kadar dili teşkil etmediğini belirtse de dilin manayı en iyi ifade eden kısmı olduğunu söylemektedir. Kavramın zihindeki varlığı ise anlam ile olan ilişkiye yönelmektedir. Çünkü kavramlar, zihnimize belirli bir anlamı ifade eden sembollerdir ve düşüncelerimizi temsil etmektedir. “Dünyadaki nesnelerin, durumların, hareketlerin ve tasavvurların dildeki ifadesi”²⁹⁹ olan kavramlar, “Zihinde aynı veya birbirine yakın kavramlar oluşturan sözcüklerin meydana getirdikleri ortak alan”³⁰⁰ da sözcüklerin anlam ilişkilerinin ortaya çıkmasını sağlamaktadır.

3.3.3.3. Dilin Kullanımı ve Sözcüklerin Anlamı

Kutadgu Bilig’de dil, düşünce ve davranış uyumuna vurgu yapılması; dilbilimde söz ve düşüncenin bir olması, yani dilin kullanımı ve sözcüklerin

²⁹⁶ Tokyürek, “Eski Uygur Türkçesinde “Köñül” Sözü”, **bilig**, s. 247-248.

²⁹⁷ Tokyürek, **a.g.m.**

²⁹⁸ Akarsu, **a.g.e.**, s.20.

²⁹⁹ Özköse, **a.g.t.**, s. 591.

³⁰⁰ **a.g.t.**, s. 592.

anlamları ile olan ilişki açısından ele alınabilir. Kavramlar, zihnimizdeki düşünceleri ve dünyayı anlamamızı ve dilimizdeki sözleri etkiledikleri için dilin, düşünceyle beraber anlam ile de doğal bir ilişkisi söz konusudur. Bu da Chomsky'nin derin yapı-yüzey yapı kavramlarını akla getirmektedir.

Chomsky ve onun izinden giden üretici-dönüşümsel dilbilgisi ekolüne göre, tümce içindeki bağlantıların düşünce aşamasında bulunduğu alt düzleme Chomsky, derin yapı (**deep structure**) adını verir. Düşünceyi dışa vurma aşamasına da yüzeysel yapı (**surface structure**) demektedir. Dışa vurma aşamasına geçmek için, insanların önce düşünce üretmesi, ardından bu düşüncelerini konuştukları dile uygun olarak tümcelere dönüştürmesi gerekmektedir.³⁰¹ Chomsky'e göre derin yapı, cümlelerin anlamını oluşturan önemli bir yapıdır. Yüzey yapı ise bu anlamların dış dünyaya sunulduğu şekildedir ve dilin kullanımıyla ilgilidir. Konuştuğumuz zaman bir düşünce bir cümle içerisine taşınırken; dinlediğimiz zaman sözcükler, zihnimizde anlamlı bir düşünceye dönüştürülmektedir.³⁰²

Chomsky'e göre dil, insan zihninde derin ve yüzey yapıları belirleyen bir üretici ilkeler dizgesidir ve söz ifade edilirken dil edinci belli bir biçimde kullanılmaktadır.³⁰³ Birtakım zihinsel işlemlerin yani dilbilgisel dönüşümlerin sonucu olarak derin yapı, yüzey yapıya bağlanmaktadır. Bu aslında her dilin belirli bir ses-anlam bağıntısı olarak düşünülebileceğini göstermektedir.³⁰⁴ Söz konusu ses-anlam bağıntısı, Yûsuf Has Hâcib'in şu beytinde de dikkatleri çekmektedir:

munu sözledim söz eşitti özüñ

yete baksa köñlüñ açılğa közün (5392)

“İşte ben söyledim, sen dinledin; iyice bakarsan, gönlün ve gözün açılır.”

Burada, konuşan kişinin sözleri yüzey yapıyı temsil etmektedir. Bu sözleri duyan kişi de yüzey yapıda bunların bilincindedir. Ancak beyte göre kişi, söylenen sözleri dikkatle dinler ve manasını iyice anlarsa; sözde, yani yüzey yapıda kalmayıp derin yapıya dikkat kesilirse o kişi bir farkındalık yaşar ve daha iyi bir anlayışa sahip

³⁰¹ Akerson, **Türkçe Örneklerle Dile Genel Bir Bakış**, s. 51.

³⁰² Sakin, **a.g.t.**, s.61.

³⁰³ Elmalı, “Kutadgu Bilig’de Dil Olgusu ve Dilsel Belirlemecilik”, **Turkish Studies**, s. 508.

³⁰⁴ Chomsky, **Dil ve Zihin**, s. 36.

olur. Kişi, sözün altındaki manayı kavradığı takdirde ise daha derin bir anlayışa sahip olmaktadır.

Chomsky'nin derin ve yüzey yapı kavramları ile ifade ettiği kavramları Saussure ise gösterilen ve gösteren ile anlatmaktaydı. O, zihindeki kavrama, yani göstergenin içeriğine gösterilen, gösterilenin dilsel dışı vurumu olan ses zincirine, yani göstergenin somut biçimine ise gösteren diyordu. Saussure'e göre zihinde bir imge olan gösterilen ile bir işitme imgesi olan gösterenin ilişkisi ise o dilin şifresini oluşturmaktaydı.³⁰⁵ Yûsuf Has Hâcib'e göre de kişi, dikkatlice dinler ve söze iyice bakarsa aslında Saussure'ün sözünü ettiği dilin şifresini anlamış olacaktır.

W. Humboldt'un 1830'larda kullandığı terimlerle ifade edecek olursak konuşan kişi, dilin sınırlı araçları ile sınırsız bir kullanım yaratmaktadır.³⁰⁶ Bu sınırsız yaratım derin yapıda kendini göstermektedir ve anlam, esas itibarıyla burada yer almaktadır. "... kelimeler, düşünce ve duygunun yüksek bir hamle aldığı seviyede geniş ve derin bir anlam kazanırlar"³⁰⁷. Yûsuf Has Hâcib de sözler aracılığıyla bu anlam yolunun açıldığını şöyle ifade etmektedir:

muñar meñzer emdi bu beytig okı

sözi ma'nî birle ukulğay takı (2578)

"Şimdi buna benzeyen bu beyti oku; sözü ile birlikte manası da anlaşılır."

batığ yinçge sözler ukayın tése

bularдын eşit söz ukulğay basa (4394)

"Derin ve manalı sözleri anlamak istersen, sözü bunlardan (şairlerden) dinle, anlarsın."

Yani bir metin (sözlü ya da yazılı) okunduğu zaman oluşan sessel ifade yani yüzey yapı, arkasındaki anlamla yani derin yapıyla beraber anlaşılmaktadır. Bu sesli biçimde ifade edilen söz, gösterendir; mana ise gösterilendir.

---

³⁰⁵ Akerson, **a.g.e.**, s. 41.

³⁰⁶ Chomsky, **a.g.e.**, s. 36.

³⁰⁷ Akarsu, **a.g.e.**, s. 21.

Dildeki her birimin bir göstergeden ibaret olduğunu belirten Saussure'e göre göstergeler temsil ettikleri varlığın kendisi değildir. İnsan zihninde birtakım kavramlar oluşturup sonra bu kavramlara bazı adlar yakıştırmaktadır. Bu kavram ve kavrama takılan adlar beraber dilsel göstergeyi oluşturmaktadır.³⁰⁸ Yûsuf Has Hâcib'in "sözü ile birlikte manası da anlaşılır" ifadesiyle Saussure'ün bu dilsel gösterge görüşü uyuşmaktadır. Zira bu ifadede görüldüğü üzere söz ile mananın birlikteliğine vurgu yapılarak gösterilen ile gösterenin birlikte dilsel göstergeyi oluşturduğu anlaşılmaktadır. Yûsuf Has Hâcib de bu ikisinin birlikte göstergeyi oluşturduklarının bilincinde gözükmetedir ve yeri geldikçe sözün, manasıyla beraber anlaşılmasının önemli olduğunu altını çizmiştir:

ay könlüm yarukı hakikat yakın

sözüm ma'nîsin uk yéme ked sakın (4679)

"Ey gönlümün ışığı ve gerçekten yakınım olan insan, sözümün manasını anla ve iyice düşün."

Bir iletişim esnasında sözün ifade edilmesi ile anlaşılması farklı aşamalardan oluşmaktadır. Konuşan kişi, zihnindeki düşünceyi iletmek için önce düşüncesine uygun cümleleri ve bu cümlelere uygun sözcükleri seçmektedir. Sonra seçtiği sözcükleri oluşturan sesleri bir araya getirerek düşüncesini dışarı yansıtmaktadır. Bu bilişsel süreç; konuşmanın, seslerin zihinde anlamlandırılması aşamasında ise aksi yönde bir seyir izlemektedir. Dinleyen kişi, önce algıladığı seslere uygun sözcükleri ve bu sözcüklere uygun cümleleri anlamlandırmakta sonra verilmek istenen düşünceyi kavramaktadır.³⁰⁹

Yukarıdaki beyitle Yûsuf Has Hâcib de sözdeki manayı anlamak için düşünme aşamasının önemi üzerinde durmuştur. Zira mana, zihinde düşünme yoluyla oluşmaktadır. Bir kavramın karşılığı eğer zihinde yer alıyorsa onu düşünmek mümkündür. Zihinde olmayan bir kavramı düşünebilmenin imkânı yoktur. Kavramın zihindeki varlığı da bizi anlama yönlendirmektedir. Dolayısıyla dil ve düşüncenin

³⁰⁸ Akerson, **a.g.e.**, s. 40.

³⁰⁹ Morris, 1996, s. 268'den akt. Özdil, **a.g.t.**, s. 27.

anlam ile de doğal bir ilişkisi söz konusudur. Yûsuf Hâcib dil ve düşüncenin anlam ile olan bu ilişkisinden söz etmeyi ihmal etmemiştir.

eşit emdi bilge sözi ne téyür

sözün yañzatur sözke yinçge ayur (613)

Âlim olan ne der, sözünü dinle; çünkü onun sözleri, sözün içindeki incelikli anlamı açığa çıkarır.³¹⁰

Yûsuf Hâcib'in bu beyitlerinden, zihindeki düşüncelerin dil ile söze döküldüğü zaman var oldukları anlaşılmaktadır. Anlam esas itibariyle düşüncede yer edinmektedir fakat "...anlama dediğimiz şey de ancak dille gerçekleşebilir."³¹¹ Bu nedenle anlam, ancak anlamlı düşüncelerin içinde bulunabilir. Anlamlı düşünceler de bilgi ile yüklü düşünceleri ifade ediyorsa bilgi sahibi kimselerin sözleri, anlamın anlaşılmasına fırsat tanımaktadır.

negü tér eşitgil ukuşluğ tili

ukuşluğ tili açtı ma 'nî yolu (2521)

"Akıllı insan ne der, dinle; akıllının dili mana yolunu açmıştır."

Yani kavrama yeteneği yüksek, bilgi sahibi kişinin sözleri anlam yüklüdür. Bu kimsenin sözleri derin yapıyı açacak niteliktedir çünkü mana yolunu akıl açmaktadır.

Chomsky'nin dil anlayışına göre diller arasında çoğunlukla yüzey yapıda faklar ortaya çıkmaktadır. Çünkü yüzey yapıda her dil, kendi diziliş kurallarını dayatmaktadır. Ayrıca ona göre farklı yüzey yapılar, aynı derin yapıya da sahip olabilirler.³¹² Ancak insanın derin yapıda algıladığı söze yüklediği anlam, o kişinin birikimiyle ilgilidir. Dil ile anlamlandırma, kişinin bireysel birikimlerinden de etkilenmektedir. Dolayısıyla anlam düzeylerinin ortaya çıkmasında akıllı kişilerin de belirleyiciliği vardır.

---

³¹⁰ 613 numaralı bu beytin, Clauson'a dayanarak tarafımızdan yeni çevirisi yapılmıştır.

³¹¹ Akarsu, **a.g.e.**, s. 27.

³¹² Akerson, **a.g.e.**

Anlam düzeyleri, insanlar aynı dili kullansalar bile dilsel davranış açısından farklılık yaratmaktadır. Denkel, bu hususu bir edebiyatçının dili kullanışıyla bir çobanın dili kullanışı arasındaki derin nitelik ve nicelik ayrılıklarını belirterek örneklendirmiştir.³¹³ 2521. beyitte de akıllı olan kişi ve onun belli bir düzeyde olan birikimini yansıtan dili vurgulanmaktadır. Birikimli olan insanın dili, derin anlamı ortaya çıkarmaktadır. Burada mana yolu ile ifade edilen şey, aslında bu derin anlamdır.

Ayrıca akıllı kişilerin, anlam düzeylerinin ortaya çıkmasındaki payının yanı sıra derin yapıya sahip sözü anlayabilmek de bir kavrayış yeteneği ve belli bir birikim gerektirdiğinden Kutadgu Bilig’de bu noktada da akıllı kişilerin yeri üstün tutulmaktadır:

bilig sözledeçi kişi bar üküş

anı bildeçi er maña ked küsüş (207)

Bilgiyi söyleyecek çok kimse var ama bunu anlayacak kişi o kadar çok olmadığı için daha değerlidir.³¹⁴

Burada bilginin sunulması kadar bilginin anlaşılmasının da önemli olduğu ifade edilmektedir. Zira bir konuda çok fazla bilgiye sahip olmak, o konunun tam anlamıyla kavranabileceği anlamına gelmemektedir. Bilgiyi anlayarak derin yapıdaki manasını kavrayabilen kimseler, bu bilgiyi paylaşılanlardan daha değerli olabilirler. O hâlde Yûsuf Has Hâcib'e göre sadece bilgi sahibi olmak yeterli değildir, bunun yanında o bilgiyi anlama kabiliyetine sahip olmak da gereklidir.

3.3.3.4. Düşüncenin Aracı Dil

Anlaşıldığı üzere Kutadgu Bilig’de derin yapı ve yüzey yapı gibi kavramlar bulunmasa bile bu kavramların ifade ettiği düşünce sistemi mevcuttur. Bu bağlamda eserde, dilin düşüncenin aracı olması üzerinde durulmaktadır. Düşüncelerin açığa çıkarılmasında bir vasıta olan dil, bu bakımdan oldukça önemlidir. Dilbilimin dil ve düşüncenin karşılıklı bir etkileşim hâlinde olduğunu kabul etmesi gibi Yûsuf Has

³¹³ Arda Denkel, “Düşünme, Dil ve Anlam”, V. Hacıkadiroğlu (Yayın Yön.), A. Denkel ve E. Sezgin (Yayın Dan.), **Felsefe Tartışmaları 16. Kitap**, İstanbul, Panorama, 1994, s. 44.

³¹⁴ Bu beytin tarafımızdan yeni bir çevirisi yapılmıştır.

Hâcib de bu etkileşimin bilincinde olmalıdır ki düşünce ve dilin birbiriyle ilişkisini gözler önüne sermektedir:

tili uz kerek hem köñüllüg kerek

sözi uz kerek hem ked öglüg kerek (2660)

“Elçi fasih dilli ve gönül sahibi bir kimse olmalı; sözde usta ve akılda üstün bulunmalıdır.”

Dil, düşüncenin bir aletidir ve Humboldt’a göre bunun nedeni dilin düşünceyi yaratmasıdır. Ancak dilin düşünceyi yaratan bir araç olmasının yanı sıra dil kendisi de düşüncenin içinde meydana gelmektedir. Bu da dil ve düşüncenin karşılıklı olarak birbirlerini oluşturdukları anlamına gelmektedir.³¹⁵

Kutadgu Bilig’de de dilin hem düşüncenin içinde hem de düşünce ile beraber var olduğu anlayışı görülmektedir. Dil ile düşüncenin birbiri üzerinde belirleyici bir etkisi olduğu için akılda üstün olmak, sözde de usta olmayı gerektirmektedir. Konuşmada ve ifadede yetkin olmak, adeta düşünce bakımından kuvvetli ve akıllı olmanın bir sonucudur.

ukuşka biligke bu tilmaçi til

yaruttaçi erni yorik tilni bil (162)

“Anlayış ve bilgiye tercüman olan dildir; insanı aydınlatan fasih dilin kıymetini bil.”

Beyitte fasih dilin değeri üzerinde durulmuştur. Çünkü dil, kişinin duygu ve düşüncelerini, anlayışını, bilgi ve hünerini sözlerine dökmesini sağlayan ifade aracıdır. Bu dil de ne kadar fasih yani açık ve düzgün olursa düşünceler o kadar net ifade edilir. Wittgenstein’in ifadesiyle “Düşünce, anlamlı tümce”³¹⁶ ise dil, kişinin düşüncesinde ne varsa, zihninden her ne geçiyorsa hepsini soyut olmaktan kurtararak somut bir zeminde cümleler yani söz aracılığıyla sunmaktadır. Zira kişi ancak dili,

---

³¹⁵ Akarsu, **a.g.e.**, s. 31-32.

³¹⁶ Wittgenstein, **Tractatus logico-philosophicu**, Oruç Aruoba (Çev.), İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1996, s. 43.

sözü vasıtasıyla düşüncelerini ifade etme olanağı kazanmaktadır. Bu yüzden de insanın dilin kıymetini bilmesi gerekmektedir.³¹⁷

Beyte göre düşünceyi ortaya çıkarmanın dil olduğu anlaşılmaktadır. Düşünce dil sayesinde somut bir şekilde var olabilmektedir. Humboldt bunu, dili, düşüncenin gerçekleşmesinin şartı olarak ifade etmektedir. “Dilin asıl olan tarafı, düşüncenin kendini bir gerçekleştirme şartı olmasıdır. ... Önce düşünce vardır, sonra söz gelir denemez. Ancak bir düşünce cümle hâlinde dile getirildiği zaman o düşünce kendi içinde açıklık kazanır”³¹⁸. Yûsuf Has Hâcib de Tanrı’nın insana evvela akıl, anlayış, zihin ve bilgi verdiğini daha sonra da ona, dili ile düşüncesini ifade edebilme kudretini ihsan ettiğini söylemektedir:

köñül bérdi köz hem ukuş ög bilig

aça bérdi sözüüm yorıttı tilig (387)

“[Tanrı] Gönül, göz, akıl, zekâ ve bilgi verdi; dilimi açtı ve bana ifade kudreti ihsan etti.”

Burada da tıpkı Humboldt’un, dili düşüncenin şartı olarak görmesine benzer bir düşünce bulunmaktadır. Buna göre düşüncenin zihinden çıkıp dile döküldüğü vakit varlığı anlam kazanmaktadır. Çünkü dil, insanın zihninden geçenleri, düşünülenleri sunan bir araçtır. İnsan düşüncelerini dil ile ifade etmektedir. Ögdülmüş’in hükümdara söylediği aşağıdaki sözlerde bu açıkça görülmektedir:

bu erdi ay ilig meniñ bilmişim

munukı ötündüm saña ukmuşım (2174)

“Ey hükümdar, benim bildiğim bunlardır; aklımın erdiklerini işte sana arzettim.”³¹⁹

bu erdi ay ilig özüm bilmiş

---

³¹⁷ Zavotçu, “Kutadgu Bilig’de Dil ve Söz”, **Yûsuf Has Hâcib’in Doğumunun 1000. Yılında Kutadgu Bilig Türk Dünya Görüşünün Şâheseri Uluslararası Sempozyumu Bildiriler**, s. 283-284.

³¹⁸ Akarsu, **a.g.e.**, s. 28.

³¹⁹ Arat’ın çevirisinde bu minvalde çok sayıda beyit vardı ancak çalışmanın sınırı gereği burada yalnızca bir örnek vermek yeterli görülmüştür.

munukı ötündüm ayıtmış tuşu (2525)

“Ey hükümdar, benim bildiklerim bunlardır; işte sorulduğu için arz ettim.”

Sapir – Whorf varsayımına göre dil düşünceyi şekillendirmektedir. Bu hipotezin zayıf versiyonu olan dilsel görecelik yaklaşımında dil, zihnin sınırlarını biçimlendirip gerçekliğin temsiliyetini kendi açısından sunmaktadır. Yani dil, düşünceyi belirlemesine rağmen kişinin yetilerine bağlı bir biçimde sınırlı bir etki göstermektedir.³²⁰ Wittgenstein da bunu “Dilimin sınırları, dünyanın sınırlarını imler”³²¹ diyerek vurucu bir biçimde özetlemektedir. Ögdülmiş de burada ‘aklımın erdiklerini işte sana arz ettim’ ifadesiyle zihnindeki fikirlerin, düşüncelerin dili için bir sınır oluşturduğunu ve dile getirebildiklerinin ancak düşüncesindekiler kadar olabileceğini ifade etmektedir. Zira insan, bildiği sözcüklerle düşünebilir, düşünebildiklerini de yine dili ile sunabilir.

Dil, aynı zamanda kişiye ait bir şeydir; kişi, dili kendi sınırları dahilinde meydana getirebilir. Dili kişinin kendisinde sınırlayan ve belirleyen şey, onun tabiatından gelmektedir.³²² Wittgenstein bunu şöyle ifade etmektedir: “Dünyanın benim dünyam olduğu, kendini şurada gösterir ki, dilin (yalnızca benim anladığım dilin) sınırları, benim dünyamın sınırlarını imler”³²³. Ögdülmiş de burada ‘aklımın erdikleri’ ifadesiyle söylediklerinin, kendisine özgü olduğunun farkında görünmektedir. Ögdülmiş aklının erdiği, yani düşüncesinde var olanları dili ile sunabildiğini belirtmektedir. Çünkü insan, kavramlarla düşünmekte ve düşündüklerini sözcükler vasıtasıyla söze döküp ifade edebilmektedir.

Kavramları kullanmadan düşünmek neredeyse olanaksızdır ancak düşünceyi oluşturmak için de kavramlar tek başına yeterli değildir. İnsan, zihnindeki kavramlarla bir şekilde oynayıp bu kavramların arasında ilişkiler kurmaktadır. Düşünceyi dışa vururken ise bu kavramlar üzerinde daha dikkatli durarak bağlantılar oluşturmaya çalışmaktadır.³²⁴ Bu dışa vurum, dil ile olmaktadır. Kavramlarla düşünen insan, onları sözcüklerle dile getirmeye başladığında dil, düşünce için bir

³²⁰ Özdil, **a.g.t.**, s. 24; Sakin, **a.g.t.**, s. 22.

³²¹ Wittgenstein, **Tractatus logico-philosophicu**, s. 131.

³²² Akarsu, **a.g.e.**, s. 39-40.

³²³ Wittgenstein, **a.g.e.**, s. 133.

³²⁴ Akerson, **a.g.e.**, s. 60.

pencere olmaktadır.³²⁵ Dolayısı ile dil ve düşüncenin birbirinden ayrı ve ilişkisiz olduğu düşünülemez.

bağırsak bayat kör üdürmüş kulin

kişedi ukuş birle kılın tilin (1838)

Merhametli Tanrı seçmiş olduğu kulunun karakterini ve dilini akıl ve anlayış ile bağlı kılmıştır.³²⁶

Bu beyitte; dilin, aklın bir görünmesi olduğunu savunan Alman düşünür J. G. Hamann'inkine benzer bir düşünce bulunmaktadır. Hamann'a göre akıl dildir. Dil olmasaydı akıl da düşünce de olmazdı. Çünkü dil, akılı ortaya koyabilen şeydir. Düşünceler ancak dil ile parlaklık kazanarak gerçekleşebilirler.³²⁷ Kutadgu Bilig'de bilinç sayesinde dilimizden çıkanların ve davranışlarımızın belirlendiği arz edilen bu beyte göre dil; akıl ve düşünce sayesinde vardır. Buna göre kişinin davranışları ile dili, akla bağlıdır ve birbirini belirlemektedir.

Bir şey dil ile ifade edilmeden önce zihinde bir ön düşünce oluşmaktadır. Bu ön düşünce, dışa vurma ile yani dile getirme yoluyla bir tümce şeklini almaktadır. Bir varlıkla bir eylem ve bir oluş arasında ilişkiyi kuran zihindeki bu düşünceler, dilsel bir kalıbı seçerek tümce aşamasına geçmektedir. Bu, her tümcenin zihindeki bir önermeye dayandığı anlamını taşımaktadır. Buna göre her tümcenin arkasında iletilmek istenen bir önerme yani düşünce vardır. Dil de bu düşüncelerin sunulması imkânını vermektedir.³²⁸ Bunun yanında düşünme de ancak dil vasıtasıyla olmaktadır.

3.3.3.5. Düşüncenin Dili Belirlemesi

Dil düşüncenin bir sonucu olarak meydana gelirken bir yandan da dilin kendisi düşüncüyü oluşturmaktadır. İşte bu dil sayesinde insan zekâsı, müşahhaslıktan mücerrede yükselerek gelişmektedir. Dilsiz bir düşünce, birtakım hayallerin zihinde

---

³²⁵ Kıran, **Dilbilime Giriş: Dilbilim Tarihi-Yapısal Dilbilim- Ferdinand de Saussure Sonrası Dilbilim-Sözcelem Kuramları**, s. 64.

³²⁶ Bu çalışmada, 1838 numaralı beytin Clauson'un *bound* ifadesinden yararlanılarak tarafımızdan yapılan çevirisi uygun görülmüştür.

³²⁷ Akarsu, **a.g.e.**, s. 6.

³²⁸ Akerson, **a.g.e.**, s. 81.

canlandırılması ile bazı nesne, şekil ve görebildiğimiz dünyadan ibaret kalırdı ki bu da gelişmeyen, sınırlı bir düşünce anlamına gelirdi.³²⁹

İnsan, zihninde hangi düşüncelere sahipse dışarıya da ancak onu vuran bir varlıktır. Bunu yansıtan çok yerinde bir tabir vardır: Üslub-u beyan aynıyle insan. Kişi aklındakileri, sözleri ile dışarı aksettirmektedir. Ne düşünüyorsa dili de onu söylemekte ve gönlündekiler söz olup dilinden dökülmektedir. Yûsuf Has Hâcib'in yazdıklarından anlaşılıyor ki bu anlayış on birinci yüzyılda da geçerlidir.

köñülde kiterse kör oç keklerin

tilinde yorıtsa köñülde barın (3428)

“Öç ve kibri gönülden atmalı, gönlünde ne varsa, dilinde de o olmalıdır.”

köñülde negü erse ârzû tilek

ağiz açsa barça tilin sözde ol (3481)

“Gönülde arzu ve dilek ne ise, insan söze başlayınca, daima ondan bahseder.”

Yûsuf Hâcib, insanın düşüncesinde, zihninde ne varsa onu söylediğini dile getirmektedir. Şu beyit, Yûsuf Has Hâcib'in bu fikrinin görüldüğü güzel örneklerden biridir:

kimi sewse ermiş köñül ârzûlap

tilin sözde atı yorır söz ulap (3478)

“Gönül arzulararak, kimi severse, her sözde onun adı dilinden düşmezmiş.”

Bu beyte göre insan, birini gerçekten sevdiğinde dili onun adını zikretmektedir. Çünkü kişi, sevgi duyduğu kişiyi zihninde devamlı olarak düşündüğü için dili de hep onu ve onunla ilgili sözleri söylemektedir. Bu bakımdan günümüzde “Dervişin fikri neyse zikri de odur.” şeklindeki deyim; 3428, 3481 ve 3478. beyitleri daha da anlaşılır kılmaktadır. Bu deyim, kişinin aklındaki düşüncelerin onun konuşmasında kendini duyurduğunu ifade etmektedir. Tıpkı söz konusu deyimdeki gibi Yûsuf Has Hâcib de gönülde olanın, yani zihinde olanın kişinin diline

---

³²⁹ Ayhan Songar, **Dil ve Düşünce**, İstanbul, Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Psikiyatri Kliniği Vakfı Yayınları, 1986, s. 11.

yansıdığını belirtmektedir. Bu beyit adeta Wittgenstein'in "...konuşmak bir hareketin, eylemin veya yaşam biçiminin bir parçasıdır"³³⁰ ifadelerini de karşılar niteliktedir.

Whorf'un da ifade ettiği gibi kişi, dünyayı dilinin imkânları dahilinde zihninde kavramlara ayırarak düzenlemektedir ve ona, kendine göre anlamlar yüklemektedir.³³¹ Nasıl ki düşüncede olanlar dile yansır, sözde vücut bulursa düşüncelerin belirlenmesi de dil ile sağlanmaktadır.

3.3.3.6. Bilginin Aracı Olarak Dil

Kutadgu Bilig'de dil, gönül kavramları ile birlikte bilgi, akıl, anlayış kavramları da sıklıkla tekrarlanmaktadır. Yûsuf Has Hâcib bilgi ve dili bir hayli önemsemektedir. Düşünceyi belirleyen dil, bilginin bir aracı olması bakımından da oldukça önemlidir. O, dili aynı zamanda bilginin iletilmesi için olmazsa olmaz bir araç olarak göstermektedir. Söze dökülmeyen bir bilgi, çevresinde bir anlam ifade etmeyeceği için faydalı da olmayacaktır.

biliglig çıkarmasa bilgin tilin

yarutmaz aniñ bilgi yatsa yılın (214)

“Bilgili bilgisini dili ile meydana çıkarmazsa; yıllarca yatsa bile, onun bilgisi muhitini aydınlatmaz.”

Bilginin bilgisinin kıymeti, onu dili ile sözlere dökmesindedir. Söz ile ifade edilmeyen bilginin bir kıymetiharbiyesi yoktur. Zira dil ile ifade edilmeden zihinde kalan bilgi, hiçbir şey ifade etmeyecektir. Yûsuf Has Hâcib burada bilgi ile dil arasında ilişki kurarak aslında dolaylı bir biçimde dil ile düşünce arasındaki ilişkiye de değinmektedir.

Yûsuf Hâcib'in nezdinde bilgili insanın sözü çok değerli bir servettir. Kişinin gönlünden geçen düşünceleri, dili ile belirlendikten sonra kişi, mevcut düşüncelerini sözleri ile dışarıya vurmaktadır. Burada dil ile düşüncenin ilişkisindeki etkinin sınırları önemlidir. Sapir – Whorf hipotezinin zayıf versiyonuna dayandırılabilir

³³⁰ Ayhan Selçuk, “Sosyal Bir Davranış Biçimi Olarak Dil”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 17, 2007, s. 505.

³³¹ Whorf, **Language, Thought, And Reality**, s. 213.

biçimde kişi; dilinin düşüncesini, düşüncesinin de dilini belirlediği ölçüde bilgiye sahiptir ve dil ancak bilgisi dahilindekileri sunmaktadır. Yûsuf Hâcib için söz ile ortaya dökülen bu bilgi değerlidir.

yéme yakşı aymış biliglig sözi

biliglig sözi körse barçın tözi (555)

“Yine bilgili ne güzel söylemiş; bilen insanın sözü, dikkat edersen, değerli bir metâa benzer.”

Bilgili kişinin sözünün önemine dikkat çeken Yûsuf Has Hâcib, bilgili kimsenin dilinin de güzel söz söyleyeceğini ortaya koymaktadır. Aynı zamanda bilgili kimsenin bilgisini saklı tutamayacağını ve onun bilgili olduğunun öyle ya da böyle sözlerinden anlaşılacağını belirtmektedir.

yıparlı biliglig teñi bir yañı

tutup kizlese bolmaz özde öñi

yıpar kizlese sen yidi belgürer

bilig kizlese sen tilig ülgüler (311-312)

“Misk ve bilgi birbirine benzer; insan bunları yanında gizli tutamaz. Miski gizlersen, kokusundan belli olur; bilgiyi saklarsan, dili ayarlamasından belli olur.”

Yani bilgili olan insan, bir şekilde sözlerinde bilgisini açık etmektedir. Nasıl ki bir miskin gizlense bile kokusuyla varlığı anlaşılabilir; bilgi de tıpkı misk gibidir, ne kadar saklı gibi görünse de dili belirleyen bir şey olduğu için kişi konuşmaya başladığı an onun sözlerinden bilgisi anlaşılmaktadır. Burada bilginin dili ayarlamasından söz eden Yûsuf Has Hâcib, dilbilimde dilin düşünceyi belirlediği anlayışına da bir kez daha yaklaşmaktadır.

Walter J. Ong, sözlü kültürde bir konu üzerinde enine boyuna düşünmenin iletişime bağlı olduğunu dolayısıyla da insanın anımsayabildiği kadarını bilebileceğini dile getirmektedir. Böyle bir kültürde düşünme ve bilgiyi aktarma da

tamamen belleğe dayalı biçimde gerçekleşmektedir.³³² Kutadgu Bilig'in yazıldığı 11. yüzyılda, artık her ne kadar yazıya geçirme konusunda başarı sağlanmaya başlanmış olsa da Türk milletinin hâlâ sözlü kültürün hakimiyeti altında olduğu söylenebilir. Dolayısıyla Yûsuf Has Hâcib'in de sözlü kültürdeki söz konusu bu anlayışın bir sonucu olarak insanın aklında kalanlar kadarıyla bilgisini aktarabileceğini ifade ettiği söylenebilir. Dilin düşünceyi belirlemesi gibi, düşüncenin bir ürünü olması dolayısıyla bilgiyi de dil belirlemektedir.

Dilbilimsel determinizm hipotezini üç farklı şekilde ortaya koyan Miller ve McNeill, bunlardan birincisinde dilin düşünceyi kesin olarak belirlediğini öne sürmüşlerdir. İkincisinde dil, düşünceyi keskin biçimde belirlemekten çok, algıları etkilemektedir. Üçüncüsünde ise dil ancak dil kodlu işlerde belirleyicidir.³³³ Miller ve McNeill'in, varsayımın ikinci olarak ortaya koyduğunu iddia ettiği şey de bu düşünceye benzemektedir.

Bilgi, insan zihninin vakıf olduğu düşüncelerin belli bir sistemle birikmiş ve anlamlı ilişkiler sonucunda oluşturduğu şeydir. Bilgi zihin ile idrak edilen, düşünce ile geliştirilen ve üretilendir. Özetle bilgi, bir “düşünce ürünü”³³⁴dür. Bilgiyi aktarma işlevi ise iletişim kurma ve düşünceyi geliştirme işlevleri ile birlikte yine dilin görevidir.³³⁵ Kutadgu Bilig'de de bilgi ve dilin ilişkisine değinen çok sayıda beyit bulunmaktadır. Yûsuf Hâcib eserinde dili, bilgiyi ifade etmedeki en önemli araç olarak göstermektedir. Hatta eserin adından da anlaşılacağı üzere bilgi, mutlu olmanın da kaynağıdır.³³⁶

bilip sözlese söz biligke sanur

biligsiz sözi öz başini yéyür (170)

“Söz, bilerek söylenirse, bilgi sayılır; bilgisizin sözü kendi başını yer.”

---

³³² Walter J. Ong, **Sözlü ve Yazılı Kültür: Sözü'nün Teknolojileşmesi**, Sema Postacıoğlu Banon (Çev.), Metis Yayınları, 1993, Bölüm III Sözlü Kültürün Dinamiği.

³³³ Elmalı, “Kutadgu Bilig'de Dil Olgusu ve Dilsel Belirlemecilik”, **Turkish Studies**, s. 509.

³³⁴ “İnsan zekâsının çalışması sonucu ortaya çıkan düşünce ürünü, malumat, vukuf.” (TDK Güncel Türkçe Sözlük)

³³⁵ Akerson, **a.g.e.**, s. 19.

³³⁶ Elmalı, **a.g.m.**, s. 512.

Bu beyitte dil, düşünceyi belirleme işlevinden ziyade bilgiyi aktarma işlevi ile ön plana çıkmaktadır. Bu beyitten öyle anlaşılıyor ki, bilgili olmak ve söylediklerinin bilincinde olarak bu bilgiyi aktarmak çok önemli bir erdemdir. Burada bilgili kimsenin sözünü bilerek söylemesi gerektiği vurgulanırken bilgi sahibi olmayan kişinin sözünün ise kendisine ancak zarar getireceği haber verilmektedir.

Yûsuf Has Hâcib, *bilip sözlese söz biligke sanur / biligsiz sözi öz başini yéyür* (170) beyti ile aynı zamanda bilgiye bir tanım da getirmiştir. Ona göre bilgi, bilerek söylenen sözün bir sonucudur. Burada Saussure'den hareketle toplumsal olan dilin bireysel olan sözü oluşturduğu ve sözün de düşünceleri oluşturduğu bilgisi akıllara gelmektedir. O hâlde bilginin söz ve dille karşılıklı bir ilişkisi söz konusudur.

Kutadgu Bilig'de olduğu gibi Sapir – Whorf hipotezine göre de bilginin önemi büyüktür. Zira bilgi, dile biçim veren mekanizmalara bağlı durumdadır. Bilgi, oluşturulduğu dil her neyse o dil içinde bilişsel süreçlerle uyumlu hâle getirilmesinin ardından meydana gelmektedir.³³⁷ Burada, bilginin aslında dilin kontrolünde olduğuna dikkat çekilmektedir. Doğal olarak dil, düşünceyle birlikte bilgiyi de etkilemektedir. Hatta Elmalı'nın belirttiği üzere “söz bilerek söylenirse, bilgi sayılır” ifadesi, Sapir – Whorf hipotezindeki, “insanların algılama ve düşünmesini dil biçimlendirir” anlayışının 11. yüzyılda dile getirilmiş hâlidir.³³⁸

Bununla birlikte Yûsuf Has Hâcib, bilgisiz bir zihnin değerinin olmadığını ve zihnin tek başına hiçbir anlam ifade etmeyeceğini de eserinde yeri geldikçe vurgulamıştır.

biligsiz yürek til negüke yarar

bilig birle suw teg kamuğka yara (6606)

“Bilgisiz yürek ve dil neye yarar; bilgi ile, su gibi, her kese faydalı ol.”

Yûsuf Has Hâcib, daha önce köñül sözcüğü ile ifade ettiği zihni, burada yürek sözcüğü ile vermiştir. Bu beyitte, bilgisiz yürek ile kastedilen zihin olmalıdır. Yüreğin akla ilk gelen kalp manası ile algılanması bu beyit için söz konusu

---

³³⁷ Özdi, **a.g.t.**, s. 23-24.

³³⁸ Elmalı, **a.g.m.**, s. 512.

olmamalıdır. Zira bilgisiz kalp olamayacağı için buradaki yürek sözcüğü ile tıpkı köñül sözcüğünde olduğu gibi zihin, bilinç kastediliyor olmalıdır.³³⁹ Bilgi ve dil arasındaki ilişkiyi Yûsuf Has Hâcib eserinde çok yakından ele almıştır. Çünkü dil; insanların bilgiyi ifade etmelerini, karşısındaki kişiyle bilgisini paylaşmasını sağlayan araçtır. Dil, bilginin ifadesini sağlayan bir araç olmasının yanı sıra dili de anlamlı kılmaktadır çünkü zihinden paylaşılacak yani dışa vurulacak içeriği sağlayan da bilgidir.

Düşünce tarihinde dili, bilginin değeri olarak inceleyen ilk kişi Platon, dili bilginin temeli olarak kabul etmiştir. Herder dili, duyular ve düşünceler bakımından incelemesine rağmen bilgi açısından da değerlendirmiştir.³⁴⁰ Aslında Humboldt'a kadar dil, yalnızca bir bilgi aracı olarak incelenmiştir. Yani dil, yalnız kendi varlığı ile bilim dünyasında Humboldt'a gelinceye kadar kabul görmemiştir. Humboldt'la birlikte ise dil, tarih içinde incelenerek ikinci derece varlık olmaktan kurtarılmıştır.³⁴¹

Humboldt dili, yalnızca düşüncenin iletme aracı olarak görmez; aynı zamanda dilin yaratıcı yaşam ilkesinin gereği olarak düşünceyi meydana getiren bir etken olduğunu belirtmektedir.³⁴² Bu da bilginin oluşmasına imkân tanımaktadır. Vendryes bilginin düşünceleri anlamlı hâle getirmesini şöyle açıklamaktadır: “İnsan, nesnelerin varlığını ancak onları adlandırarak kavrayabilmiştir. Dünya, düşünce düzlemine aktarıldığında bir karışıklıklar bütünü olmaktan çıkar. Çünkü bilgi, her nesneyi içinde boğulduğu kütlede çekip çıkararak bu karışık bütüne düzen getirmek, onu anlaşılır kılmak demektir”³⁴³. Yani dünya algılandığı şekliyle zihinde düşünceler oluşturmaktadır. Dünyayı algılama; insanların nesneleri kavramsallaştırması yoluyla zihinde oluşmaktadır ve insan zihnindeki düşünceler anlamlı hâle gelerek bilgiyi meydana getirmektedir. Bilginin dışa vurulması ise yine dil yoluyla sağlanmaktadır.

Kişi, dış dünyadan edindiği bilgileri sözleriyle dile getirmektedir; yani konuşarak kendini ifade etmektedir. Fakat iki türlü insan vardır ki bunlar konuşamaz:

---

³³⁹ Ancak Kutadgu Bilig'de yürek sözcüğüne zihin, bilinç anlamı ile bu beyit dışında rastlanılmamıştır.

³⁴⁰ Akarsu, **a.g.e.**, s. 4.

³⁴¹ **a.g.e.**, s.67.

³⁴² **a.g.e.**, s. 62-65.

³⁴³ Özdil, **a.g.t.**, s. 29.

bilgi sahibi olmayan ve konuşma yeteneğinden yoksun olan kimse. Öyleyse bilgili insan sözünü muhakkak söylemeli, konuşmayı ihmal etmemelidir.

meger iki törlüg kişi ol bilin

birisi biligsiz birisi ağın (969)

“Bil ki, ancak iki türlü insan konuşmaz: biri bilgisiz, biri de dilsiz.”

Dilsiz olan kişi, dili ifade yeteneği olmadığından konuşamaz; bilgisiz ise söylediklerinin aslı olmadığı için konuşamaz, konuşmamalıdır. Yûsuf Has Hâcib, aslında bilgisiz olan kişinin tıpkı dilsiz bir kimse gibi olmasını ve konuşmaması gerektiğini ifade etmiştir. Çünkü bilgisizin dili sözünü saklayamaz, yerli yersiz ve olur olmadık pek çok şeyi söyleyebilir.

ağın kendü berklig tili sözlemez

biligsiz tili ol sözün kizlemez (970)

“Dilsizin dili konuşmaz, bilgisizin dili de sözünü saklayamaz.”

Bilgisiz dilinde bilgisizliğini gizleyemez, sözlerinden onun bilgisiz olduğu hemen anlaşılmaktadır. Bu nedenle bilgisiz kişi konuşmamalıdır. Çünkü bir konuda bilgi sahibi olan kişi, bilgisi olmayan kişiye göre daha iyi bir şekilde analiz yapmakta ve bilgiyi daha anlamlı şekilde sunabilmektedir. İnsan ne kadar bilgiye sahip olursa dili de o kadar iyi kullanmaktadır. Şayet Yûsuf Has Hâcib’in bahsettiği gibi bilgi sahibi değilse doğru ve derinlemesine bilgi vermesi mümkün değildir. Bu yüzden de adeta dilsiz olmalıdır.

biligsiz tili tutçı berklig kerek

biliglig kişi tilke erklig kerek (971)

“Bilgisizin dili daima kilitli olmalı ve bilgili insan da diline hâkim bulunmalıdır.”

Bu beyte göre, bilgisiz kimse nasıl ki dilini tutmalıysa, bilgili de bilgisine güvenerek her sözü söylememeli, dilini kontrol etmesini bilmelidir. Dil, düşünceleri ve bilgiyi ifade ederken kullanılan bir araç olması dolayısıyla bilgi ile dil yakın ilişki içindedir.

3.3.3.7. Dünyayı Algılama Biçimi

Bir insanın sahip olduğu bilgi seviyesi dili kullanımına da yansımaktadır. Zira dil, her zaman insanın bilgisi dahilindekileri ifade edebilir. Yani düşüncenin sınırları dilin sınırlarını, dolayısıyla da sunulan bilginin sınırını belirlemektedir. İnsanın düşüncesinin ve bilgisinin sınırlarının, dilinin sınırlarını belirlediği; Kutadgu Bilig’de hükümdarın şu sözleriyle ifade edilmektedir:

ilig aydı men söz ayıttım saña

sen öz bilmişñ sözni aydıñ maña (3161)

“Hükümdar: Ben sana bir şey sordum, sen de kendi bildiğini bana söyledin, dedi.”

Bu noktada Wittgenstein’in sözleri akla gelmektedir. Ona göre dünyanın benim dünyam olduğu; dilin sınırlarının, benim dünyamın sınırlarını imlemesinden anlaşılmaktadır. İnsan, dünyası kadardır.³⁴⁴ Yani düşüncesi ve dünya görüşü kadar var olabilmekte ve kendini ifade edebilmektedir. Yûsuf Has Hâcib, Wittgenstein’in düşünceleri ile örtüşüyor görünmektedir:

munu bilmişimni ayu bérdim uş

sözüm işke tutğıl yarın kelge tuş (3679)

“İşte ben bildiklerimi sana söyledim; sözüme göre hareket edersen, yarın karşılığını bulursun.”

Bu beyitten kişinin dünyasının sınırlarının, onun bildikleri ölçüsünde olduğu ve dolayısıyla kişinin bilgisi kadarını dili ile ifade edebileceği anlaşılmaktadır. Kutadgu Bilig’de vurgulanan husus, kişinin duygu ve düşüncelerini, bilgisini dil ile söze dökmesidir. Dil, kişinin gönlündeki düşüncelerin meydana çıkmasına vesile olan bir ifade aracıdır. Zira insan dili ve sözü ile kendini ifade edebilmektedir. Çünkü düşüncesindekiler sözde vücut bulabilmektedir. “Şüphesiz kavram ve kelime

---

³⁴⁴ Wittgenstein, **Tractatus logico-philosophicu**, s. 133.

düşünme ve sözde tamamen birlikte bulunurlar. Dil olmadan her düşünce karanlıktır”³⁴⁵.

negü erdi sözler tilin sözlemiş

maña ayğil emdi eşitmiş ömiş (3848)

“Ağızdan söylediği sözleri nedir; işittiklerini ve düşündüklerini şimdi bana söyle.”

Burada işitilenler, ağızdan söylenen sözlerdir ve bu sözler zihinden dışarıya aktarılan düşüncelerdir. Dili belirleyen düşünce, bir yandan dil ile de belirlenmektedir. Zira dil üzerine düşünüldüğü zaman bile düşüncelere müdahale eden tek şey yine dilin kendisi olmaktadır.³⁴⁶ Tükel Kılıç³⁴⁷,ın Menze’den aktardığı üzere Humboldt dili üç açıdan ele alınabilecek bir fenomen olarak görmüştür. Menze’ye göre bunların biri dilin insanın dışı vurumu olmasıdır.³⁴⁸ Yûsuf Has Hâcib de “düşündüklerini şimdi bana söyle” ifadesiyle, dilin bir dışı vurum aracı olduğunu vurgulamaktadır. Dil, iletişimin temeli olmasına rağmen varlığı yalnızca iletişim maksatlı değildir. Çünkü insan, dili aracılığıyla hissettiklerini, düşündüklerini, isteklerini, anladıklarını iletebildiği için aslında bilgisini de paylaşmaktadır. Kutadgu Bilig’de sözlerin, zihindeki bilgilerin çerçevesinde söylendiği şu beyitle ifade edilmektedir:

ayur söz yorıdı neçe törlügün

ol aydı men aydım ukuşun öğün (3850)

“Aramızda kaç türlü söz geçti; onun akıl ve idrak dairesinde söylediği sözlere ben de öylece cevap verdim, dedi.”

Burada sözlerin akıl ve idrake bağlı olarak söylenmesi vurgulanmıştır. Sözlerin ifade edilmesi için akıl, bilgi ve anlayışın varlığına ihtiyaç olduğuna işaret etmektedir. Kişi düşüncesinin, bilgisinin el verdiği ölçüde söz söyleme kabiliyetine

---

³⁴⁵ Akarsu, **a.g.e.**, s. 20.

³⁴⁶ Murat Elmalı, “Diller mi Bozuluyor Türkçe mi?”, **düşünce dergisi**, S: 17, 2022, s. 43.

³⁴⁷ Yeşim Tükel Kılıç, “Wilhelm von Humboldt’ta Ulusal Kimlik ve Dil Sorunsalı: Yabancılığın İçinden Bütün’e Ulaşma Çabası”, **Studien zur deutschen Sprache und Literatur**, 1, (21), 2009.

³⁴⁸ Diğerleri ise dilin belli bir ulusa aidiyeti belgelemesi ve dilin insanı insan yapan bir özellik olmasıdır. (Tükel Kılıç, **a.g.m.**)

sahiptir. Vendryes³⁴⁹'in de söylediği gibi her dil, gerçekliği kendi penceresinden yorumlamaktadır. Çünkü dil, kendi yarattığı gerçekliği zihne yansıtmakta ve zihin, dilin işleyişine teslim olmaktadır. Böylece dünyayı algılama biçimimiz de dilden etkilenmektedir. Bu, kişinin dünyayı algılama biçimini ifade ettiği gibi toplumu da kapsamaktadır. Zira “Kendini, kendi dili ile tanımlayan her millet o dilin sınırlarını ve o dil ile yapacaklarını yine kendisi belirler”³⁵⁰.

Bu konu, akla dilbilimsel görecelik ilkesini getirmektedir. Dilbilimsel görecelik ilkesine göre bir milletin dili, o milletin dünya görüşünden bağımsız değildir. Milletin dünya görüşü, onun dilini belirleyip geliştirmektedir. Bu dünya-görüşü ile ortaya çıkan dil, kendini şekillendirerek düşüncenin elbisesi olmayı başarmakta ve böylece milletin dünya görüşünü temsil eden her türlü düşüncüyü dile getirebilir hâle gelmektedir.³⁵¹

Bu durum bizi her bir bilgi ve gerçekliğin o dilin kendi sınırları içerisinde bir anlam taşıdığı sonucuna götürür. Bu nedenle de düşüncenin veya hakikatin evrenselliği XIX. yüzyıldan itibaren sorgulanabilir hale gelmiştir. Yani önemli olan yalnızca gerçekliğin keşfedilmesi değil, söz konusu gerçekliğin dilin kod ve sınıflandırmalarına uygun olarak uyarlanmasıdır. Çünkü çok boyutlu olan gerçekliği bir tek dilin standardına indirgeyemeyiz. Dolayısıyla XX. yüzyıla kadar geçerliliğini korumuş olan insan aklının birliği tezinin dayanakları böylelikle sarsılmaya başlamış ve mantıkçıların savunageldiği dil-düşünce-varlık özdeşliği de önceki dönemlerdeki hâkimiyetini kaybetmiştir.³⁵²

Dış dünyadan edindiği bilgiyi işleyerek hatırlama, düşünme, öğrenme gibi süreçlerin gerçekleşmesini sağlayan insan zihni; kişilerin kendilerini ve dünyalarını anlamalarına, belli bir düşünce sisteminin oluşmasına ve dünya görüşlerinin oluşmasına katkıda buldukları için milletin kullandığı dil de onu kullanan milletin zihin yapısını ve düşünce sistemini ortaya koymaktadır. Bu bakımdan “Dil, millet

---

³⁴⁹ Vendryes, Dil ve Düşünce, Çev. Berke Vardar, İstanbul, Multilingual, 2001, s. 39'dan Akt. Öznil, **a.g.t.**, s. 24.

³⁵⁰ Elmalı, “Düşünceden Dile, Dilden Bilim ve Felsefe Diline Türk Dilinin İlk Örnekleri”, **Bilim Felsefesi Yazıları-I Bilim Dili ve Bilim Anlayışı**, s. 92-93.

³⁵¹ Akarsu, **a.g.e.**, s. 33.

³⁵² Öznil, **a.g.t.**, s. 24-25.

denilen sosyal varlığı birleştiren ve fertler arasındaki duygu ve düşünce birliğini vücuda getiren unsurdur”³⁵³.

Eserin başında *biliglig çıkarmasa bilgin tilin / yarutmaz anıñ bilgi yatsa yılın* (214) şeklinde ifade edildiği gibi akıllı kişi, bilgisini dili ile açığa vurmalıdır, yoksa onun bilgisi bir kenarda değersiz olarak kalır. Çünkü bilginin değeri, bilgisini söze dökmesinden anlaşılmaktadır. Akıllı kimsenin suspus olup bilgisini zihninde saklaması, olmaması gereken bir iştir ama eserin yazıldığı dönemde birçok şey gibi bu da değişmiştir. İşte bu sebeplerle eserinde zamanenin bozukluğundan şikâyet eden Yûsuf Has Hâcib, insanların düşünceleri ile dillerinin uyumsuz bir hâlde bulunmasından da mustariptir.

ajun kılkı barça adın boldı kör

kişi köñli tilde öñin boldı kör (6465)

“Dünyanın tabiatı tamamen değişti, insanların gönlü ile dilleri birbirine uymuyor.”

Türkler, İslamiyet’i kabul etmeden evvel Budizm, Maniheizm gibi dinlerin terimleri ve kavramları ile düşünmekteydiler ve zihinlerindeki o kavramlar, sözcükler dillerinde de yaşamaktaydı. İslamiyet’in benimsenmesinden sonra ise bu dilin temel dili olan Arapça sözcükler ve kavramlar Türkçeye yerleşmiştir.³⁵⁴ Yani Eski Uygur dönemindeki yaşayış ve dil, Karahanlı Türkçesi döneminde İslamiyet’in etkisiyle farklılık göstermiştir. Ancak Karahanlılar döneminde İslâmiyet’le gelişen yeni hayat tarzı, bir yandan eski Türk kültürüne ait unsurları da sürdürmeye devam etmiştir. Bunlar bazen eski ile yeninin terkibi, bazen çatışması olarak görünürken kimi zaman da eskinin muhafazası olarak belirmiştir.³⁵⁵

Yûsuf Has Hâcib’e göre insanlar artık değişmiştir ve bu değişiklikler dolayısıyla onların düşünceleri ile dilleri birbirine uymamaktadır. Hatta öyle ki zamanın getirdiği değişikliklerin sonucu olarak bir dönemin ihtiyarının sözleri ve

---

³⁵³ Ekinci Akça, **a.g.t.**, s. 45.

³⁵⁴ Aksan, **Her Yönüyle Dil: Ana Çizgileriyle Dilbilim**, s. 137.

³⁵⁵ Nuraniye Hidayet Ekrem, “Yûsuf Has Hâcib Devrinde Kâşgar Kutadgu Bilig’in Yazıldığı Çevresel ve Bilimsel Arka Plan”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, C: 13, S: 4 (Yusuf Has Hacib Özel Sayısı), 2016, s. 33-34.

düşüncesi zamanının gencinden çok farklı kalmaktadır. Genç, ihtiyarın; ihtiyar da gencin hem düşüncesini hem dilini anlamakta güçlük çekmektedir. Ancak dil yaşayan bir şeydir. Bu sebeple her gün değişmekte ve gelişmekte, hiçbir zaman aynı kalmamaktadır. Dolayısıyla bir ihtiyar ile bir gencin düşünceleri ve dilinin de aynı kalması beklenmemelidir. O hâlde Sapir – Whorf hipotezine göre dil ile belirlenen düşünce ve dünya görüşü; her dönem için geçerli kabul edilmelidir. Yani yalnızca Kutadgu Bilig’in yazıldığı dönemle sınırlandırılmamalıdır. Ayrıca Yûsuf Has Hâcib’in “insanların gönlü ile dilleri birbirine uymuyor” sözlerinde Humboldt’un, bir dilin ait olduğu ulusun ruhunun dış görünüşünü yansıttığını savunan anlayışa benzer bir düşünce de bulunuyor olmalıdır.

Bir ulusun dilinden o ulusun kültürüne, dünya görüşüne inilebileceğini savunan Humboldt, “Ulusun dili ruhudur; ruhu da dili.” demektedir. Çünkü ona göre diller, uluslarla birlikte gelişirler ve ulusların manevi özelliklerinden oluşurlar. Milletlerin her birinin ayrı manevi özellikleri bulunduğuna göre hepsinin dillerinde de farklılık olacaktır.³⁵⁶ Özetlemek gerekirse dil, bir milletin kültürünün aynasıdır; çünkü dil, insanın ve uygarlığın en önemli belirtisi ve aracıdır.³⁵⁷

3.3.3.8. Bilgili Kimsenin Sözleri

Kutadgu Bilig’de Yûsuf Has Hâcib’e göre bilgi, insanlara faydalı olmanın öncülü olarak gösterilmiştir. Çünkü bilgi sahibi olan kişi, daha iyi bir anlayışa sahip olacaktır, düşünce sistemi daha anlamlı şekilde çalışacak ve daha doğru ve bilinçli kararlar verebilecektir. Bilgi sahibi olmayan kimse ise eksik veya yanlış bilgileri nedeniyle bilgili kişinin sahip olduğu anlayışa sahip olmayacaktır. Dolayısıyla sözünün de kıymeti olmayacaktır.

yori yulki bolma bilig ukuş

bilig birle sözle yorik tut tilig (1846)

“Yürü, hayvan olma; akıllı ol ve bilgi öğren; bilgi ile söyle, sözün muteber olsun.”

---

³⁵⁶ Aksan, **a.g.e.**, s. 65.

³⁵⁷ **a.g.e.**, s. 13.

Kutadgu Bilig’de bilgi öğrenmeye ve sözü bilgi ile söylemek gerektiğine dikkat çekilmiş ve ancak bilgi sahibi olan kişinin sözüne itibar edilebileceği vurgulanmıştır.

bilig birle sözle kamuğ sözni sen

biligin bedük bil kamuğ özni sen (209)

“Sen her sözünü bilgi ile söyle; herkesin bilgi ile büyük olduğunu bil.” denilerek bilgi ile söylenen sözün kıymetine vurgu yapılan Kutadgu Bilig’in ilerleyen beyitlerinde, 209. beyte bir örnek olarak Ögdülmiş’in hükümdara verdiği cevaplar eserin içinde övülmüştür. Ögdülmiş’in sözlerinin içindeki anlayış, akıl ve bilgi sayesinde Ögdülmiş, hükümdarın gözünde büyük bir yer edinmiştir:

eşitti anıñ sözlerin kör ilig

sözi erdi barça ukuş ög bilig (3853)

“Hükümdar onun sözlerini dinledi; dediklerinin hepsi anlayış, akıl ve bilgi ile dolu idi.”

Buna göre kişi, bilgi ile yüksek bir makama ulaşabilmektedir. Bilgisini sözleriyle de dile getirmelidir. Zira kişi bilgi sahibi olduğunda sözleri daha etkili ve anlamlı olacaktır. Sözün kıyası, bilgi ve dil arasında da düşünce ve dil arasında olduğu gibi benzer bir ilişki söz konusudur. Dil, bilginin anlamlı bir şekilde ifade edilmesini ve paylaşılmasını sağlarken; bilgi de dilin içeriğine katkı sunarak anlaşılabilirliğine olanak tanımaktadır. Bu bakımdan bilginin görevini ifa etmesi için dil ile söze dökülmesi gerekmektedir:

kali mundağ erse bilip sözle söz

sözüñ bolsu közsüz karağuka köz (178)

“Mademki böyledir, sözü bilerek söyle; sözün gözsüzlere, körlere göz olsun.”

bu ay toldi aydi eşitsü ilig

tilin sözlemese kalur bu bilig (1019)

“Ay Toldı dedi: Hükümdara arz edeyim; dil ile söylenmezse, bilgi öylece kalır.”

Humboldt dilin, iki tür etkiye sahip olduğunu ortaya koymaktaydı. Bunlardan birincisi, dilin dış dünyadaki görüntü ve olguları, düşünce kalıplarına dönüştürme başarısıdır. Buna göre insan, dil ile çevresini algılamakta ve tüm varlık dünyasını dili sayesinde düşünebilmektedir. İkincisi ise bu durumun tersidir. Humboldt, düşünmenin bir etkinlik olduğunu öne sürmektedir ve ona göre bu düşünce etkinliği, dil sayesinde dış dünyaya açılarak görüntü ve olgu hâlini kazanmaktadır. Ona göre dil, ancak bu iki yönüyle kavranabilir. Konuşmak ve anlamak için düşünsel bir etkinlik ve dilin başlı başına bir madde olması gerekmektedir.³⁵⁸ Dikkatli bakıldığında Yûsuf Has Hâcib’in de eserinde bu düşünce etkinliğinin gerçekleştirilmesinin önemi üzerinde durduğu fark edilmektedir. Aşağıdaki beyit buna iyi bir örnektir:

sözüg yakşi sözle idi saknu öz

ayittukta sözle yana terkin üz (1008)

“Sözü güzel ve iyice düşünerek söyle; ancak sorulduğu zaman söyle ve kısa kes.”

Yûsuf Has Hâcib’e göre sözü iyice düşünerek söylemek gerekmektedir. Düşüncenin bir etkinlik olduğunun bilincinde olan Yûsuf Has Hâcib, bu etkinliğin söz söylemedeki önemi üzerinde durmaktadır. Zira böylece söz, güzel ve öz olabilecektir.

negü tér eşitgil ukuşluğ saña

sözüg saknu sözle ay ersig toña (3878)

“Dinle, akıllı insan sana ne der: Sözü düşünerek söyle, ey merd yiğit.”

sözüg saknu sözle sen évme serin

ëve sözlemiş söz ökünçi yarın (3881)

---

³⁵⁸ İkinci Akça, **a.g.t.**, s. 36.

“Sözü düşünerek söyle, acele etme, sabırlı ol; acele söylenen sözden yarın peşimanlık gelir.”

Sözü düşünerek söylemek, keder getirmemektedir. Çünkü düşünerek söylenen her sözde akıl vardır, bilgi vardır, düzen vardır. Bu yüzden düşünerek akıl ile söylenmiş bir söz, karşıdakini üzmeyeceği gibi kişinin kendisini de üzmeyecektir.

sözüñ saknu sözle sakınç kelmegey

yawa kılma üd kün ökünç bolmağay (4552)

“Sözünü düşünerek söyle, sana keder gelmez; hayatını boşuna geçirme, peşiman olmazsın.”

Budizm inancına göre her şey zihinde oluşmaktaydı. Canlıyı iyiliğe de kötülüğe de zihin hareketleri sevk ediyordu. Bu yüzden Budizm inancına göre canlının iyi ya da kötü olması onun zihnine, ayırt edebilme kabiliyetine ve bilgisine bağlıydı.³⁵⁹ Ataları Budizm inancından gelen ve o gelenekten yetişmiş olan Yûsuf Has Hâcib’in eserinde de bu inancın yansımalarını görmek çok mümkündür. Yûsuf Has Hâcib, bu gelenekten taşıdıklarının bir sonucu olarak sözün düşünerek söylenmesini istemiştir Çünkü Budizm inancına göre söz, kişinin zihin dünyasını, onun düşünce gücünü göstermektedir. Hatta kişinin iyi ya da kötü olması onun sözlerinden anlaşılmaktadır. Bu yüzden kişi düşünerek söz söylemelidir, çünkü zihninde iyiyi ve kötüyü ayırt edebilecek yeteneği bulunmaktadır. Bu bakımdan söz, dışa vurulmadan önce zihinde tartılması gereken bir şeydir. Akıl ve bilgi ile donatılmayan söz, zihinden dışarı çıkmamalıdır.

üküş söz eşitgil telim sözleme

ukuş birle sözle bilig birle tüz (1009)

“Çok dinle, fakat az konuş; sözü akıl ile söyle ve bilgi ile süsle.”

Yûsuf Has Hâcib, bilgili olan kişinin, bilgisini paylaşmasının önemini vurgulamakla birlikte her sözün söylenmemesi gerektiğine de dikkat çekmektedir. Bu beyitlerde, dilin düşünceyi belirleyen bir unsur olduğu vurgusunun ötesinde dilin,

---

³⁵⁹ Tokyürek, “Eski Uygur Türkçesinde “Köñül” Sözü”, **bilig**, s. 247-248.

bilginin aracı olarak sunulduğu görülmektedir. Dilin kontrolünde dışa vurulan düşünce bilgi ile donatılmıştır.³⁶⁰ Dolayısıyla dil, düşünce ile birlikte bilgi ile de ilişkilidir. Kişi düşünmeden konuşmamalı, aklı ile değerlendirmediyini dile dökmemelidir ve gerekmedikçe de konuşmamalıdır. Gereksiz konuşma bilgisiz insana ait bir özelliktir. Bu beyitlerde bilgisiz kişinin düşünmeden söz söyleyeceğinden yola çıkılarak konuşmak için düşüncenin, bilginin önemine vurgu yapılmaktadır.

3.3.3.9. Bilgi ve Anlayış Düzeyinin Söze Etkisi

Kutadgu Bilig’de sözün az ve gerekli olduğu kadar söylenmesi hakkındaki beyitlerden hareketle Türk toplumunun akıl, düşünce ve bilgi konusuna büyük önem verdiği görülmektedir.

sözüg barça söz tip çıkarma tilin

*öyü saknu sözle kerekin bilin*³⁶¹ (4334)

“Her sözü söz diye ağızdan çıkarma; lüzumlu olan sözü düşünerek ve ihtiyatla söyle.”

İnsan, kavramlarla düşünmesine rağmen kavramlar, düşüncenin oluşması için tek koşul değildir. İnsan, zihnindeki kavramlarla oynayarak onları çeşitli şekillerde bir araya getirerek aralarında ilişkiler kurmaktadır. Kısacası, düşünce dışa vurulurken dilbilgisinin olanaklarından yararlanılmaktadır. Düşüncenin söze dökülme aşamasında ise insan, daha dikkatli davranmakta ve zihninde seçtiği kavramları, bağlantıları biraz cilalayıp süslemektedir.³⁶² Yûsuf Has Hâcib’e göre zihindeki bu süsleme olması gereken bir şeydir. Yukarıdaki beyitte görüleceği üzere Kutadgu Bilig’de aslında sözün ifadesindeki önemli bir ilke vurgulanmaktadır: Sözün söylenmeden önce zihinde kurgulanması. Söylenecek her bir sözü ağızdan çıkarmadan evvel düşünmek gerekir. Çünkü düşünülmemiş, ihtiyat ile söylenmemiş her söz; sonrasında pişmanlık getirmektedir. Bu sebeple Kutadgu Bilig’de çok düşünmek ve az konuşmak vurgusu yapılmıştır:

³⁶⁰ Elmalı, “Kutadgu Bilig’de Dil Olgusu ve Dilsel Belirlemecilik”, **Turkish Studies**, s. 512.

³⁶¹ Bu beyitte diğerlerinden farklı olarak Kaçalın’ın değil Arat’ın neşri esas alınmıştır.

³⁶² Akerson, **a.g.e.**, s. 60.

negü tér eşitgil sinamış bügü

sözüg sözlemegü eşitgü ögü (1913)

“Tecrübesi olan hakîm ne der, dinle; çok söz söylememeli, daha çok dinlemeli ve düşünmelidir.”

Yûsuf Has Hâcib dilin, kişinin varlığını anlamlı kılan onu yücelten, yukarılara taşıyan fakat aynı zamanda onu yok da edebilen bir unsur olduğunu ifade etmektedir.

ukuş keldi utru ayur bütrü kör

sözün bolsa yañluk saña bolğa kor (193)

“Anlayış karşı geldi ve: İyice dikkat et; sözün yanlış olursa, sana zararı dokunur, dedi.”

Kutadgu Bilig’de söz söylemede bir yandan ölçülü davranma ve düşünmeden konuşmama ilkesine işaret edilirken diğer yandan akli ve bilgiyi belirgin kılanın dil olduğu vurgusu yapılmaktadır.

uzun sözlese söz irinçig bolur

ukuşluğ kişiler sözüg az kılur

bu söz tap kıl emdi adın sözleme

ukuşka biligke tilin özneme (3938-3939)

“Söz uzun olursa, bıktırır; akıllı insanlar sözü kısa keserler. Bu sözü şimdi kafi gör ve başka bir şey söyleme, akla ve bilgiye karşı itiraz etme.”

Kişinin akli ve bilgisi, diline karşı koymamalıdır. Akıllı kişi sözün uzunluğu konusunda akıl ve bilgisine teslim olduğu için onun bilgisi sözlerinde de fark edilmektedir. Bu, Johann Georg Hamann’ın ifadesiyle dilin; aklın anası olmasından kaynaklanmaktadır. Akıl, dilin bizatihi kendisidir. Dil olmasaydı akıl da olmazdı. Çünkü düşünce, dil ile parlaklık kazanıp dil ile gerçekleşmektedir.³⁶³

Kutadgu Bilig’de belirtildiği üzere sözde ölçülü olmak, düşünmeden konuşmamak gerekmektedir ancak gerektiği takdirde de sözü zihinde tutmayarak

---

³⁶³ Akarsu, **a.g.e.**, s. 6.

söylemek lazımdır. Yani her söz zihinde hapsolmemalı ve gerektiğinde açığa çıkarılmalıdır. Bu noktada önemli olan şey, kişinin düşüncesini karşı tarafa aktarabiliyor oluşudur.

Yûsuf Has Hâcib her türlü bilgiyi, devlet bilgisi için önemli kabul etmektedir. Bu sebeple her bilgi, toplumun yararına olmalıdır. Toplumun yararına kullanılan bilginin ise saklanılmaması gerekmektedir.³⁶⁴

kamuğ sözni yiğsa ukuş taplamaz

kerek sözni sözler kişi kizlemez (185)

“Her sözü saklamağı da anlayış hoş görmez; insan lüzumlu olan sözü söyler, gizlemez.”

tiriğ bolsa yalñuk kalı sözlemez

kerekligni sözler kişi kizlemez (977)

“İnsan, yaşadığı müddetçe, söz söylemez olur mu; lâkin gerekeni söyler, saklamaz.”

Oluşturulduğu dil içinde bilişsel süreçlerle uyumlu hâle gelen bilgi, Sapir – Whorf hipotezine göre insandan bağımsız değildir ve akıl da gerçekliğin keşfedilip anlaşılmasında dile bağımlıdır. İnsanlar ana dilinin sunduğu gerçekliğin gözlemcisi durumunda oldukları için insanın düşünme ve doğayı ele alıp yorumlama çabası da dilinin kendisine sunduğu görelilik tarafından biçimlendirilmektedir.³⁶⁵ Yani insanların ifade etmek istedikleri şeyler, sahip oldukları bilgi ve anlayış düzeyine bağlıdır. Bu sebeple daha fazla bilgi sahibi olan insanlar, daha iyi bir dil kullanımına sahip olabilirler ve sözü daha iyi bir şekilde ifade edebilirler. Aynı şekilde, daha az bilgi sahibi olan insanlar, sınırlı bir dil kullanımına sahip olabilirler ve daha az doğru veya net bir şekilde ifade edebilirler. Bu beyitlerden anlaşıldığı üzere Yûsuf Has Hâcib de bilgi ve anlayış düzeyinin, insanların etkili iletişimini belirleyen önemli bir faktörü olduğunun bilincindedir.

---

³⁶⁴ Feyzioğlu, “Geçiş Döneminin Kutadgu Bilig’deki Yansımaları Üzerine Bir Değerlendirme”, **KKEFD**, s. 157.

³⁶⁵ Özdiş, **a.g.t.**, s. 23-24.

3.3.3.10. Bilgi ve Dilin İman ile İlişkisi

Yûsuf Has Hâcib ayrıca eseri Kutadgu Bilig’de, imanın ve Tanrı’ya yapılan ibadetin de bilgi ile olması gerektiğine dikkat çekmiştir. O, bununla dinin toplumsal faydasını göz önünde bulundurmıştır.³⁶⁶

barı boldı şeksiz maña belgülig

köñül bütti yırlar tilim ülgülüg (4779)

“Onun varlığına gönülden iman ettim; gönlüm inandı ve dilim şevkle onu zikreder.”

Bu beyitlerde Odgurmuş’un, Tanrı’nın varlığına akıl ile düşünerek iman ettiği ve diliyle bunu tasdik ettiği görülmektedir. Günümüze bakıldığında imanın kalp ile olduğu şeklinde bir inanış baskın görünmektedir. Ancak kalbî iman; düşünmeden, duygusal bir şekilde Tanrı’nın varlığına inanmak anlamına gelmektedir. Bu da akıl olmadan pek mümkün gözükmemektedir.

Gönül sözcüğünün eski Uygur metinlerinde ilk anlamlarının bilinç, zihin olduğuna daha önce değinilmişti. Ancak bu sözcük; bakış açıları, toplumsal dönüşüm gibi nedenlerle daha sonraları yalnızca kalp manasını hatırlatacak şekilde anlam daralmasına uğramıştır. Günümüze kadar da gelenek tarafından daralmış olan manası ile taşınmıştır. Dolayısıyla “gönülden iman etmek” ifadesi de imanın kalben olması anlamını almıştır. Fakat gelenek, iman etmeyi kalbî iman şeklinde dile getirmiş olsa dahi bunun kalp değil düşünce, akıl olması daha makbuldür. Çünkü insan düşüncesinde ikna olmadığı bir şeye inanamaz. Bunun yanında insan, aslında duyduğu kuvvetli hisler sayesinde de birçok şeye ikna olabilir. Ancak bunu sadece duyguları ile yapması söz konusu değildir. Çünkü bizim duygu dediğimiz pek çok şey zaten düşüncenin bir yansımasından ibarettir. Zira “Hisler sanıla geldiği gibi soyut değildir. Hisleri zihinde belirleyebilir ve sinirsel dokuları bulabiliriz. Hislerin dayandığı ağlar ... bazı beyin bölgelerini kapsar”³⁶⁷. Yani duyguların mesajını beyin

---

³⁶⁶ Feyzioğlu, **a.g.m.**, s. 157.

³⁶⁷ Aysel Tan, “Bir Bilgi Kaynağı Olarak Duygu-Akıl İlişkisi”, **Atlas Ulusal Sosyal Bilimler Dergisi**, Yıl: 5, Sayı: 6, 2021, s. 21.

vermektedir. O hâlde burada köñül sözcüğünün altındaki derin anlamdan hareketle imanın düşünerek, akıl ederek olması gerektiği sonucuna ulaşılabilir.

Tan'ın ifade ettiği üzere Goleman'a göre insan, iki zihin yapısına sahiptir. Bunların birisi ne düşündüğünü, diğeri ne hissettiğini söyler. Akılcı zihin, bilince yakın olan ve düşünebilen zihindir. Duygusal zihnin ise daha çok çağrışımsal bir mantık işleyişi vardır. Ancak beyin, duygusal zihnin çağrışımsal olan ani hareketini akılcı zihin tarafından akıl ve mantık süzgecinden geçirerek kontrol etmektedir.³⁶⁸ Bu da demek olur ki duygular, zihinde bir biçimde akıl süzgecinden geçerek dışarı yansıtılırlar. Bu bilgilerden hareketle Yûsuf Has Hâcib'in gönülden iman etmek ile kastettiğinin esasında akıl ile iman olduğu söylenmelidir. Yani Kutadgu Bilig'de ezbere inanmanın değil akıl ederek iman etmenin vurgusu yapılmıştır. Çünkü insan ancak akıl ederek bilinciyle, düşüncesiyle inanabilir, iman edebilir ve ibadet edebilir.

Yûsuf Hâcib'in "dilim şevkle onu zikreder" ifadesi ise düşünerek varlığına iman edilen Tanrı'ya imanının dil ile mümkün olduğunu bildirmektedir.

köñül til köni tut bayatka sığın

idi yarlığın sen ağır tut tapın (2158)

"Gönül ve dilini doğru tut, Tanrı'ya sığın; Allah'ın emrine itaatsizlik etme."

Yûsuf Has Hâcib, burada düşünce ile dil birlikte ve doğru tutulursa Tanrı'nın daha iyi anlaşılabileceğini söylemektedir. Gönül ile dil aslında akıl ile dil, bilinç ile dildir. Tanrı'ya iman konusunda düşünceler ile sözler öylesine bir olmalı ki ibadetler ihlaslı olabilsin:

bağırsak bulun barça tınlığ öze

tapuğ kıl bayatka köñül til tüze (6089)

"Her mahluka karşı merhametli ol, gönlün ile dilini bir ederek, Tanrı'ya ihlasla ibadet kıl."

Bu beyte göre düşünerek hareket edilirse canlıların özüne ulaşılmış olur ve bütün canlıların Tanrı'nın yaratması olduğu daha iyi anlaşılabilir. Böylece canlılara

---

³⁶⁸ Tan, **a.g.m.**, s. 28-29.

merhamet duyulur ve insan bu bilgiye duygusal bir şekilde ulaşamaz, yani kalbi ile erişemez ancak düşünerek bulabilir.

Duygu ve akıl tartışmalarında daha Antik Yunan'da Hipokrat düşünmenin ve duyguların kaynağının beyin olduğunu belirtmiştir.³⁶⁹ 17. yüzyıla gelindiğinde ise ünlü filozof Spinoza öne çıkmaktadır. Spinoza, duyguyu ve hazzı aklın işleyişinden ayrı tutmak yerine onları aklın motoru kabul etmiştir. Üstelik Spinoza Tanrı'ya ulaşmada aklın matematiksel işleyişinin yetmeyeceğini, duyguların ve hazzın da şart olduğunu ileri sürmüştür.³⁷⁰ Bu da tıpkı Yûsuf Has Hâcib'in beyitlerinde görüleceği üzere akıl, düşünce ve duygu ilişkisinin önemini gözler önüne sermektedir.

10-11. yüzyıl bilginlerinden İbn-i Sina da akla dayanmayan bir sezgiyi kabul etmemektedir.³⁷¹ İbni Sina'nın sezgi dediği şeye ulaşmanın temelinde ise bilgi vardır. Ona göre düşünce, zayıf kavrayış; hızlı ve aniden olan duygusal kavrayış ise güçlü kavrayıştır. Ancak güçlü kavrayışı elde etmek için akli meselelerle fazla meşgul olmak gerekmektedir. Yani öncelikle bilgi ile dolu bir zihne sahip olmak gerekmektedir. Dolayısıyla İbn-i Sina'nın düşüncesine göre duyguların akla dayandığı bir anlayış değerli görünmektedir.³⁷² Yûsuf Has Hâcib'in beyitlerinde yer alan "gönül ile iman etmek" ifadelerinin hem akıl hem de duygularla bağlantılı olduğu düşünülerek onun, kendisiyle hemen hemen aynı döneme denk gelen İbn-i Sina ile benzer bir anlayışa sahip olduğu varsayılabilir.

3.3.3.11. Düşünce, Dil ve Akıl

Düşünce ile dili aynılaştıran Hamann, anlamının dille gerçekleşebileceğini belirtirken dilin varlığını akla bağlamaktadır.³⁷³ Benzer şekilde Yûsuf Has Hâcib için de dil, bilgi, akıl, düşünce ve sözle ifade edebilme yetisi çok önemlidir. Çünkü bu özelliklerin hepsi insana has olan yetilerdir. O yüzden aklın ürünü olan bilgi ve o bilginin ifadesini sağlayan dil, insanın sahip olduğu en önemli özelliklerdir.

yula ol ukuş kör karağuka köz

---

³⁶⁹ Tan, **a.g.m.**, s. 2.

³⁷⁰ O. Tanrıdağ, 2019'dan akt. Tan, **a.g.m.**, s. 3.

³⁷¹ Tan, **a.g.m.**, s. 3.

³⁷² **a.g.m.**, s. 29.

³⁷³ Akarsu, **a.g.e.**, s. 27.

ölüg tenke cân ol ağın tilke söz (1861)

“Akıl bir meş’aledir, kör için gözdür; ölü vücut için can, dilsiz için sözdür.”

Burada akıl bir düşüncenin öncüsü olarak meşale şeklinde değerlendirilmiştir. Öyleyse “Düşünce dile dayanarak, daha doğrusu dille kaynaşarak görevini yapabilir. O hâlde, dil basit bir yardımcı değil, düşüncenin vazgeçilmez ortağıdır”³⁷⁴. Buna göre düşüncenin dil ile ifade edilip söz olarak karşılık bulmasına gerek yoktur. Zira düşüncenin öncüsü akıl, sözün başka bir biçimidir. Bu da dil ve düşüncenin birbiriyle neredeyse aynı şey olduğu anlamına gelmektedir. Dil ile düşüncenin aynı şey olduğu anlayışı, Antik Çağ’ın dil anlayışına kadar uzanmaktadır.

Antik Çağ’ın önemli düşünürü olan Herakleitos’a ait bir kavram olan **logos**, dille düşüncenin aynılığını ortaya koyan önemli bir kavramdır. **Logos** hem söz, dil hem de düşünce, akıl, mana anlamlarını karşılamaktadır. Bu **logos** kavramına göre dille düşünce iç içe ve aynı şeydir.³⁷⁵ Yine Platon’a göre de düşünce ile dil, küçük bir farkla aynı şeyi ifade etmektedir. Bu fark, fonetik bir farktır. Altınörs’ün Platon’dan aktardığı dilsel ifade ve düşünce tanımı bu farkı ortaya koymaktadır: “Düşünce ile ifade aynı şeydir. Ancak birincisi sözel bir ifade olmaksızın ruhun içinden kendi kendisiyle bir konuşmasıdır. Bundan dolayı ona “düşünme” adını veririz. Buna karşılık düşüncenin, ses eşliğinde ağız yoluyla ruhtan çıkmasına “ifade” denir”³⁷⁶.

Whorf, dil kullanımının yani konuşmanın, düşüncenin sistematik temellerine dayandığı için bilinçsiz ve otomatik bir biçimde gerçekleşmekte olduğunu söylemektedir. Whorf’a göre dil kullanımı, dil dışı bir şekilde daha önce zihinde formüle edilmiş olan düşünceleri ifade etmektedir.³⁷⁷ Sapir’in de ifadesiyle “Dil ve düşünce kanallarımız ayrılmaz bir şekilde iç içe geçmiştir; bir anlamda bir ve aynıdır”³⁷⁸. Kutadgu Bilig’de de bu aynılık, Ögdülmiş’in hükümdara aklın tarifini söylediği bapta, aklın ulaşabildiği yerde söz de akla uyar ifadesiyle belirtilmektedir:

kayuka elig ursa itlü barır

³⁷⁴ Kıran, **a.g.e.**, s. 64.

³⁷⁵ Akarsu, **a.g.e.**, s. 26.

³⁷⁶ Altınörs, **Dil Felsefesine Giriş**, s. 83.

³⁷⁷ Whorf, **Language, Thought, And Reality**, s. 207.

³⁷⁸ Sapir, **Language An Introduction to the Study of Speech**, s. 232.

kayuka sözi tegse yetlü barır (1853)

“Nereye eli dokunursa, orası düzelir; sözü nereye erişirse, orası o söze uyar.”

Zihinde beliren düşünceler akıl yoluyla şekillenmektedir. Akıl ise insan düşüncesinin oluştuğu yerdir. Akıldan ne kadar yararlanılırsa düşünceler o kadar olgunlaşarak düzelmektedir. Nihayet aklımızdaki düşünceler, dile yansıtacağından düşünceler ne kadar doğru olursa sözler de o oranda doğru olmaktadır. Çünkü söz, düşüncelerin somutlaştırılmış şekilleridir. O hâlde Yûsuf Has Hâcib’in yukarıdaki beytinden hareketle akıl ve söz arasında birbirini tamamlayan bir ilişkiden bahsedilebilir.

Kutadgu Bilig’de düşünce, akıl, bilgi, söz ve dil arasındaki ilişkilere değinen ve bunların öneminden bahseden Yûsuf Has Hâcib, sözü akıllının söylemesi gerektiğini *ağın kendü berklig tili sözlemez / biligsiz tili ol sözün kizlemez* (970) gibi beyitlerle zaten ifade etmişti. Bundan başka sözü dinlenecek olan kişilerin, akıllı ve bilgi sahibi kişiler olması lazım geldiğini de dile getirmektedir.

seniñdin eşitgü kerek barça söz

biligke teriz sen ukuşka ögüz (2949)

“Senden her sözü dinlemek icap eder; sen bilgi denizi ve akıl deryasıdır.”

1011. beyitte Hükümdarın Ay Toldı’ya “Sözü kimden dinlemeli?” sorusunun üzerine Ay Toldı aracılığıyla akıl ve bilgi, bir kez daha yüceltilmektedir.

kimiñdin eşitgü kerek söz çini

sözüg kimke ayğu maña ay muni (1011)

“Sözün doğrusunu kimden dinlemeli ve sözü kime söylemeli; bunu bana anlat.”

bu ay toldi aydi sözüg bilgedin

eşitgü biligsizke aysa kedin (1012)

“Ay-Toldı dedi: Sözü bilenden dinlemeli ve sonra bilmeyene söylemelidir.”

Kutadgu Bilig'in yazıldığı 11. yüzyıl, pek çok alanda hızlı ve köklü değişimlerin yaşandığı bir geçiş dönemdir. Bu dönemde sosyo-kültürel açıdan birçok yenilikle karşılaşmıştır. Zaman zaman toplumsal çözümlerin görüldüğü böyle bir dönemde insanda da kimi değişiklikler gözlenmiştir.³⁷⁹ Yûsuf Has Hâcib için bilgi, akıl, zihin, dil ve söz çok önemlidir. Ancak ona göre, toplum içinde hemen hemen bütün alanlardaki değişikliklerin sonucunda akıl ve bilgiye olan yaklaşımda da bir farklılık olmuştur. Bu yüzden o, döneminde bilginin ve aklın kıymetinin bilinmediğinden yakınmaktadır.

körü bar ay bilge bu künki üdüg

öñin boldı barça kamuğ iş küdüg (6451)

biliglig uçuz boldı tutnur özin

ukuşluğ ağın boldı açmaz sözin (6452)

“Ey âlim, bugünkü zamana dikkat et, işler tamâmen değişti. Bilgili hakir oldu, bir tarafa sinip kalıyor; akıllı dilsiz oldu, ağzını açmıyor.”

3.3.4. Kutadgu Bilig’de Dil-Söz İlişkisi ile İlgili Beyitler

Bu bölümde Kutadgu Bilig’de dil ve söz ilişkisini açıklayan beyitler Dil-Söz Ayrımı, Sözün Çeşitliliği ve Bireyselliği, Dil Bilgi Aktarımını Sağlar, Sözün İşlevi, Düşünce, Dil ve Söz alt başlıkları altında değerlendirilecektir.

3.3.4.1. Dil-Söz Ayrımı

Herakleitos dil için “İnsanlar onu anlayamadılar, onu işitmeden önce.” demektedir. Kıran³⁸⁰, Herakleitos’un bu söz ile dünyanın dil aracılığıyla kavranan bir şey olduğunu belirttiğini ifade etmekte ve gerçekliği; dile dökmeden, bir dil kalıbına yerleştirmeden dünyayı anlayamadığımızı ve onun üzerinde düşünemediğimizi eklemektedir.³⁸¹ İnsan diliyle düşünmektedir ancak düşüncelerini dile dökmediği yani söz hâline getirmediği müddetçe dilinin varlığı anlaşılmamaktadır. O bakımdan dilin yanında sözün önemi büyüktür.

³⁷⁹ Feyzioğlu, “Geçiş Döneminin Kutadgu Bilig’deki Yansımaları Üzerine Bir Değerlendirme”, **KKEFD**, s. 153-154.

³⁸⁰ Kıran, **a.g.e.**, s. 62.

³⁸¹ **a.g.e.**, s. 62.

Dil ve söz ilişkisi yıllardır dil ve dilbilim araştırmalarına konu olmuştur. Dilbilimde ilk kez Saussure bir dil-söz ayırımından konu açmıştır. Bu ayırım, temel olarak dilin yapısı ile kullanımını birbirinden ayırmayı amaçlamaktadır. Saussure'un ortaya attığı kavrama göre dil, bir biçimler dizgesini; söz ise dilin olanak verdiği ölçüde gerçek konuşmayı karşılamaktadır. Dil toplum içindeki bütün kişilerin zihninde bulunan dilbilgisel sistem olması dolayısıyla toplumsalken söz kişinin kendisinde özel olarak bulunan biçim olmasından bireyseldir.

Saussure'e ait bu dil-söz ayırımı, onun gibi kavramsal olarak belirtmese dahi Yûsuf Has Hâcib'in beyitlerinde de görölmektedir. O da Saussure gibi dil ve sözü birbirinden ayırmaktadır. Onun yaptığı bu ayırım, bilhassa şu beyitle oldukça net bir biçimde gözler önüne serilmektedir:

ukuş körki til ol bu til körki söz

kişi körki yüz ol bu yüz körki köz (274)

“Akıl süsü dil, dil süsü sözdür; insanın süsü yüz, yüzün süsü gözdür.”

Saussure'un tezine göre, varlığını toplum üyeleri arasındaki ortak akla borçlu olan dil kavramı, söz kavramının bireysel nitelikli olması dolayısıyla ondan ayrılmaktadır. Sözün oluşabilmesi için insanın öncelikli olarak ortak aklın ve ortak düşüncenin ürünü olan toplumsal özellikli dile sahip olması gerekmektedir.³⁸² Bu beyitte de “aklın süsü” ve “dilün süsü” ifadeleriyle dilin, aklın yani düşüncenin bir ürünü olduğu ve sözün de dilin bir ürünü olduğuna dair yapılan vurgudan Saussure'ünkine benzer bir ayırım fark edilmektedir.

Toplumun ortaklaşa bir biçimde oluşturduğu bir düşüncenin varlığından hareketle bu beyte göre dil, düşüncenin bir ürünü olarak akli ifade etmektedir. Bu yüzden toplumsal yönü ön plana çıkmaktadır. O hâlde buradaki söz ise dilden ayrıştırılarak bireysel bir kavram olarak önem taşıyor olmalıdır.³⁸³ Zira dili sözden ayırmak, toplumsal olanı bireysel olandan; önemli olguyu rastlantısal nitelikler taşıyan belli belirsiz olgulardan ayırmak anlamına gelmektedir.³⁸⁴

³⁸² Elmalı, “Kutadgu Bilig'de Dil Olgusu ve Dilsel Belirlemecilik”, **Turkish Studies**, s. 511.

³⁸³ Daha ayrıntılı bilgi için bkz.: Elmalı, **a.g.m.**

³⁸⁴ Culler, **Saussure**, s. 32.

Kutadgu Bilig’de Tanrı’nın dili ve gönlü söz için yarattığı bildirilmektedir. O hâlde burada da dil ve söz arasında bir farklılık göze çarpmaktadır:

köñül til törütti köni söz için

sözi egri bolsa küyer ol küçün (1024)

“Tanrı gönlü ve dili doğru söz için yarattı; sözü eğri olanları zorla âteşe atarlar.”

Dil ve söz arasındaki ilişkiden söz edildiğinde akla ilk olarak Saussure gelmektedir ancak Chomsky’nin dil ve söz ayrımına yakın olan edinç ve edim kavramları da hatırlanmalıdır. Çünkü Chomsky’nin ayrımı da benzer temellere dayanmaktadır. Chomsky³⁸⁵ edince “konuşanın/dinleyenin dili hakkındaki bilgisi” ve edime “dil somut durumlardaki fiili kullanımı” diyerek bu ayrımın temel nedenini göstermektedir. Bu açıklamalardan anlaşılmaktadır ki edinç dile, edim ise söze yaklaşmaktadır. Dolayısıyla Yûsuf Has Hâcib’in yapmış olduğu dil-söz ayrımı, Chomsky’nin ayrımına da tekabül etmektedir.

Chomsky’nin Dil Edinim Aygıtı (**Language Acquisition Device-LAD**)’na göre insan, diline doğuştan sahiptir ve dil edinim aygıtı sayesinde ses ve anlamı ifadeye dönüştürerek dili anlamlı kılmaktadır.³⁸⁶ İnsanların ana dilini öğrenmesine olanak sağlayan bu zihinsel mekanizmanın söylediği gibi dil, doğuştancı öğretiyi kabul etmektedir.³⁸⁷ Yûsuf Has Hâcib de 1024’te dil ve düşünceyi Tanrı’nın insana söz için verdiğini söyleyerek aslında doğuştancı öğretille belli bir noktada buluşmaktadır.

Burada 1024. beyitteki dil-söz ilişkisi, ayrıca Chomsky’nin doğuştancı öğretiyi anlaşılır kılmak adına ortaya attığı derin ve yüzey yapı kavramlarını da hatırlatmaktadır.³⁸⁸ Anlam yorumlamasını ifade eden derin yapı ile ses yorumlamasını karşılayan yüzey yapı kavramları, Chomsky’nin evrensel dilbilgisi kuramının bir sonucu olarak ortaya koyduğu kavramlardandır. Chomsky, dil yetisini

³⁸⁵ Noam Chomsky, **Aspects of The Theory of Syntax**, Cambridge, The M.I.T. Press, 1985, s. 4.

³⁸⁶ Yunus Pınar, N. Kubilay Pınar, “İlk dil edinim kuramlarında duygu ve duygulanım olgularının yeri”, **International Journal of Human Sciences**, 12(2), 2015, s. 349.

³⁸⁷ Denkel, “Düşünme, Dil ve Anlam”, **Felsefe Tartışmaları 16. Kitap**, s. 48-49.

³⁸⁸ Denkel, “Düşünme, Dil ve Anlam”, **Felsefe Tartışmaları 16. Kitap**, s. 49.

doğuştan getirdiğimizi söylerken, edindiğimiz dillerin bu yetiyi kullanmamızla ilgisi olduğuna dikkat çekmiştir. Ona göre bu dil yetisi, dünyanın herhangi bir dilinin programıyla işlenebilir. Bu da dil yetisinin rastgele olmadığını ve dillerin sistemseller olarak birbirlerine benzediklerini anlatmaktadır.³⁸⁹

3.3.4.2. Sözün Çeşitliliği ve Bireyselliği

Toplumların dil yetisini kullarımlarına bağılı olarak dillerde çeşitlilik meydana gelmektedir. Kutadgu Bilig’de de dillerin çeşitliliğine değinen minvalde beyitler yer almaktadır:

ne törlüg bu sözler öñin tildeki

kigürmiş muñar kör kamuğ éldeki (B 31)

“Bak, muhtelif memleketlerin çeşitli dillerinde bunun için ne türlü adlar kullanılmıştır.”

Bu beyit, memleketlerin yani farklı milletlerin dillerinde benzer bir kavramı ifade etmek için çok çeşitli adlandırmaların olduğunu bildirmektedir. Milletlerin dilleri, onların düşünce yapıları ve dünya görüşleri ile şekillendiği için dildeki kavramların adlandırılmasında da düşünce yapılarına bağılı olarak çeşitlilik görülmektedir. Bu durum düşünce, kültür ve dil farklılıkları nedeniyle çeşitli terimlerin kullanıldığını göstermektedir.

1024. beytin değerlendirmesine devam edilecek olursa “Tanrı gönlü ve dili doğru söz için yarattı.” ifadesi ile dilin, derin yapıyı; sözün ise yüzey yapıyı çağrıştırdığı bilgisi hatırlanacaktır. Burada adeta “insan zihninde var olan derin ve yüzey yapıları belirleyen üretici ilkeler dizgesi” tanımını akıllara gelmektedir.³⁹⁰ Buna göre gönül, yani düşünce sistemi üretici ilkeler dizgesi ile uyuşmaktadır. Bu, sözün oluşması için gerekli ilk şeydir. Çünkü gönül, dil ile birbirini belirlemektedir. Dil de soyut cümle yapısı olan derin yapıyla uyumlu görünmektedir. Söz ise dil ve düşüncede belirlenen soyut yapının somut bir cümle biçimine dönüşmesiyle bireysel olan yüzey yapıya karşılık gelmektedir.

³⁸⁹ Akerson, **a.g.e.**, s. 13.

³⁹⁰ Elmalı, “Kutadgu Bilig’de Dil Olgusu ve Dilsel Belirlemecilik, **Turkish Studies**, s. 514.

Yüzey yapıyı temsil eden söz, bireysel nitelikte olduğu için insandan insana çeşitlilik göstermektedir. Dilbilimsel determinizm kuramına göre nasıl ki her dilin kendine özgü dünyayı anlama ve anlamlandırma yolu vardır, benzer biçimde bir dilin kullanıcılarının sözlerinde de bir kendine özgülük bulunmaktadır. Bu da sözün çeşitliliğini sağlamaktadır.

kişi körki söz ol bu söz ök telim

yori edgü sözlüg kişig ög tilim (272)

“İnsanın süsü sözdür; bu söz de çok çeşitlidir; haydi, ey dilim, iyi sözlü insanı öğ.”

Kutadgu Bilig’de bu beyitle sözün çeşitliliğine vurgu yapılarak iyi sözün övülmekte olduğu görülmektedir. Zira aynı dilin konuşuru olmamıza rağmen düşüncelerimiz hiçbir zaman tam anlamıyla nesnel olamazlar. Düşüncelerimiz pek çok etmeden etkilenerak öznel, bize özgü olmaktadır. Düşüncelerimiz de yine öznel bir biçimde dilimizden sözlere dökülmektedir.³⁹¹ Yûsuf Has Hâcib’in de üzerinde durduğu gibi nihayetinde dil; algılayış biçimini, düşünce sistemini ve algılayış biçimi ise sözü belirlemektedir. Akerson³⁹², dilin bakış açısını şekillendirdiğine vurgu yaparak bunu, “Ayşe geldi”, “Ayşe gelse!”, “Ayşe geldi mi?” gibi içerikleri olumlu olarak iletebileceğimiz gibi aynı içeriğe bakışımızın olumsuz olabileceğini de söyleyerek göstermektedir. Bu noktada düz, kesin ama olumsuz bir yargı olarak “Ayşe gelmedi”, olumsuz bir dilek olarak “Ayşe gelmese!” ve olumsuz bir soru olarak “Ayşe gelmedi mi?” örneklerini vermektedir.

Humboldt da her dilin kendine özgü bir dünya görüşü olduğunu savunmaktaydı. Ona göre bir toplumun dili ile o toplumun dünyayı algılayışı birbirini belirlemektedir. Bu yüzden ona göre birinin değişmesi, diğerinin değişimini de kaçınılmaz kılmaktadır. Humboldt’un dili bir ürün olarak değil, bir etkinlik olarak görmesi de aslında bununla ilgilidir. Bir etkinlik olan dil, her defasında yeniden gerçekleştirilmektedir.

---

³⁹¹ Akerson, **a.g.e.**, s. 121.

³⁹² **a.g.e.**, s. 129.

Diller, sınırları daralan ya da genişleyen veya tamamen farklılaşan kavramlarla tarih boyunca değişmiştir. Sözün bireyselliği ve çeşitliliği, bir dildeki söz konusu tarihsel değişimleri açıklamaya da yardımcı olmaktadır. Çünkü J. Culler'in de ifade ettiği gibi “Değişim, **la language**'dan değil de, dilin edimsel yanından, **parole**'den kaynaklanır.”³⁹³.

Culler³⁹⁴, Saussure'ün savından yola çıkarak dillerdeki değişimi şöyle açıklamaktadır:

...dil, bağımsız varolan kavramlara uygulanan bir dizi ad olsaydı, dilin tarihsel evriminde kavramların değişmez kalması gerekirdi. Gösterenler evrime uğrayabilir; belli bir kavramı çağrıştıran belli ses dizisi değişebilir; belli bir ses dizisi apayrı bir kavrama bile bağlanabilir. ... dünyadaki değişmelerin doğurduğu yeni bir kavrama yeni bir gösterge bulmak da gerekebilir.³⁹⁵

Bu da gösteren ile gösterilen veya dil ile söz ya da başka bir deyişle derin yapı ile yüzey yapı arasında ayrılmaz bir bağ olmadığını göstermektedir. Eğer böyle olmasaydı diller tarihsel süreç içerisinde hiçbir değişikliğe uğramadan hep aynı kalırlardı.

3.3.4.3. Dilin Bilgi Aktarımını Sağlaması

Daha önce de belirtildiği üzere Kutadgu Bilig'de düşünce ve dilin beraberinde bilginin önemi üzerinde de durulmuştur. Bilginin dil ve söz ile olan ilişkisinin önemi şu beyitten kavranabilir:

biliglig bilig bérdi tilke bişig

ayâ til idisi küdezigil başig (168)

“Bilgili dil için özlü bir söz söyledi; ey dil sâhibi, başımı gözet.”

---

³⁹³ Culler, **a.g.e.**, s. 43.

³⁹⁴ **a.g.e.**, s. 23.

³⁹⁵ Bu çalışma kapsamında köñül sözcüğü, yalnızca günümüzde akla gelen ilk anlamı ile değil dil tarihindeki değişimi de göz önünde bulundurularak kullanılmıştır. Köñül sözcüğü de herhangi bir sözcük gibi zorunlu bir çekirdeği olmadığından bağıntısal bir kendilik olarak tarih içinde farklı gösterilenleri işaret etmiştir. Bu sebeple bu çalışmada da eserin yazıldığı yüzyıllardaki bağıntılarına odaklanılmıştır. (Bağıntısal kendilik ile ilgili daha fazla bilgi için bkz.: Culler, **a.g.e.**)

Bu beyitten bilgili kişinin hem dili önemseydiği hem de onun “düşünceyi gereksiz söz kullanmadan”³⁹⁶ bildiren bir kişi olduğu anlamı çıkmaktadır. Bu ifadeyle Yûsuf Has Hâcib, dilin doğru ve etkili kullanılmasını ve doğru bir kullanım ile söze dökülmesi gerektiğini belirtmektedir. Sözü özlü biçimde söylemek, bilginin bir düşünceyi kısa ama etkili bir şekilde ifadesi anlamına gelmektedir. Bilginin bilgisi de onun, sözü özlü bir biçimde kullanmasından ileri gelmektedir. Yûsuf Has Hâcib, bilgili kişinin sözünü saklayamayacağını, sözünden bilgisini hemen fark ettireceğini *ağın kendü berklig tili sözlemez / biligsiz tili ol sözün kızlemez (970)* diyerek de ifade etmektedir. Yani Yûsuf Has Hâcib’e göre “Dilsizin dili konuşmaz, bilgisizin dili de sözünü saklayamaz.”. Bu yüzden düşünen ve bilgisi olan kimse, bilgisini dili ile açığa vurmalıdır. Çünkü bilginin değeri, onun sözlerinden anlaşılmaktadır. Ayrıca dil, bilgi paylaşımını sağladığından bilginin sözleri toplumu için oldukça kıymetlidir.

Toplumların bilgi ve birikimlerini kendisinden sonraki kuşaklara aktarılmasını sağlayan dildir. Dil, iletişimin bir aracı olmasının yanı sıra düşünceyi ve bilgiyi hem yaratan hem de taşıyan bir etkinliktir. Dolayısıyla toplumun düşünce yapısında, kültüründe ne varsa dilinde de onlar görülmektedir.³⁹⁷ O nedenle kişinin sözleri ile ifade ettikleri, öncelikle ait olduğu topluma ait düşünceleridir ancak toplumun tüm üyelerinde bulunan düşünceler, bireysel nitelikli söz ile kişinin kendi bilgisinin sınırları dahilinde dil ile ifade edilme imkânı bulmaktadır.

Dilin bu özellikleri nedeniyle Humboldt konuşmak için hem özne hem de nesnel bir etkinliktir, demiştir. Zira insan, dış dünyadaki nesnel olgulara dil vasıtasıyla zihninde yer vermekte, ardından zihnindeki bu düşünceleri sözleri ile özne olarak ifade etmektedir. Bu, söz ile ifade etme aşamasında düşünceler sese bürünerek bir kez daha nesnellik kazanmaktadır.³⁹⁸ Bireyin zihninde yarattığı düşünce, söz olarak dışarı çıktığı anda nesnelleşir. Çünkü yaratılan, kullanılır kullanılmaz yaratanın malı olmaktan çıkarak bir anda onu anlayan ve konuşan herkesin ortak malı olur. Böylece de dil hazinesine katılan sözler, daha sonraki

---

³⁹⁶ “Özlü”, TDK Güncel Türkçe Sözlük.

³⁹⁷ Kıran, **a.g.e.**, s. 65.

³⁹⁸ Humboldt, 1988, Cilt VI, s. 155’ten akt. Ekinci Akça, **a.g.t.**, s. 37.

kuşaklara da ulaştırılmaya devam eder.³⁹⁹ Dil; düşüncenin oluşmasını, ortaya çıkmasını sağladığı gibi toplumun düşünce sisteminin, kültürünün gelecek nesillere aktarımı görevini de üstlenmektedir. Bunu, söz vasıtasıyla bilgi paylaşımı sağlayarak yapmaktadır.

Toplumların bilgi ve yaşantı birikimleri olan kültür, dil sayesinde sonraki kuşaklara aktarıldığı için dilin kültür ile de yakın bir ilişkisi vardır. Bu yüzden dil, düşünceyi ve kültürü yaratan bir etkinliktir. Bir toplumun kültüründe ne varsa dilinde de o vardır.⁴⁰⁰ Kutadgu Bilig’de kültür ve bilgi paylaşımını konu edinen beyitler de bulunmaktadır.

toğuşlı ölür kör kalır belgü söz

sözün edgü sözle özüñ ölgüsüz (180)

“Bak, doğan ölür; ondan, eser olarak, söz kalır; sözünü iyi söyle, ölümsüz olursun.”

iki neñ bile er karımaz özi

bir edgü kılınçı bir edgü sözi (181)

“İnsan iki şey ile kendisini ihtiyarlamaktan kurtarır: biri iyi iş ve diğeri iyi söz.”

kişi tuğdı öldi sözi kaldı kör

özi bardı yalñuk atı kaldı kör (182)

“Bak, insan doğdu, öldü; sözü kaldı; insanın kendisi gitti, adı kaldı.”

Dil, bilgiyi aktarma sürecinde söz sayesinde oldukça önemlidir. Böylece Yûsuf Has Hâcib’e göre bilginin söz sayesinde gelecek nesillere aktarılmasında dilin kıymeti, insan açısından büyüktür.

Yûsuf Has Hâcib, dilin bilgi ile ilişkisinin, onun sözle ifadesini etkilediğini bildiğinden aşağıdaki beyte eserinde yer vermiştir:

biligligke sözledim uş bu sözüm

---

³⁹⁹ Gökberk, **a.g.e.**, s. 78-79.

⁴⁰⁰ Kıran, **a.g.e.**, s. 65.

biligsiz tilini bilümez özüm (202)

“Bu sözümü bilgili için söyledim, bilgisizin dilini ben de bilemiyorum.”

Yûsuf Has Hâcib bu beyitle birlikte dilin muhatabına göre ayarlanması gerektiğini belirtmektedir. O, insandan insan farkın da bilgiden kaynaklandığını öne sürmektedir. (201) Bu durumda konuşan kişinin, karşısındaki kişinin dil becerilerine göre sözlerini ayarlaması gerekmektedir. Yûsuf Has Hâcib, bilgisizin dilini bilmediğini; onun nasıl konuştuğunu, nasıl söz söylediğini bilmediğini dile getirmektedir. Dolayısıyla sözünü bilgisize göre söyleyemez. Çünkü düşüncenin bir ürünü olan bilgi, düşünen insanın zihninde var olan bir şeydir. Bilgili olarak nitelendirilen kimseler, dilin doğru ve etkili kullanımı konusunda iyidir. Bilgisiz ise düşünmeyeceğine göre söz, bilgili olan ve düşünen insan için söylenmelidir.

tilig ögdüm ança ara söktüküm

tilekim söz erdi saña yördüküm (184)

“Dili bu kadar ögmekten ve arada bir sögmekten maksadım, sana sözün ne olduğunu anlatmak idi.”

Yûsuf Has Hâcib dilin meziyetini ve kusurunu, faydasını ve zararını söylediği yedinci bapta, tıpkı modern dilbilimciler gibi sözün ne olduğu ile ilgili daha on birinci yüzyılda düşünmüş ve bunu izah etmeye çalışmıştır. Dil ve söz ile ilgili ardı ardına sıralanan bu beyitlerden sonra da 184. beyitle bundan maksadının ne olduğunu açıklamıştır.

Yûsuf Has Hâcib’e göre dil, anlayış ve bilginin tercümanıdır. İnsan dili ile hem yükselip sultan olabilmektedir hem de alçalarak başını yere serebilmektedir. (162-177) Söz ise körler için adeta göz olmaktadır. Çünkü söz, bilerek söylenmelidir yani bilinç, düşünme gerektirmektedir. Yakışksız olmamalı; ne çok, ne de az söylenmelidir. Sözün yerinde ve kararında söylenmesi makbuldür. Yûsuf Has Hâcib’in bu açıklamalarından dil ve sözü birbirinden ayırdığını ve onun nezdinde sözün, tıpkı Saussure’de olduğu gibi bireysel olan tarafı ifade ettiği görülmektedir. Yapısal dilbilimci Ferdinand de Saussure, toplumsal nitelikli dil ile bireysel nitelikli sözü birbirinden ayırmaktaydı. Ona göre “Söz, toplumsal olan dilin kişi tarafından

gerçekleştirilmesi, özel kullanılışıdır”⁴⁰¹. Yûsuf Has Hâcib’te de söz, dil ile dışa vurularak somut olarak ortaya koyulmaktadır. Burada, kişinin değerinin sözüne göre belirlenmesi; sözdeki öznelliği yansıtır niteliktedir.

tilig sökse bolmaz telim öggüsi

sözüg öggüsi bar yéme sökgüsi (1020)

“Dile yalnız söğmek olmaz, öğülecek tarafı da çoktur; sözün de öğülecek ve söğülecek tarafları vardır.”

Yûsuf Has Hâcib burada, dilin ve sözün ikisinin de iyi ve kötü tarafları olduğunu belirterek dil-söz ayrımını bir kez daha gözler önüne sermektedir. Dil, “çeşitli yargıları, anlatımı güç, soyut kavramları eksiksiz aktarabilen bir dizge (sistem)”⁴⁰² olarak ait olduğu toplumun geleneğini, dünya görüşünü, yaşam felsefesini ve inançlarını içinde barındırır. O toplumun dilinden, topluma dair pek çok şey izlenebilir.⁴⁰³ Söz ise dilin uygulamalı yanıdır. Konuşmacı, söz söylerken dil dizgesinin öğelerini birleştirerek bu öğeleri ses ve anlam olarak somut bir biçimde gerçekleştirir.⁴⁰⁴ Chomsky’nin edim-edinç ayrımında da benzerlikler söz konusudur. Dil edimi (**performance**), Saussure’un ifadesiyle söz; konuşma, dinleme, yazma gibi dilin uygulama yönüne işaret eder ve dilin somut durumdaki kullanımınıdır. Dil edinci (**competence**) ise bir insanın ana dilindeki her şeyi anlayabilmesi ve yeni cümleler üretebilme yetisi ile ilgilidir ve soyut durumdadır.⁴⁰⁵

tili birle yalñuk sözi sözlenür

sözi yakşı bolsa yüzi suwlanur (275)

İnsan sözünü dili ile söyler; sözü iyi olursa, yüzü güler.⁴⁰⁶

---

⁴⁰¹ Aksan, **a.g.e.**, s. 52.

⁴⁰² **a.g.e.**, s. 12.

⁴⁰³ Aksan, **a.g.e.**, s. 13.

⁴⁰⁴ Culler, **a.g.e.**, s. 31.

⁴⁰⁵ Özcan, “Noam Chomsky’nin Dilbilim Kuramı Bağlamında Dil-zihin İlişkisi”, **Tabula Rasa: Felsefe ve Teoloji**.

⁴⁰⁶ 275 numaralı bu beytin tarafımızdan yeni çevirisi yapılmıştır. Beyitteki yüzi suwlan- deyimine Ö. Tabaklar “yüzü parlamak, yüzü gülmek” manasını vermiştir. (“Kutadgu Bilig İndeksi’nde Düzeltme Önerileri”, Musa Duman (Yay. Haz.), *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri: 26-27 Ekim 2009*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011, s. 490) Beytin manası Clauson da ise kişinin sözü iyi olursa o onurlandırılır, manasında geçmektedir. (**a.g.e.**, s.789)

3.3.4.4. Sözün İşlevi

Kutadgu Bilig’de belirtilene göre söz ile dil farklı şeyler olmasına rağmen birbiriyle ilişkilidirler. Çünkü söz, dil sayesinde gerçekleşen bir ifade şeklidir. Dil de düşüncelerin söz ile dışarı yansıtılmasını mümkün kıldığı için sözün ifadesine yarar sağlamaktadır. Yûsuf Has Hâcib’e göre, bir düşüncenin dil aracılığıyla sesli bir biçimde ifade edilmesiyle meydana gelen söz, iyi olursa insanın yüzüne bile yansımaktadır. Kutadgu Bilig’de bu iyi söz vurgusu, Ötüken Beyi’nin sözleri örnek gösterilerek açıklanmıştır:

idi yakşı aymış ötüken begi

tilin tutzu bérmiş saña söz yégi (2682)

“Ötüken beyi çok iyi söylemiş, sözlerin iyisini sana dili ile ulaştırmıştır.”

Kutadgu Bilig’de sözün iyi olması gerektiğinin üzerinde önemle durulmuştur.

akar suw teg ol bu tilin edgü söz

kayuka bu aksa çéçek öndi tüz (2688)

“Dilin söylediği iyi söz ise, akar su gibidir; nereye akarsa, orada çiçek açar.”

Buna göre söz iyi de kötü de olabilir. Zira, düşünmeden söylenen sözlerin hem kendisi hem de sonuçları kötü olabilir fakat iyi söz de çiçek açtıracak güzel sonuçlara olanak tanıyabilir. İyi sözün yolu da iyi düşüncelerden geçmektedir. Zira dilsel determinizm anlayışında olduğu gibi dil, düşünme şeklini belirlediğinden söz yoluyla aynı düşünce olarak vücut bulur.

Yûsuf Has Hâcib, dil ve sözün ne olduğunu açıkladıktan sonra sözün işlevlerine de değinmektedir.

bu ay toldı aydı söz asğı telim

kalı sözleyü bilse uş bu tilim (984)

“Ay Toldı dedi: Eğer bu dilim dönerse, söyleyeyim; sözün faydası çoktur.”

Burada ilk vurgulanan şey dilin dönmesi durumunda sözün söylenebiliyor olmasıdır. Dili dönmek, sözü doğru ve düzgün söylemek ya da amacını iyi bir

biçimde anlatmak demektir.⁴⁰⁷ Zihindeki düşünceler, uygun koşullar oluştuğunda dilin doğru kullanımı sayesinde söz olarak somut bir biçimde oluşurlar.

Beyitte üzerinde durulan diğer nokta ise sözün faydasıdır. Yûsuf Has Hâcib sözün hem iyi hem kötü özelliklerinin olduğunu eserinde belirtmesine rağmen onun faydasının daha çok olduğunu düşünmektedir. Bu faydaları aşağıdaki beyitlerde bulmak mümkündür:

bu ay toldı aydı söz asğı uluğ

yérinçe tüşürse bedütür kuluğ (1001)

“Ay Toldı dedi: Sözün faydası büyüktür; söz yerinde kullanılırsa, kulu yükseltir.”

söz asğı bile kör yağız yérdeki

yaşıl kökke yoklar bolur tördeki (1002)

“Söz sayesinde kara yerdeki mavi göğe yükselir ve baş köşeye geçenlerden olur.”

Hangi sözün nerede ve nasıl söylenmesi gerektiğini insan zihni düşünebilir. Dolayısıyla 1001. beyitte sözün yerinde kullanımına dikkat çekilerek kişinin düşünerek söz söylemesine vurgu yapılmaktadır. Söz düşünmeden söylenirse kötü ve olumsuz sonuçlara yol açabilmektedir ancak 1002’de belirtildiği üzere sözü düşünerek kullandıktan sonra kişinin değeri yükselmekte, yerde olan göğe çıkarak kişi, baş köşede makam sahibi olmaktadır.

özinde uluğka tapuğ kılsa öz

tilin beklese ked katığ tutsa söz (4041)

“Kendisinden büyüğe hizmet etmeli; dilini tutmasını bilmeli ve ulu orta söz söylememelidir.”

sözüñni küdezigil başıñ barmasun

tiliñni küdezigil tişiñ sınmasun (167)

---

⁴⁰⁷ Bkz. “Dili dönmek”: 1. bir sözü doğru, düzgün söylemeyi becerememek; 2. amacını iyi anlatamamak. (Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük)

“Sözüne dikkat et, başın gitmesin; dilini tut, dışın kırılmasın.”

Yukarıdaki beyitlerde, sözü yerinde söylemek konusuna bir vurgunun yapılmasının ötesinde ayrıca dile sahip çıkılması, onun sınırının çizilmesi hususuna değinilmiştir. Kişi dilini tutmasını bilmeli yani düşüncesindeki her şeyi diline olduğu gibi yansıtmamalıdır. Düşüncelerini bir zihin süzgecinden geçirdikten sonra söz olarak dışarı vurmalıdır. Çünkü düşüncenin süzgecinden geçmeden dille ifade edilen sözler, zarar getirmektedir. 1003. beyitle bu söylenmektedir:

kalı sözleyü bilmese til sözüg

yaşıl kökte erse kör éndrür özün (1003)

“Eğer dil söz söylemesini bilmezse, mavi gökte olanı yere indirir.”

Burada kötü söz söylenmemesinden bahsederken aynı zamanda düşünmeden konuşmamak gerektiği de belirtilmektedir. Söz, dil doğru ve düzgün bir biçimde kullanılmadığı takdirde yüksekte olanı aşağı bile çekebilir.

3.3.4.5. Düşünce, Dil ve Söz

Sapir – Whorf Hipotezine göre düşünce şeklimizi belirleyen dil, düşüncenin dışı açıldığı bir pencere olarak düşünceyi sözcüklerle açığa çıkarmaktadır. Yani söz, düşünceyi somut bir hâlde yansıtan şeydir. Bu yüzden söz de dil ile düşüncenin ayrılmaz bir parçasıdır.

ötügçi kereksiz muñadsa özüm

tilim tepremedin eşitür sözüm (3767)

Bir sıkıntıya düşsem bile benim aracıya ihtiyacım yok; çünkü ben daha dilimi hareket ettirmeden Tanrı sözümü işitir.⁴⁰⁸

Bu beyit, Hamann’ın dilin tanrısallığı ile ilgili ifade ettiklerini akla getirmektedir. Hamann’a göre dil, düşüncelerin oluşmasını ve parlaklık kazanmasını sağlamaktadır. O, düşünce ile dilin aynı şey olduğunu savunmaktadır. Ayrıca dilin,

⁴⁰⁸ 3767 numaralı bu beytin tarafımızdan yeni çevirisi yapılmıştır.

her yerde açık veya gizli bir biçimde Tanrı'nın bir yankısı olarak var olduğunu öne sürmektedir. Ona göre bütün yaratılanlar, bizzat Tanrı'nın yaratılana sözleridir.⁴⁰⁹

Tanrı'nın, insan henüz dilini açmadan, tek bir söz söylemeden onun söyleyeceklerini işitmesi, anlaması, haberdar olması; esasında dil ve düşüncenin aynı kapıya çıkıyor olmasından kaynaklanmaktadır. Zira dil, düşüncenin olmazsa olmaz aracıdır. Nasıl ki dil düşüncenin yansıması ise ve zihindeki söz ile ifade imkânı buluyorsa Tanrı da yarattığı insanın gönlünden yani zihninden geçenleri çok iyi bilmektedir. Dolayısıyla bu beyte göre insanın, meramını söz ile ifade etmesine bile gerek kalmadan Tanrı onun düşüncesinden haberdar olmaktadır.

İnsanların davranışları ile dil ve düşünceleri arasında bir ilişki olduğundan söz edilmişti. Aşağıdaki beyitlerde davranış ve karakterin, dil üzerindeki etkisi bir kez daha izah edilmiştir:

maña ayğıl emdi ne ol erdemiñ

bedük sözledi söz bu ökteñ tiliñ (672)

“Şimdi bana söyle, senin meziyetin nedir; bu pervâsız dilin büyük sözler söyledi.”

uwutsuz kişi ol kişide éli

köni sözlemez söz uwutsuz tili (2203)

“İnsanlarına aşağısı hayasız adamdır; hayasızın dili doğru söz söylemez.”

Bu beyitlerde zayıf karakterdeki insanların, pervasız dilleri ile etkisi büyük ancak söylenmemesi gereken sözleri dile getirdiği ve hayasız bir kimsenin sözlerinin yalan ve yanlış olduğu vurgulanmıştır. İnsanın dili ve sözleri onun için büyük bir güçtür. Bu sebeple insan, dili doğru kullanmalı ve sözlerini ne zaman ve nasıl kullanacağını bilmelidir; önce düşünüp diline hâkim olmalı ve sözlerini özenle seçmelidir. O nedenle Yûsuf Has Hâcib, bazen dilin söz söylememesinin evla olduğunu düşünmektedir:

tilin sözlemese söz asğı telim

---

⁴⁰⁹ Akarsu, **a.g.e.**, s. 6.

ökündürdi sözlep méni bu tilim (3879)

Dil ile söz söylenmese de faydalıdır; zira bu dilim söz söyleyerek beni pişman etti.⁴¹⁰

Bu ifade ile dilin kullanımının bazen olumsuz sonuçlara yol açabileceği anlatılmaktadır. Düşünmeden sarf edilen sözler kişiyi pişmanlık ve üzüntüye sürükleyebileceği için bazen sessiz kalmanın çok daha olumlu sonuçlar doğurabileceğine vurgu yapılmıştır. O nedenle tefekkür, konuşmaktan daha iyidir. Zira tefekkür, derin düşünme süreci olduğu için sessizlik gerektirmektedir. Derinlemesine düşünerek bir kavrayışa, anlayışa ulaşmak amacıyla edilen tefekkür sürecinde sessizlik, zihnin derinliklerine inerek düşüncelerin berraklaşmasını ve sonrasında düşüncelerin daha net bir şekilde ifade edilmesini sağlamaktadır. Dolayısıyla kişinin yanlış bir söz söyleyerek olumsuz bir durumla karşılaşma ihtimali de azalmaktadır. O hâlde Kutadgu Bilig'e göre bazen konuşmamak ve sessiz kalmak, düşüncelerin daha net olmasına alan açmaktadır. Bu nedenle tefekkür, bazen konuşmaya tercih edilebilir.

tilim tıdnumadı telim sözledi

sözüm eksümedi suwı eksüdi (5436)

“Dilim kendisini tutamadı ve çok konuştu; sözüm azalmadı, fakat itibarı azaldı.”

Yani, eğer dil çok söz söylerse o sözlerin itibarı azaltmaktadır. Bu beyitlerde dil ve söz arasındaki ayrım da “dilini büyük sözler söylemesi”, “dilini doğru söz söylememesi” ifadeleriyle çok net bir şekilde fark edilmektedir. Yûsuf Has Hâcib'in hem til hem söz ifadelerini beraber fakat ayrı manada kullanması, Saussure'ün **langue-parole** ve Chomsky'nin **competence** ve **performance** kavramlarına karşılık gelmektedir. Yûsuf Has Hâcib'te Chomsky'nin **competence** yani edinci olan ‘til’; seslerin ve anlamların dilin kurallarına uygun olarak bir araya getirilebilme yeteneğini ifade ederken Chomsky'nin edim şeklinde adlandırdığı Yûsuf Has

---

⁴¹⁰ Bu beyit tarafımızdan yeniden çevrilmiştir. Devamındaki beyitten yeni çevirinin daha uygun olacağı düşünülmüştür. (3880: “Sözü söylemezsen, o söz sana kul olur; eğer söylersen, o seni kendisine kul eder.”)

Hâcib'in 'söz'ü, dilin gerçek kullanımıdır. Kutadgu Bilig'deki bu til-söz ayrımı eserin pek çok kısmında görülmektedir. Aşağıdaki beyitler de bunların önemli örneklerindendir:

bu til yasıña korksa emdi özüñ

yatu kalğa barça asıǵlıǵ sözüg (983)

“Şimdi sen sadece dilin zararından korkar ve konuşmazsan, bütün faydalı sözlerin olduğu yerde kalır ve bir fayda temin etmez.”⁴¹¹

tilig şükmü tutǵu azu sözlese

sözüg açsamu yég azu kizlese (1018)

“Dili susturmalı mı, yoksa söyletmeli mi; sözü açmak mı daha iyi, yoksa saklamak mı?”

köni sözler erse tiliñ tepresü

sözüg egri erse özüñ kizlesü (1026)

“Doğru söyleyecekse, dilin kıvılcıdır; sözün eğri ise, onu saklamalısın.”

Bu beyitler ile dil ve söz ayrımının yanı sıra düşünce ve dil arasındaki ilişkiye dair gerçekler de yansıtılmaktadır. Yûsuf Has Hâcib, önce dilin zararından bahsederek zarar gelecek korkusuyla konuşmamanın, faydalı olabilecek sözlerin de saklı kalmasına neden olacağından yakınmaktadır. Daha sonra dilin, insanın düşüncelerini ifade edip başka insanlara aktarılmasını sağlayan bir araç olması dolayısıyla dilin kullanımına önem vermektedir. Dilin kullanımı noktasında ise Chomsky'nin edim adını verdiği kavram düşünülmelidir. Dilin kötü veya yanlış kullanımı, zararlı ya da yanlış bilgilerin aktarılmasına neden olmaktadır. Bu yüzden Yûsuf Has Hâcib'te dilin kullanımını ifade eden söz, eğri olmamalıdır. Eğer dil doğru sözleri söyleyecekse konuşmalı yoksa susmalıdır. İnsan, dilinin gücünün farkına vararak dilin doğru ve faydalı kullanımını önemsemelidir.

---

⁴¹¹ “If you remain silent out of fear for the tongue's harm, then all your beneficial words will be left fallow.” (Dankoff'un Wisdom of Royal Glory'deki çevirisi.) Dil söz ayrımı, Dankoff'un İngilizce çevirisinde genellikle ihmal edilmesine rağmen dil-söz ayrımının bu beyitteki gibi belirgin olduğu yerlerde genel olarak dil, 'tongue' ile ifade edilirken söz, 'word' ve 'speech' sözcükleri ile karşılanmıştır.

idi kısğa özlüg bu yalñuk özi

sakinçi uzun hem bedük til sözi (1533)

“Bu insanın kendisi çok kısa ömürlüdür; fakat emeli uzun, dili ve sözü büyüktür.”

Bu beyitte bahsedilen insan 1523. beyte göre dürüst gönüllü ve gaflet uykusundan uyanmış insandır. Bu insanın ömrü kısa olmasına rağmen onun dili ve sözü kıymetli olduğu için kendisinden sonra bile kalacaktır. Dilin ve sözün büyüklüğü işte buradadır. Zira “Dil bizim üzerimizde bir güçtür; düşünmemizi, değerlememizi belirleyen bir güçtür. Biz onu hazır buluruz, yapısı içinde büyüyüp gelişmekle kendimizi ona göre biçimlendirmiş oluruz”⁴¹². Dolayısıyla dilin ve sözün büyüklüğünden bahsedilen bu beyitlerde aynı zamanda sesler vasıtasıyla anlamlı hâle gelen gönül yani düşünceyle olan ilişki de gündeme gelmektedir.

sözün sökse yalñuk açıtısa tilin

süñükke sızığ ol köñülke yalın (2579)

“İnsan sözü ile söğer ve dili ile acıtırsa, bu kemiğe sızı ve gönle ateş olur.”

kişi köñli bilgü tanuk erdi til söz

köñül til ala boldı kimke büteyi (6579)

“İnsanın gönlünü almak için, onun dili ve sözü bana şahid idi; şimdi gönül ve dil alaca oldu; kime itimat edeyim.”

Daha önce Yûsuf Has Hâcib’in gönül ile dilin bir olması gerektiği vurgusu burada dile getirilmişti. Ancak Yûsuf Has Hâcib, eserinin sonlarında bu birliğin artık bozulduğundan yakınmaktadır. 6579. beyitte ifade ettiğine göre artık gönlü ile dili bir olan kimse kalmamış, bu yüzden kimsenin söylediği söze de güven kalmamıştır. Kutadgu Bilig’deki bu sözler, bir kişinin, sözleri ile başka insanları incitmesinin mümkün olduğunu ve insanların gönlünü alıp güvenini geri kazanmanın yolunun ise gönül ile dilin tutarlı ve bir tutulmasından geçtiğini bir kez daha anlatmaktadır.

---

⁴¹² Gökberk, a.g.e., s. 78.

SONUÇ

Bir toplumu anlamak için o toplumun zihniyetini kavramak çok önemlidir. O toplumun kültüründe kullanılan dili incelemek ise toplumun zihniyetini anlamanın en temel adımıdır. Çünkü dil hemen her zaman düşünceyi ifade etmektedir. Bir milletin kimliği ve kültürel mirası dili aracılığıyla aktarılır. Dilde bir ulusun tarihi, mitolojisi, edebiyatı ve gelenekleri hakkında pek çok ipucu bulunabilir. Bu ipuçları dilin hem yapısal hem de anlamsal özelliklerinde görülür. Kelime seçimi, gramer yapıları, deyimler ve atasözleri gibi dil unsurları, ait olduğu milletin değerlerini, dünya görüşünü, düşünce sistemini ve kültürünü yansıtır. Bu bakımdan bir dilin yapısı ve kullanım alanı incelenerek bir kültürün düşünce yapısı ve dünya görüşü derinlemesine çalışılabilir; o toplumun değerleri ve kendine has özellikleri kavranabilir.

Eski çağlardaki toplumların tanınması, büyük ölçüde dile bağlıdır. Dil, bir kültürün fikirleri nasıl oluşturduğunu, kavramları nasıl ilettiğini ve bilgiyi nasıl düzenlediğini ortaya koyduğu için toplumun zihniyetini yansıtır. Eski çağlardaki toplumların edebî eserleri de kendi dönemlerinin tarihî, kültürel, siyasi ve iktisadi ortamının bir mahsulü olmaları dolayısıyla toplumun düşünce dünyasını göstermektedir. Kutadgu Bilig, 11. yüzyılın yadigârı tarihî bir eser olarak Türk milletinin o çağlarda dünyayı algılayış biçimini ve düşünce yapısını açığa çıkarmaktadır. Bu açıdan bu tez çalışmasında, Türk dili ve edebiyatında önemli bir yere sahip olan Kutadgu Bilig'in dil ve düşünce yapısı incelenmiştir.

Tarihî eserler bugüne dek çok sayıda araştırmaya konu olmuştur. Bilhassa Kutadgu Bilig, Türkoloji alanında pek çok kapsamlı araştırmaya konu olmuş bir eserdir. Bu araştırmalar çoğunlukla metin neşri, çeviri ve dilin yapısı ile ilgilidir ve bu araştırmalarda Kutadgu Bilig'in dil ve düşünce anlayışı açısından ne denli kapsamlı olduğu hep vurgulanmıştır. Bununla birlikte özellikle bu konuda bir çalışma ya da eserin kapsamlı bir dilbilimsel analizi yapılmamıştır. Bu noktada bu tez çalışmasında, Kutadgu Bilig gibi tarihî bir eseri daha iyi anlayabilmek ve tahlil

edebilmek amacıyla dilbilimin kuramlarından ve kavramlarından yararlanılmıştır. O nedenle bu çalışma kapsamında öncelikle Kutadgu Bilig'de dil ve düşünce ilişkisinin bulunduğu beyitler tespit edilerek daha sonra bu beyitler dilbilim düzeyinde incelenmiştir.

Ayrıca bu araştırma boyunca tespit edilen beyitlerin, disiplinlerarası araştırmalar için bir başlangıç noktası olabileceği de düşünülmektedir. Çünkü bu çalışma, konusu itibarıyla dilbilimin yanı sıra psikoloji, antropoloji ve felsefe gibi başka disiplinlere de kaynaklık edebilecek niteliktedir.

Tez 4 bölümden oluşmuştur. Çalışmanın ilk bölümünde araştırma kapsamı ve yöntemine dair bilgilere yer verilmiştir. İkinci bölümde eserin müellifi Yûsuf Has Hâcib hakkında bilgiler verildikten sonra kısaca Kutadgu Bilig tanıtılmıştır. Üçüncü bölümde, dil ve düşüncenin teorik temelleri sunularak Humboldt, Saussure, Sapir-Whorf ve Chomsky'nin bakış açıları özetlenmiştir. Dördüncü bölümde ise öncelikle Kutadgu Bilig'de dil ve düşüncenin öneminden bahsedilip eserde dil ve düşüncüyü ifade eden til, söz, köñül, ög, ukuş ve bilig sözcüklerinin anlamları izah edilmiştir. Sözcüklerin izahının ardından daha önce tespit edilmiş olan beyitler, dilbilimsel kuramların ışığında değerlendirilmiştir. Bu beyitlerin değerlendirilmesi “Kutadgu Bilig'de Dil ile İlgili Beyitler”, “Kutadgu Bilig'de Düşünce ile İlgili Beyitler”, “Kutadgu Bilig'de Dil-Düşünce İlişkisi ile İlgili Beyitler” ve “Kutadgu Bilig'de Dil-Söz İlişkisi ile İlgili Beyitler” olmak üzere esasen dört grup altında gerçekleştirilmiştir. Ayrıca “Kutadgu Bilig'de Dil-Düşünce İlişkisi ile İlgili Beyitler” ve “Kutadgu Bilig'de Dil-Söz İlişkisi ile İlgili Beyitler” adlı bölümler, kendi içinde çok sayıda alt başlığa ayrılarak belli temalar altında ayrıntılı bir biçimde incelenmiştir.

Bu çalışmada ulaşılan bulgular aşağıda maddeler hâlinde sıralanmıştır:

- Bu çalışmayla, günümüzde dilbilimsel kavramlarla ifade edilen düşüncelerin, Yûsuf Has Hâcib tarafından aslında daha 11. yüzyılda Kutadgu Bilig'de dile getirildiği ortaya koyulmuştur.

- Bu konuda Kutadgu Bilig’de, dilbilimdeki dilbilimsel determinizm, dilsel görecelik, dil-söz, derin yapı-yüzey yapı kavramları ve dil edinim aygıtı, dünya görüşü gibi kuramları ifade eden beyitlerin var olduğu tespit edilmiştir.

- Kutadgu Bilig’deki beyitler dil ve düşünce ilişkisi bağlamında incelendikten sonra Yûsuf Has Hâcib'e göre dilin, zihni gösteren bir unsur olduğu ve ikisi arasında önemli bir ilişki olduğu; bir milletin dili ile düşünce tarzının birbiriyle ilişkili olduğu anlaşılmıştır.

- Bu çalışmada, Kutadgu Bilig'de dilin, düşüncenin kaynağı olarak görüldüğü ve dünya görüşünü şekillendirdiği ortaya koyulmuştur. Beyitlerde dilin, insanların zihinsel süreçlerini ve dünyayı nasıl algıladıklarını etkilediğini ifade eden beyitler tespit edilmiştir. Buna göre duygu ve düşüncelerin söze dökülüp sunulmasını sağlayan dildir ve düşünce de dili belirleyen bir şeydir.

- Bu tez çalışmasında, Kutadgu Bilig’de köñül sözcüğünün çoğunlukla düşünce, zihin manasında kullanıldığı tespit edilmiştir. Köñülden başka düşünce ile ilişkili olan ög, bilig, ukuş sözcükleri dikkate alınmıştır.

- Tez konusunun kapsamında toplamda 140 beyit tespit edilmiştir. Bu beyitlerin detaylı değerlendirmeleri tezde yer almakla birlikte aşağıda, tezdeki tasnif ilkelerine uygun olarak bu beyitler için ayrı şekiller de oluşturulmuştur.

- Bu çalışma kapsamında değerlendirilen doğrudan dil ile ilgili beyitlerin toplamda 22 adet olduğu tespit edilmiştir. Bu beyitlerin değerlendirildiği “Kutadgu Bilig’de Dil ile İlgili Beyitler” bölümünde Kutadgu Bilig’de dilin fikir, bilgi ve kültürel değerlerin aktarımını sağlayan bir araç olmasının ve bu sayede toplumsal bağlar oluşturmasının üzerinde durulduğu tespit edilmiştir. Yûsuf Has Hâcib’in insanların dünyayı algılayışında ve bilişsel süreçlerinde dili önemseydiği görülmüş ve kültürün yaşayış biçiminin, geleneklerinin, dünya görüşünün, yaşam felsefesinin, inançlarının o toplumun diline yansısıyla olduğu ortaya koyulmuştur. Bu beyitler *Şekil 2*’de gösterilmiştir.

- “Kutadgu Bilig’de Düşünce ile İlgili Beyitler” bölümünde doğrudan düşünce ile ilişkili beyitler değerlendirilmiştir. Toplamda 12 adet olan bu bölümün beyitlerinde Kutadgu Bilig’de bilgiye ulaşmanın tek yolunun düşünmek

olduğu ortaya koyulmuştur. Bu bölümde sözü bilmeden söylemenin mümkün olmadığı ve bilmek için önce düşünmenin kapısının aralanması gerektiğine ulaşılmıştır. Buna göre insanın, anlama tarzına yani zihninde idrak ettiği fikre göre konuştuğuna dikkat çekilmiştir. Yûsuf Has Hâcib'in bu görüşleri Şekil 3 ile gösterilmiştir.

Dil	
Açıklama	Beyitler
Dil, toplumun soyut ve somut öğelerini kendinde kodlayan bir ifade aracı olarak bir milletin zihniyetinin yansımasıdır. Bu beyitlerle dilin, toplumun hafızası olan, gelecek nesillere aktarılan ve kişinin değerini belirleyen bir şey olduğu vurgulanmıştır.	163, 164, 173, 175, 180, 181, 182, 183, 190, 210, 270, 972, 973, 976, 992, 993, 994, 1021, 1022, 4393, 6643.

Şekil 2. Dil

Düşünce	
Açıklama	Beyitler
Bu beyitlerle insanın değerinin dil, bilgi, akıl ve anlayış gibi özelliklerle belirlendiği ve dilin, düşünce tarzını etkilediği görüşü sunulmuştur.	163, 164, 173, 175, 180, 181, 182, 183, 190, 210, 270, 972, 973, 976, 992, 993, 994, 1021, 1022, 4393, 6643.

Şekil 3. Düşünce

- “Kutadgu Bilig’de Dil-Düşünce İlişkisi ile İlgili Beyitler” bölümü ise kendi içinde temalara bölünerek pek çok alt başlığa ayrılmıştır. Bunlardan ilki “Dil Yetisi” başlığını taşımaktadır. Burada dil yetisinin insana özgü ve ona doğuştan bahşedilen bir şey olduğu ortaya koyulmuştur. Tanrı'nın insanı dil ve düşünme yetisiyle diğer canlılardan ayırdığı dile getirilmiştir. Anlamli düşünceler olan söz, Tanrı'nın dili ve gönlü (düşünmeyi) yaratmasının sebebidir. Çünkü dil olmadan düşünce bir anlam ifade etmemektedir. Burada, beyitlerin Chomsky'nin

fikirleriyle örtüştüğü ve üretici ilkeler sisteminin, dili geliştiren gönül olduğu; dilin, yüzey yapıyla ve sözün, derin yapıyla buluştuğu iddia edilmiştir. “Dil Yetisi” başlığı *Şekil 4*'te gösterilmiştir.

- “Dil, Düşünce ve İnsan Davranışı İlişkisi” başlığı altında insanın karakterinin onun düşünceleri, sözleri ve davranışlarıyla belirlendiği ele alınmıştır. Bunun yanında dilin kişinin düşünme, davranış ve karakterini etkilediği gibi milletin düşünme tarzı ve karakteri üzerine tesir ettiği vurgulanmıştır. Ayrıca Kutadgu Bilig’in Budizm geleneğinden taşıdığı izlerin dilbilimsel determinizmle örtüştüğü ileri sürülmüştür. Bu bölüm *Şekil 5* ile gösterilmiştir.

Dil Yetisi	
Açıklama Tanrı'nın insana verdiği dil yetisi ve gönülün (düşünce), söz için yaratıldığının belirtildiği bu beyitlerde dil ve söz ilişkisi, derin yapı-yüzey yapı bağlamında ele alınmıştır.	Beyitler 149, 1023, 1024.

Şekil 4. Dil Yetisi

Dil, Düşünce ve İnsan Davranışı İlişkisi	
Açıklama Dil, insanın düşünce dünyasını ve dünyayı görme biçimini etkiler ve söz olarak dış dünyaya açılırken insanoğlunun biçim, tavır ve davranışlarını da belirler. Bu beyitlerle dilin, düşünce ve davranış üzerindeki etkisi hem insan hem de millet açısından incelenmiştir.	Beyitler 862, 1743, 1748, 1866, 2481, 2759, 4000, 4052, 4280, 4287, 4288, 5223, 5617, 6250.

Şekil 5. Dil, Düşünce ve İnsan Davranışı

- “Dilin Kullanımı ve Sözcüklerin Anlamı” bölümünde Saussure’ün gösteren-gösterilen ilişkisi ile bağlantı kurulmuştur ve Humboldt’un dilin sınırlı araçları ile sınırsız bir kullanım yarattığı tezinin, Kutadgu Bilig’de sözlerin çeşitliliği aracılığıyla anlam yolunun açıldığını ifade eden beyitlerle uyduğu kabul edilmiştir. Her dilin belli bir ses-anlam bağıntısı olarak düşünüldüğü beyitler *Şekil* 6’da gösterilmiştir.

Dilin Kullanımı ve Sözcüklerin Anlamı	
Açıklama	Beyitler
Bir kavram hakkında düşünebilmek için onun zihinde olması gerekir, zihinde olmayan şeyin düşünülmesi imkansızdır. Burada kavramın zihindeki varlığına rehberlik eden anlam süreci, Saussure ve Humboldt’un kuramlarıyla birlikte değerlendirilmiştir.	207, 613, 2521, 2758, 4394, 4679, 5392.

Şekil 6. Dilin Kullanımı ve Sözcüklerin Anlamı

- Yûsuf Has Hâcib’in beyitlerine göre zihinde oluşan ön düşünceler, dil ile ifade yolu bulurlar. Tezin “Düşüncenin Aracı Dil” adlı bölümünde Kutadgu Bilig’deki beyitlerden hareketle dilin düşüncenin bir aracı olduğu açıklanmıştır. Bu bölüm *Şekil 7* ile gösterilmiştir.

Düşüncenin Aracı Dil	
Açıklama	Beyitler
Dil ve düşüncenin karşılıklı bir etkileşimi olduğu Humbolt’un görüşleri ve Sapir-Whorf hipotezi doğrultusunda incelenmiştir.	162, 387, 1838, 2174, 2525, 2660.

Şekil 7. Düşüncenin Aracı Dil

- Kutadgu Bilig’de dilin düşünceyi belirlemesi gibi düşüncenin de dili belirlediği yani aralarında karşılıklı bir ilişkinin bulunduğu görüşü, “Düşünce Dili Belirler” bölümünde yer alan beyitlerle izah edilmiştir. Bununla ilgili beyitler *Şekil 8*’de yer almıştır.

Düşünce Dili Belirler	
Açıklama	Beyitler
İnsan, zihninde sahip olduğu düşünceleri dışarı vuran bir varlıktır. Burada insanın aklındaki, sözleri ile dışarı aksettirmesi ile ilgili beyitlere yer verilmiştir.	3428, 3478, 3481.

Şekil 8. Düşünce Dili Belirler

- “Bilginin Aracı Olarak Dil” bölümü ile bilgili insanın sözleri ile bilgisini ifşa ettiğini ifade eden beyitlere yer ayrılmıştır. Buradaki beyitlerde, düşünce ile üretilen ve geliştirilen bilginin, Bilgiyi aktarma ve düşünceyi geliştirme işlevleri ile ilişkisi incelenmiştir. Dilin, düşüncenin bir ürünü olan bilgiyi belirlemekte etkisinin olduğunu dile getiren beyitler *Şekil 9*’da verilmiştir.

Bilginin Aracı Olarak Dil	
Açıklama	Beyitler
Burada dilin, düşünceyi belirleme işlevinden ziyade bilgiyi aktarma işlevinin ön plana çıktığı beyitlere yer verilerek Kutadgu Bilig’de bilgiye verilen önemin Sapir – Whorf hipotezi ve Humboldt’un kuramı ile benzerlik gösterdiğine dikkat çekilmiştir.	170, 214, 311, 312, 555, 969, 970, 971, 6606.

Şekil 9. Bilginin Aracı Olarak Dil

- İnsanın düşüncesinin ve bilgisinin sınırlarının, dili ile belirlendiğinin ifade edildiği “Dünyayı Algılama Biçimi” başlıklı bölümde, her dilin gerçekliği

kendi penceresinden yorumladığı, bu yüzden dünyayı algılama biçimlerinin farklı olduğunu dile getiren beyitler değerlendirilmiştir. Zihindeki gerçekliğin, dili ve dilin de dünyayı algılama şeklini belirlediği şeklinde yorumlanan beyitlere *Şekil 10*'da yer verilmiştir.

Dünyayı Algılama Biçimi	
Açıklama Bu beyitler, bir milletin dilinin, o milletin dünya görüşünden bağımsız olmadığını söyleyen dilbilimsel görecelik ilkesinin bakış açısıyla değerlendirilmiştir.	Beyitler 3161, 3679, 3848, 3850, 6465.

Şekil 10. Dünyayı Algılama Biçimi

- Bilgi ve dil arasında düşünce ve dil arasındakine benzer bir ilişki vardır. Bu ilişki; dilin, bilginin anlamlı bir şekilde ifade edilmesiyle ve bilginin dilin içeriğine katkı sunmasıyla ilgilidir. “Bilgili Kimsenin Sözleri” başlıklı bölümde, bilgi ile söylenen sözün faydaları ve bilgisiz sözün zararlarına dair beyitler, Budizm geleneği de göz önünde tutularak değerlendirilmiştir. Ayrıca Kutadgu Bilig’de de Humboldt’taki gibi düşüncenin bir etkinlik olarak görüldüğünün altı çizilmiştir. “Bilgili Kimsenin Sözleri” başlığı *Şekil 11*'de gösterilmiştir.

Bilgili Kimsenin Sözleri	
Açıklama Bilgi sahibi olan kişinin, daha iyi bir anlayışa sahip olacağından düşünce sisteminin daha anlamlı şekilde çalışacağı yönündeki beyitler; düşünce, dil ve bilgi kavramları arasında ilişki kurulmasıyla incelenmiştir.	Beyitler 178, 209, 1008, 1009, 1019, 1846, 3853, 3878, 3881, 4552.

Şekil 11. Bilgili Kimsenin Sözleri

- “Bilgi ve Anlayış Düzeyinin Söze Etkisi” adını taşıyan başlık altında Yûsuf Has Hâcib’in sözün söylenmeden önce zihinde kurgulanması gerektiğini ifade ettiği beyitlere yer verilmiştir. Ona göre söylenecek her sözün ağızdan çıkmadan evvel iyice düşünülmesi gerekir. Çünkü akıl ve bilgiyi belirgin kılanın dildir. Bu nedenle bilgisi çok olan insanların dili daha iyi kullandıkları ifade edilmiştir. “Bilgi ve Anlayış Düzeyinin Söze Etkisi” başlığı, *Şekil 12* ile gösterilmiştir.

Bilgi ve Anlayış Düzeyinin Söze Etkisi	
Açıklama	Beyitler
Bilgi ve anlayış düzeyinin söze etkisi ile ilgili beyitler, insanların sözlerinin, onların sahip oldukları bilgi ve anlayış düzeyine bağlı olduğunu dile getirmektedir. Hamann’ın dil olmasaydı akıl da olmazdı görüşü dikkate alınarak değerlendirme yapılmıştır.	185, 193, 977, 1913, 3938, 3939, 4334.

Şekil 12. Bilgi ve Anlayış Düzeyinin Söze Etkisi

- İman etmenin bilgi ve akıl ile ilişkisinin gözler önüne serildiği “Bilgi ve Dilin İman ile İlişkisi” bölümünde Tanrı’nın birliğine şehadetin dil ile tasdik edildiği vurgulanmıştır. Burada yer alan beyitlerde geçen “gönülden iman etmek” ifadesinin kalbî değil akli iman olduğunun üzerinde durulmuştur. Bu bölüme ait şekil, *Şekil 13*’te verilmiştir.

- “Kutadgu Bilig’de Dil-Düşünce İlişkisi ile İlgili Beyitlerin Değerlendirilmesi” bölümünün son alt başlığı “Düşünce, Dil ve Akıl” adını taşımaktadır. Bu başlık altında, Yûsuf Has Hâcib’in düşüncenin ve aklın ürünü olan bilgi ve o bilginin ifadesini sağlayan dilin, insanın sahip olduğu en önemli özellikler olduğunu söylediği beyitlerin değerlendirmesi yapılmıştır. Aralarında, akla gereken kıymetin verilmediğinden yakınılan beyitlerin de olduğu bölüm, *Şekil 14* ile ortaya koyulmuştur.

Bilgi ve Dilin İman ile İlişkisi	
Açıklama	Beyitler
Tanrı'nın birliğine ancak akıl ederek ulaşılabileceğini ifade eden beyitler akıl, duygu, düşünce, bilgi ve dil kavramları arasında kurulan ilişki üzerinden izah edilmiştir.	2158, 4779, 6089.

Şekil 13. Bilgi ve Dilin İman ile İlişkisi

Düşünce, Dil ve Akıl	
Açıklama	Beyitler
Düşünce ve dilin, akıl ile olan ilişkisinin ele alındığı beyitler, Antik Çağ'a ait önemli bir kavram olan 'logos'un manası da göz önüne alınarak değerlendirilmiştir.	970, 1011, 1012, 1853, 1861, 2949, 6451, 6452.

Şekil 14. Düşünce, Dil ve Akıl

- Ardından “Kutadgu Bilig’de Dil-Söz İlişkisi ile İlgili Beyitler” bölümünde beyitler, kendi içinde 5 ayrı alt başlığa ayrılarak değerlendirilmiştir. Bu alt başlıklardan ilki “Dil-Söz Ayrımı”dır. Yûsuf Has Hâcib’in temel olarak dilin yapısı ve kullanımını birbirinden ayırdığı dil-söz ayrımı pek çok beyitte bulunmakla birlikte burada yalnızca bu ayrım ile değerlendirilebilecek türden beyitler ele alınmıştır. Manaları üzerinde dikkatli bir düşünme sürecinin ardından bu beyitlerin, Saussure’deki gibi dilin bir biçimler dizgesi olarak toplumsal olanı, sözün ise aslında bir konuşma olduğunu ve bireysel olanı ifade ettiği tespit edilmiştir. Bu başlık Şekil 15’te gösterilmiştir.

- “Sözün Çeşitliliği ve Bireyselliği” adlı başlık altında ise Kutadgu Bilig’in satırları arasında ulusların dillerinin, onların zihniyet ve dünya

görüşleriyle şekillendiği anlamları kabul edilerek dildeki adlandırmaların milletlerin zihniyetlerine göre farklılık gösterdiği ifade edilmiştir. Kavram ve terimlerin çeşitli olmasının veya aynı dili konuşanların sözlerin farklı olmasını nedeni olarak düşünce yapısı ve bireyselliğe işaret edilmiştir. *Şekil 16* ile bu başlık gösterilmiştir.

Dil-Söz Ayrımı	
Açıklama Dilin, düşüncenin bir ürünü olduğu ve sözün ise dilin bir ürünü olduğu vurgusunun yapıldığı bu beyitlerde Kutadgu Bilig'deki dil ve söz ayrımının, Saussure'un dil-söz ayrımı ve Chomsky'nin derin yapı-yüzey yapı kavramlarıyla örtüştüğü iddia edilmiştir.	Beyitler 274, 1024.

Şekil 15. Dil-Söz Ayrımı

Sözün Çeşitliliği ve Bireyselliği	
Açıklama Bu beyitlerde; düşünce, kültür ve dil farklılıkları nedeniyle çeşitlenen ve bireysel nitelikli olan sözün, dillerin tarihsel değişimlerini açıklayabileceği ileri sürülmüştür.	Beyitler B31, 272.

Şekil 16. Sözün Çeşitliliği ve Bireyselliği

- “Dil, Bilgi Aktarımını Sağlar” başlıklı bölümde bilgili insanın bilgisi ve kıymetinin; sözü öz söylemesinden ve sözlerinin manasından anlaşılacağı üzerinde durulmasının yanı sıra Kutadgu Bilig'deki beyitlerden dilin, fikir ve bilgiyi hem üreten hem de ileten bir etkinlik olduğu çıkarımı yapılmıştır. Bu başlık ile ilgili şekil, *Şekil 17*'de gösterilmiştir.

- Yûsuf Has Hâcib'in ifade ettiğine göre sözün iyisi de kötüsü de olabilir. Bu iyilik ve kötülüğü belirleyen şey ise sözün söylenmeden evvel düşünülmesi ile ilgilidir. Burada Yûsuf Has Hâcib'in düşünmeden söylenen sözlerin kötü sonuçları olabileceğini, düşünerek söylenen sözlerin ise güzel sonuçlar doğurabileceğini ifade ettiği beyitlere yer verilmiştir. Bunlar *Şekil 18* ile ortaya konulmuştur.

Dil Bilgi Aktarımını Sağlar	
Açıklama	Beyitler
Yûsuf Has Hâcib'e göre dil, anlayış ve bilginin tercümanıdır. Dilin ve sözün kıymetini vurgulayan bu beyitlerle, gelecek nesillere bilgi aktarımının önemi üzerinde durulmuştur.	168, 180, 181, 182, 184, 202, 275, 970, 1020.

Şekil 17. Dil Bilgi Aktarımını Sağlar

Sözün İşlevi	
Açıklama	Beyitler
Burada Yûsuf Has Hâcib'in dil ve sözün ne olduğunu açıkladığı ve sözün işlevlerini anlattığı beyitlere yer verilmiştir. Bu beyitler dilsel determinizm hipotezi ile yakınlığı çerçevesinde incelenmiştir.	167, 984, 1001, 1002, 1003, 2682, 2688, 4041.

Şekil 18. Sözün İşlevi

- Bölümün son alt başlığı “Düşünce, Dil ve Söz” bölümünde tez boyunca üzerinde durulan temel kavramlar olan düşünce, dil ve söz kavramlarının ayrıca tasnif edilmesinin nedeni, burada yer alan beyitlerin tüm bu kavramların tamamıyla ilişkili bir değerlendirmeye olanak tanımış olmasıdır. Bu bölümde beyitler bilhassa Sapir – Whorf hipotezi ile ilişki kurularak

incelenmiştir. Kutadgu Bilig’de dilin düşüncemizi belirleyen ve düşüncenin dili şekillendiren bir şey olduğu ve sözün, düşüncenin somut hâli olduğu tezi ortaya atılmıştır. Bu başlık *Şekil 19*’da gösterilmiştir.

Düşünce, Dil ve Söz	
Açıklama	Beyitler
Sapir – Whorf hipotezinin en temel görüşü olan dilin düşüncenin dışarıya açılan bir pencere olması görüşünden hareketle dil ve düşüncenin birlikte ele alındığı beyitler değerlendirilmiştir. Bu beyitler aynı zamanda dilin kullanımı ve sözün itibarı konularına değinmiştir.	672, 983, 1018, 1026, 1533, 2203, 2579, 3767, 3879, 5436, 6579.

Şekil 19. Düşünce, Dil ve Söz

KAYNAKÇA

- Aarts, B., Sylvia Chalker ve Edmund Weiner** (2014). *Dictionary of English Grammar* (2. baskı). United Kingdom: Oxford University Press.
- Akarsu, Bedia** (1955). *Wilhelm von Humboldt'ta Dil-Kültür Bağlantısı*. (y.y.). İstanbul Matbaası.
- Aksan, Doğan** (2009). *Her Yönüyle Dil: Ana Çizgileriyle Dilbilim* (1.2.3. Ciltler), (5. baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Altınörs, Atakan** (2003). *Dil Felsefesine Giriş*. İstanbul: İnkılap Yayınları.
- Arat, Reşid Rahmeti** (1947). *Kutadgu Bilig I Metin*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Arat, Reşid Rahmeti** (1988). *Kutadgu Bilig II Çeviri* (4. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Argunşah, Mustafa** (2016). Kutadgu Bilig'de 'Köñül' Kelimesiyle Kurulan Deyimlerin Anlam Dünyası. A. Kavas, F. M. Şeker, M. Tandoğan ve C. Bayram (Ed.), *Yûsuf Has Hâcib'in Doğumunun 1000. Yılında Kutadgu Bilig Türk Dünya Görüşünün Şâheseri Uluslararası Sempozyumu Bildiriler* içinde (s. 258-279). İstanbul: ŞenYıldız Yayıncılık.
- Arısoy, Elif** (2021). *The Language-Thought Relationship on the Basis of Precedence of Thought over Language*. (Yüksek Lisans Tezi). Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Banarlı, N. Sami** (1971). *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi: Destanlar Devrinden Zamanımıza Kadar*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Benjamin Lee Whorf** (t.y.). *Britannica*. (The Editors of Encyclopaedia). Erişim: 10.03.2023, <https://www.britannica.com/biography/Benjamin-Lee-Whorf>.
- Biography** (2014). *Noam Chomsky*. (Biography.com Editors). A&E; Television Networks. (Son güncelleme: 20 Nisan 2021). Erişim: 27.04.2023, <https://www.biography.com/scholars-educators/noam-chomsky#>.
- Boroditsky, L.** (2018). How language shapes the way we think?. *YouTube TED*. Erişim: 10.04.2023, <https://www.youtube.com/watch?v=RKK7wGAYP6k>.
- Chomsky, Noam** (1985). *Aspects of The Theory of Syntax*. Cambridge: The M.I.T. Press.
- Chomsky, Noam** (2001). *Dil ve Zihin* (Ahmet Kocaman, Çev.), (Genişletilmiş Basım). Ankara: Ayrac Yayınevi.
- Chomsky, Noam** (2012). *Doğa ve Dil Üzerine* (Ayşe Banu Karadağ Çev.). İstanbul: Sözcükler Yayınları.

- Clauson, Sir Gerard** (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- Culler, Jonathan** (1985). *Saussure*. (Nihal Akbulut, Çev.). İstanbul: AFA Yayıncılık.
- Çağbayır, Yaşar** (2007). *Ötüken Türkçe Sözlük* (C.3). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Çağlar Köniç, G.** (1991). Toplumdilbilim Açısından “Dil” ve “Dil Türleri” Kavramları Üzerine, *Dilbilim Araştırmaları Dergisi*, 2, s. 59.70.
- Çakan, Vâris** (2017). Yusuf Hâs Hâcib’in Türk Düşünce Tarihi’ndeki Yeri, *International Journal Of Eurasian Education And Culture*, S: 2, s. 42-48.
- Çelik, İsmail** (Ocak 2017). Noam Chomsky ve Psiko-linguistik Dil Gelişim Kuramı, *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 12/28, s. 193-208. DOI:[10.7827/TurkishStudies.12507](https://doi.org/10.7827/TurkishStudies.12507).
- Dankoff, Robert** (1983). *Introduction, Wisdom of Royal Glory* (Kutadgu Bilig A Turko-Islamic Mirror for Princes. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Dankoff, Robert** (1992). Qarakhanid Literature and the Beginnings of Turco-Islamic Culture. *Central Asian Monuments* içinde (s. 58-66.), (Ed. H. B. Paksoy). İstanbul: ISIS Press. ISBN: 975-428-033-9. <https://philarchive.org/archive/PAKCAM>.
- Demirci, Kerim** (2010). Derin Yapı ve Yüzey Yapı Kavramlarından Ne Anlıyoruz?, *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 5/4, s. 291-304.
- Demirci, M. Fatih** (2016). Bir Felsefe Metni Olarak Kutadgu Bilig. A. Kavas, F. M. Şeker, M. Tandoğan ve C. Bayram (Ed.), *Yûsuf Has Hâcib’in Doğumunun 1000. Yılında Kutadgu Bilig Türk Dünyası Görüşünün Şâheseri Uluslararası Sempozyumu Bildiriler* içinde (s. 137-147). İstanbul: ŞenYıldız Yayıncılık.
- Denkel, Arda** (1994). Düşünme, Dil ve Anlam. V. Hacıkadiroğlu (Yay. Yön.), A. Denkel ve E. Sezgin (Yayın Dan.). *FELSEFE TARTIŞMALARI 16. Kitap* içinde (s. 38-54). İstanbul: Panorama.
- Dilâçar, A.** (2020). *908. Yıldönümü Dolayısıyla Kutadgu Bilig İncelemesi* (6. baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Duman, M. Akif** (2020). Dilbiliminin Büyükbabası Humboldt (Araştırma Makalesi), *EKEV Akademi Dergisi*, Yıl: 24, S: 84, s. 409-434.
- Edward Sapir** (t.y.). *Britannica*. (The Editors of Encyclopaedia). Erişim: 10.03.2023, <https://www.britannica.com/biography/Edward-Sapir>.
- Eker, Süer** (2007). Yusuf Has Hâcib, “Kutadgu Bilig” (1069). Talât Sait Halman, Osman Horata, Yakup Çelik vd. (Ed.). *Türk Edebiyatı Tarihi 1* içinde (s. 193-200), (Genişletilmiş ve Gözden Geçirilmiş 2. Baskı). İstanbul: TC Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

- Ekinci Akça, Amine** (2013). *Wilhelm Von Humboldt'un Eğitim Anlayışı, Dile Dair Düşünceleri ve Günümüzde Uygulanabilirliği*. (Yüksek Lisans Tezi). Atatürk Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Erzurum.
- Ekrem, Nuraniye Hidayet** (2016). Yûsuf Has Hâcib Devrinde Kâşgar Kutadgu Bilig'in Yazıldığı Çevresel ve Bilimsel Arka Plan, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 13/4 (Yusuf Has Hacib Özel Sayısı), s. 17-53.
- Elmalı, Murat** (2014). Kutadgu Bilig'de Dil Olgusu ve Dilsel Belirlemecilik, *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 9/9, s. 505-518.
- Elmalı, Murat** (2017). *Eski Uygurca Dil Bilgisi Terimleri vibakti-samaz*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Elmalı, Murat** (2021). Düşünceden Dile, Dilden Bilim ve Felsefe Diline Türk Dilinin İlk Örnekleri. Y. Yüksel ve S. Uçar (Ed.). *Bilim Felsefesi Yazıları-I Bilim Dili ve Bilim Anlayışı* içinde (s. 73-95). İstanbul-Sinop: Akademi Titiz Yayınları.
- Elmalı, Murat** (2022). Diller mi Bozuluyor Türkçe mi?, *düşünce dergisi*, S: 17, s. 42-50.
- Ercilasun, Ahmet Bican** (2019). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi* (20. Baskı). Ankara: Akçağ.
- Erkman Akerson, Fatma** (2000). *Türkçe Örneklerle Dile Genel Bir Bakış*. İstanbul: Multilingual.
- Ferdinand de Saussure** (t.y.). *Britannica*. (The Editors of Encyclopaedia). Erişim: 26.02.2023, <https://www.britannica.com/biography/Ferdinand-de-Saussure>.
- Feyzioğlu, Nesrin** (2005). Geçiş Döneminin Kutadgu Bilig'deki Yansımaları Üzerine Bir Değerlendirme, *KKEFD*, S:12, s. 151-165.
- Gökberk, Macit** (1980). *Değişen Dünya Değişen Dil*. İstanbul: Çağdaş Yayınları.
- Imal, M., Takahiko Masuda ve Junko Kanero** (2020). Culture, Language and Thought. *Oxford Research Encyclopedia of Psychology*. <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190236557.013.579>.
- İmer, Kâmile** (1987), Toplum Dilbilimin Kimi Kavramlarına Kuramsal Bir Bakış ve Dil Türleri, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 31 (1-2), s. 213-230.
- Karahan, Abdülkadir** (1985). *XIV. Yüzyıl Sonlarına Kadar Türk Kültürü ve Edebiyatı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Kâşgarlı Mahmud** (2018). *Dîvânu Lugâti't-Türk: Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin* (3. baskı). (Ahmet B. Ercilasun, Ziyat Akkoyunlu, Haz.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kıran, Z., A. Eziler Kıran** (2018). *Dilbilime Giriş: Dilbilim Tarihi-Yapısal Dilbilim- Ferdinand de Saussure Sonrası Dilbilim-Sözcelem Kuramları* (Gözden geçirilmiş ve yenilenmiş 5. baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık.

- Kubbealtı Lugatı.** Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı, <http://www.lugatim.com/>.
- Kur'an-ı Kerim Türkçe Meali** (t.y.). *Rahman Suresi*. Elmalılı Hamdi Yazır (Çev.). 26 Nisan 2023 tarihinde <http://www.kuranikerim.com/melmalili/rahman.htm> adresinden erişildi.
- Kur'an-ı Kerim Türkçe Meali** (t.y.). *Bakara Suresi*. Elmalılı Hamdi Yazır (Çev.). 26 Nisan 2023 <http://www.kuranikerim.com/melmalili/bakara.htm> tarihinde adresinden erişildi.
- Kutadgu Bilig** (2002). *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.: 26, Ankara, s. 478-480.
- La Voce di New York** (4 Ekim 2016). *Chomsky: We Are Not Apes, Our Language Faculty Is Innate*. Una Prof. in America Filomena Fuduli Sorrentino. Erişim: 10.04.2023, <https://lavocedinewyork.com/en/2016/10/04/chomsky-we-are-not-apes-our-language-faculty-is-innate/>.
- Leavitt, John** (2020). Dilsel Görecelik: Dil Çeşitliliği ve Modern Düşünceler. (Mehmet Gürlek, Çev.). Ankara: ASOS Yayınları.
- Li, Jing** (2022). Relationship Between Language and Thought: Linguistic Determinism, Independence, or Interaction?, *Journal of Contemporary Educational Research*, 6/5, s. 32-37.
- Linguistics/History of linguistics** (t.y.). *Britannica*, "Structural linguistics in Europe". P. Ivic, E. P. Hamp, J. Lyons. Erişim: 26.02.2023, <https://www.britannica.com/science/linguistics>.
- Mengü, Güven** (2003). Dil-Kültür İlişisine Antropolojik Bir Bakış. Bahaeddin Yediyıldız (Ed.). *Dil, Kültür ve Çağdaşlaşma* içinde (s. 15-27). Ankara: H.Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.
- Müldür, Fatih** (2016). *Noam Chomsky'de "Evrensel Dilbilgisi" Kavramı: Gelişimi, Kapsamı ve Başlıca Dil Yaklaşımları İçindeki Yeri*. (Yüksek Lisans Tezi). Mardin Artuklu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mardin.
- Müldür, Fatih** (2016/2). Noam Chomsky'de Üretici Dilbilgisi: Derin Yapı ve Yüzey Yapı Ayrımı, *Kaygı Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, S: 27, s. 59-74.
- Ong, Walter J.** (1993). Sözlü ve Yazılı Kültür: Sözü Teknolojileşmesi. (Sema Postacıoğlu Banon, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları. ISBN 975-342-074-9.
- Önler, Zafer** (1999). Kutadgu Bilig'de Yer Alan Deyimler, *Türk Dilleri Araştırmaları*, 9, s. 119-186.
- Özcan, Sevgi** (2022). Noam Chomsky'nin Dilbilim Kuramı Bağlamında Dil-zihin İlişkisi, *Tabula Rasa: Felsefe ve Teoloji*, 38, s. 48-61.
- Özdil, Ayhan** (2015). *Sapir-Whorf Hipotezinde Dil ve Düşünce İlişkisi*. (Yüksek Lisans Tezi). Kırklareli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırklareli.
- Özköse, Sercan** (2017). *Karşılaştırmalı Dil Bilimi ve Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*. (Yüksek Lisans Tezi). Bartın Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bartın.

- Pınar, Y., Kubilay Pınar, N.** (2015). İlk dil edinim kuramlarında duygu ve duygulanım olgularının yeri, *International Journal of Human Sciences*, 12/2, s. 343-359. DOI:10.14687/ijhs.v12i2.3331.
- Sakin, Derya** (2014). *Dil ve Düşünce İlişkisi Sorunu*. (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Sapir, Edward** (1921). *Language An Introduction to the Study of Speech*. New York: Harcourt, Brace and Company.
- Sapir, Edward** (1929). The Status of Linguistics as a Science, *Language*, 5/4, s. 207-214.
- Selçuk, Ayhan** (2007). Sosyal Bir Davranış Biçimi Olarak Dil, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17, s. 503-507.
- Songar, Ayhan** (1986). *Dil ve Düşünce*. İstanbul: Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Psikiyatri Kliniği Vakfı Yayınları.
- Şemseddin Sâmî** (1989). *Kâmûs-ı Türkî*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Şener, İhsan** (1997). *Kutadgu Bilig’de Felsefi Kavramlar*. (Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Tabaklar, Özcan** (2011). Kutadgu Bilig İndeksi’nde Düzeltme Önerileri. Musa Duman (Yay. Haz.). *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri: 26-27 Ekim 2009 içinde* (s. 485-492). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tan, Aysel** (2021). Bir Bilgi Kaynağı Olarak Duygu-Akıl İlişkisi, *Atlas Ulusal Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl:5, S: 6, s. 1-32.
- Tekin, Tâlat** (1989). Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig): A Turko-Islamic Mirror for Princes (Robert Dankoff’un notları ve giriş yazısıyla çevirdiği kitabın tanıtımı), *Journal of Near Eastern Studies*, Ankara, 48/1, s. 68-70.
- Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük**. Türk Dil Kurumu Sözlükleri, <https://sozluk.gov.tr/>.
- Tokyürek, Hacer** (2013). Eski Uygur Türkçesinde “Könül” Sözü, *bilig*, S: 66, s. 247-272.
- Tokyürek, Hacer** (2019). Kutadgu Bilig’de Semboller Üzerinden Budist Etki. İrem Işıl Altun ve Ekrem Beyaz (Yay. Haz.). *Uluslararası Kutadgu Bilig Kurultayı (26-28 Eylül 2019) içinde* (s. 1299-1311). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Topkaya, Rabia** (2016). Dilin Aynasında Kültür: Humboldt Felsefesinde Dil-Kültür İlişkisi, *ViraVerita*, 2, s. 59-71.
- Tulum, Mehmet Mahur ve Kenan Azılı** (2015). *Eski Uygurca Edgü Ögü Tigin-Anyığ Ögü Tigin (İyi Niyetli Şehzade – Kötü niyetli şehzade Burkanlı Seyirlik Eser)*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi.

- Tükel Kılıç, Yeşim** (2009). Wilhelm von Humboldt'ta Ulusal Kimlik ve Dil Sorunsalı: Yabancıliğin İçinden Bütün'e Ulaşma Çabası, *Studien zur deutschen Sprache und Literatur*, 1/21, s. 41-57.
- Üstünel, Özen Yaylagül** (2020). *Edim Bilimi Bakış Açısıyla Kutadgu Bilig*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Vardar, Berke** (1971). *Ferdinand de Saussure ve Dilbilim Kavramları: Açıklamalı Seçmeler*. İstanbul: Yeni İnsan Yayınları.
- Vardar, Berke** (1976). *Genel Dilbilim Dersleri 1 (2 C.)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Vural, Hanifi** (2010). Kutadgu Bilig'de Dilin Felsefesine Dair Unsurlar, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 43, s. 131-142.
- Yavuz, Kemal** (2009). Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C: XXXVII, s. 137-180.
- Yusuf Khas Hajib** (1983). *Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig A Turko-Islamic Mirror for Princes)* (Giriş yazısı ve notlarla birlikte Çev. Robert Dankoff). Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Yûsuf Hâs Hâcib** (t.y.). *Kutadğu Bilig Metin*. Mustafa S. Kaçalın (Haz.). E-kitap: <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78447/yusuf-has-hacib---kutadgu-bilig.html>.
- Zavotçu, Gencay** (2016). Kutadgu Bilig'de Dil ve Söz. A. Kavas, F. M. Şeker, M. Tandoğan ve C. Bayram (Ed.), *Yûsuf Has Hâcib'in Doğumunun 1000. Yılında Kutadgu Bilig Türk Dünya Görüşünün Şâheseri Uluslararası Sempozyumu Bildiriler içinde* (s. 280-289). İstanbul: ŞenYıldız Yayıncılık.
- Whorf, Benjamin Lee** (1952). Language, Mind, And Reality, *ETC: A Review of General Semantics*, 9/3 (Special Issue on Metalinguistics), s. 167-188.
- Whorf, Benjamin Lee** (1959). *Language, Thought, And Reality Selected Writings of Benjamin Lee Whorf* (Giriş yazısı ile birlikte Ed. John B. Carroll.) (4. baskı). NewYork-London: The Technology Press of Massachusetts Institute of Technology and John Wiley & Sons, Inc.
- Wilhelm von Humboldt** (t.y.). *Britannica*. (The Editors of Encyclopaedia). Erişim: 06.03.2023, <https://www.britannica.com/biography/Wilhelm-von-Humboldt>.
- Wittgenstein, L.** (1996). *Tractatus logico-philosophicus* (Oruç Aruoba, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.